

3

КИЇВ-1975

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

У ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- У Центральному Комітеті КПРС
- Перша російська революція та її історичне значення
- Боротьба більшовиків України за солдатські маси в ході революції
- Партія більшовиків у боротьбі за формування політичної армії революції (1905—1907 рр.)
- Третій з'їзд РСДРП

СОДЕРЖАНИЕ

В Центральном Комитете КПСС. Статьи. К 70-летию первой русской революции. А. Г. Шевельов, Ф. Е. Лось. Первая русская революция и ее историческое значение. Г. А. Рубцов. Борьба большевиков Украины за солдатские массы в ходе революции. И. М. Якулов. Партия большевиков в борьбе за формирование политической армии революции (1905—1907 гг.). С. Г. Матвиенко. Третий съезд РСДРП. Сообщения. К 30-летию победы Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. А. С. Ткаченко. Партийные организации Донбасса в борьбе за восстановление тяжелой промышленности (февраль—август 1943 г.). И. М. Брежак. Из истории содружества народов СССР в борьбе против фашистских оккупантов. Т. Т. Гриценко. Забота партии и правительства о детях. К 30-летию Народной Венгрии. В. И. Худанич. Освобождение Венгрии от немецко-фашистских захватчиков и первые социально-экономические преобразования в стране. Л. Я. Зрезарцева. Народной Венгрии—30 лет. *** А. А. Пучко. Развитие высшего технического образования в Украинской ССР в годы четвертой пятилетки. М. Е. Голубков. Возрастанье роли общественных организаций в жизни трудового коллектива. Г. Я. Сергиенко. О зарубежных связях деятелей общественно-политического движения Украины во второй половине 40-х годов XIX ст. В. Г. Королько. Коммунистический идеал личности и несостоятельность его буржуазных «критиков». Заметки. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Воспоминания. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

At the Central Committee of the Communist Party of the CPSU. Articles. On the 70th Anniversary of the First Russian Revolution. A. G. Shevelev, F. E. Los. The First Russian Revolution and Its Historic Significance. G. A. Rubtsov. Struggle of Bolsheviks of the Ukraine for the Soldiers' Masses in the Process of Revolution. I. M. Yakupov. The Party of Bolsheviks in Struggle for Formation of Political Army of Revolution (1905—1907). S. G. Matvienko. The 3d Congress of the RSDWP. Communications. *On the 30th Anniversary of the Victory of the Soviet Union in the Great Patriotic War of 1941—1945.* A. S. Tkachenko. The Donbas Party Organization in Struggle for Restoration of Heavy Industry (February-August, 1943). I. M. Brechak. From the History of the Peoples Cooperation in Struggle Against Fascist Occupations. T. T. Gritsenko. Party and Government Concern for Children. *On the 30th Anniversary of People's Hungary.* V. I. Khudanich. Liberation of Hungary from the German-Fascist Invaders and First Social-Economic Reforms in the Country. L. Ya. Zrezartseva. The 30th Anniversary of People's Hungary. *** A. A. Puchko. Development of Higher Technical Education in the Ukrainian SSR During the Fourth Five-Year Period. M. E. Golubkov. Growth of the Role of Public Organizations in the Life of a Working Body. G. Ya. Sergienko. On Foreign Relations of the Figures of the Public-Political Movement in the Ukraine in the Second Half of the 40's of the 19th Century. V. G. Korol'ko. The Communist Ideal of the Person and Failure of Its Bourgeois "Critics". Notes. Protection and Use of Monuments of History and Culture. Review of Sources and Literature. Reminiscences. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News Items and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 3 (168)

БЕРЕЗЕНЬ

1975

РІК ВИДАННЯ
ВІСІМНАДЦЯТИЙ
Журнал заснований
у липні 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

У Центральному Комітеті КПРС

3

СТАТТІ

До 70-річчя першої російської революції

- А. Г. Шевелєв, Ф. Є. Лось — Перша російська революція та її історичне значення 8
Г. О. Рубцов — Боротьба більшовиків України за солдатські маси в ході революції 21
Н. М. Якупов (Одеса) — Партія більшовиків у боротьбі за формування політичної армії революції (1905—1907 рр.) 29
С. Г. Матвієнко — Третій з'їзд РСДРП 37

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 30-річчя перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.

- О. С. Ткаченко (Донецьк) — Партійні організації Донбасу у боротьбі за відбудову важкої промисловості (лютий — серпень 1943 р.) 45
І. М. Бречак — З історії співдружності народів СРСР у боротьбі проти фашистських окупантів 53
Т. Т. Гриценко — Піклування партії та уряду про дітей 58

До 30-річчя Народної Угорщини

- В. І. Худанич (Ужгород) — Визволення Угорщини від німецько-фашистських загарбників і перші соціально-економічні перетворення в країні 63
Л. Я. Зрезарцева — Народній Угорщині — 30 років 69

* * *

- О. А. Пучко — Розвиток вищої технічної освіти в Українській РСР у роки четвертої п'ятирічки 73
М. Є. Голубков — Зростання ролі громадських організацій у житті трудового колективу 80
Г. Я. Сергієнко — Про зарубіжні зв'язки діячів суспільно-політичного руху України в другій половині 40-х років XIX ст. 88
В. Г. Королько — Комуністичний ідеал особи і неспроможність його буржуазних «критиків» 93

ЗАМІТКИ

З історії колгоспного будівництва на Україні

- Л. І. Чернецька — Діяльність комсомолу України по залученню молоді до участі в комплексній механізації сільського господарства (1966—1970 рр.) 104

В. К. Федорова (Одеса) — Діяльність Компартії України по дальшому змінненню сільських партійних організацій у роки другої п'ятирічки (1933—1937 рр.)	108
В. І. Мірошников (Харків), І. Я. Мірошников (Харків) — Перші колгоспи на Харківщині	113

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

М. В. Черненко — З досвіду посилення виховного впливу на студентів навчального процесу з історії КПРС	117
---	-----

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Ю. А. Омельченко — Музейне будівництво на Україні в 1921—1945 рр.	122
---	-----

СПОГАДИ

В. О. Войцехович — Фронт на Поліссі	129
-------------------------------------	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Л. Д. Чекаленко — Вклад Української РСР у радянсько-польське науково-технічне співробітництво (1944—1974) (До 30-річчя радянсько-польського Договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво)	137
В. В. Грабовецький (Львів) — 275-річчя з дня народження Олекси Довбуша	140

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

А. Г. Слюсаренко, В. П. Шевчук — КПСС и современная научно-техническая революция	142
Л. Ю. Беренштейн, Б. А. Гаєвський — Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР. Том другий	143
М. К. Івасюта (Львів) — Ю. В. Бабко. У боротьбі за соціалізм. З досвіду роботи Компартії України в роки другої п'ятирічки (1933—1937 рр.)	145
М. І. Ксьонзенко (Харків), П. Д. Оробінський (Харків) — Б. К. Мигаль. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921—1925 рр.)	146
П. М. Калениченко — Документи и материалы по истории советско-польских отношений, т. VIII	147
А. І. Аврус (Саратов) — Б. М. Забарко. Классовая борьба и Международная рабочая помощь	148
Л. О. Овдієнко — Поль Юзик. За кращу Канаду	150

* * *

В. М. Солонинко — Українська РСР у Великій Вітчизняній війні. Показник літератури за 1970—1974 рр. (Далі буде)	151
--	-----

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. П. Колесник (Луцьк) — Науково-теоретична конференція радянських і польських учених у Луцьку	156
В. П. Литвинова (Харків) — Відзначення 70-річчя професора С. М. Королівського	157
В. І. Гусєв, Ю. О. Калінцев — Захист докторської дисертації	158
Лука Єгорович Кизя	159
Василь Сергійович Петренко	159
Кирило Карпович Шиян	160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар В. І. Кузнецов

Адреса редакції: 252005, Київ, 5, вул. Горького, 3.

Телефон: 24-29-92

ЦК КПРС розглянув питання «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років». У прийнятій в цьому питанні постанові відзначається, що війна, нав'язана Радянському Союзові німецьким фашизмом, була найбільшим збройним виступом ударних сил світового імперіалізму проти соціалізму, одним з найтяжчих випробувань, будь-коли пережитих нашою Батьківщиною. В цій війні вирішувалася доля першої в світі соціалістичної держави, майбутнє світової цивілізації, прогресу і демократії.

Радянський народ і його доблесні Збройні Сили під керівництвом Комуністичної партії завдали нищівної поразки гітлерівській Німеччині і її сателітам, відстояли свободу і незалежність соціалістичної Вітчизни, здійснили велику визвольну місію, з честю виконали свій інтернаціональний обов'язок. Наша країна стала головною силою, яка заступила шлях німецькому фашизму до світового панування, винесла на своїх плечах основний тягар війни і відіграла вирішальну роль у розгромі гітлерівської Німеччини, а потім мілітаристської Японії.

Перемога над фашизмом стала всесвітньо-історичною подією і справила найглибший вплив на весь хід світового розвитку. Вона показала, що соціалізм — найбільш надійний оплот справи миру, демократії і соціального прогресу.

Перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні переконливо довела життєздатність і незламність першої в світі соціалістичної держави. Вона стала торжеством народженого Жовтнем нового суспільного і державного ладу, соціалістичної економіки, ідеології марксизму-ленінізму, морально-політичної єдності радянського суспільства, непорушної дружби народів СРСР. Головним творцем цієї перемоги був радянський народ, що звершив подвиг, рівного якому ще не знала історія. «...Радянський народ,— підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев,— з честю витримав суворе випробування війни. Ворога було розбито, повалено. Наш прекрасний народ, народ-герой, народ-богатир високо підняв над планетою і переможно проніс крізь вогонь воєнних років овіяний славою ленінський прапор, прапор Великого Жовтня, прапор соціалізму».

У тривалій і тяжкій боротьбі з ворогом безприкладну хоробрість і величезну мужність виявили воїни армії і флоту. Свою перевагу показало радянське воєнне мистецтво, високу майстерність у проведенні бойових операцій продемонстрували виховані Комуністичною партією командні і політичні кадри Збройних Сил.

Героїчно діяли в тилу ворога партизани і учасники підпілля. В масовому партизанському русі, який охопив всю окуповану територію, яскраво виявився палкий патріотизм радянських людей.

Великий подвиг звершили робітничий клас, колгоспне селянство, радянська інтелігенція, які своєю самовідданою працею разом з воїнами Збройних Сил кували перемогу над ворогом. Протягом усієї війни фронт і тил являли собою єдиний бойовий табір.

Натхненником і організатором боротьби радянського народу з фашистською Німеччиною була ленінська Комуністична партія — керівна і спрямовуюча сила нашого суспільства. У винятково важких умовах

вона зуміла мобілізувати радянський народ на священну боротьбу проти фашистських загарбників і, незважаючи на тимчасові невдачі в початковий період воєнних дій, добитися докорінного перелому в ході війни і забезпечити перемогу її завершення. Партія провела справді титанічну роботу по перебудові народного господарства на воєнний лад. Своїм особистим прикладом, героїзмом і мужністю комуністи підносили бойовий дух мас, вели їх на подвиги, вселяли тверду впевненість у повній перемозі над ворогом. У роки війни незмірно зріс авторитет партії, ще тісніше згуртувались її ряди, міцнішою стала єдність партії і народу.

В суворі роки війни, як і в мирний час, бойовим помічником партії був Ленінський комсомол. У пам'яті народу назавжди збережеться образ радянської жінки — патріотки, бійця, трудівниці, солдатської матері.

У постанові підкреслюється, що в боротьбі проти фашизму важливу роль відіграв рух Опору, який широко розгорнувся в окупованих країнах. У літопис антифашистської боротьби назавжди увійдуть партизанські дії і збройні повстання, героїзм бійців народно-визвольних сил. В авангарді боротьби проти найбільш небезпечного ворога людства йшли комуністичні і робітничі партії. Комуністи виявили себе справжніми патріотами і інтернаціоналістами, послідовними борцями за свободу і незалежність народів.

Великий вклад у спільну перемогу над ворогом внесли народи і армії держав антигітлерівської коаліції. Було на практиці доведено можливість ефективного політичного і воєнного співробітництва держав з різним соціальним ладом.

Розгром німецького фашизму і японського мілітаризму привів до падіння реакційних режимів у ряді держав Європи і Азії, створив сприятливу обстановку для боротьби трудящих мас за соціалізм. В результаті успішного здійснення революцій у ряді європейських і азіатських країн виникла світова соціалістична система, поглибилася загальна криза капіталізму, прискорився розвиток світового революційного процесу. Народи країн соціалістичної співдружності під керівництвом комуністичних і робітничих партій досягли величезних успіхів в усіх сферах економічного, політичного і духовного життя, вивели свої країни в число розвинутих держав, продемонструвавши тим самим невичерпні можливості, закладені в новому суспільному ладі.

Перемога над фашизмом створила сприятливі умови для дальшого розвитку робітничого руху в країнах капіталу, зростання і зміцнення комуністичних і робітничих партій, які є найактивнішими борцями за справу робітничого класу і всіх трудящих. Міжнародний комуністичний рух перетворився у найбільш впливову політичну силу сучасності.

Розгром гітлерівської Німеччини і мілітаристської Японії сприяв могутньому піднесенню національно-визвольного руху, краху колоніальної системи імперіалізму. В післявоєнний час багато країн Азії, Африки і Латинської Америки, визволившись від колоніального рабства, вступили на шлях самостійного розвитку.

Докорінні зміни у співвідношенні сил на світовій арені на користь соціалізму привели до того, що імперіалізм втратив можливість безкарно розпоряджатися долею народів і нині не може не рахуватися з могутністю соціалістичних країн, з їх активною зовнішньою політикою, з міжнародною солідарністю сил миру і прогресу.

В результаті послідовного здійснення Програми миру, прийнятої XXIV з'їздом КПРС, погодженої політики братніх соціалістичних країн

відбувається поворот від «холодної війни» до розрядки міжнародної напруженості, до широкого співробітництва на основі принципів мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. Підтвердженням змін, які відбуваються, є оздоровлення обстановки в Європі, політичне закріплення підсумків другої світової війни і післявоєнного розвитку.

Комуністична партія і Радянська держава, всі миролюбні сили прагнуть розвинути ті позитивні зрушення, які відбуваються в світі, зробити процес розрядки міжнародної напруженості необоротним. Разом з тим, підкреслюється в постанові, не можна забувати про те, що природа імперіалізму не змінилася, що сили реакції і агресії не склали зброї і намагаються перешкоджати позитивним змінам у міжнародних відносинах. Зростають воєнні бюджети імперіалістичних держав, зберігається напруженість у ряді районів земної кулі, не припиняються ідеологічні диверсії проти соціалістичних країн.

Проводячи послідовну миролюбну політику, Комуністична партія і Радянський уряд постійно дбають про зміцнення оборонної могутності соціалістичної Батьківщини, виховання радянських людей в дусі високої пильності, роблять усе для того, щоб надійно захистити мирну працю і безпеку країни. Необхідність і правильність такого курсу підтверджують уроки минулої війни.

Справі миру і соціалізму великої шкоди завдає антимарксистський, розкольніцький курс нинішнього керівництва Китаю, який практично зімкнувся з реакційними колами, противниками політики зміцнення миру і розрядки міжнародної напруженості.

Разом з братніми марксистсько-ленінськими партіями КПРС добивається дальшого зміцнення єдності і згуртованості країн соціалістичної співдружності, зростання могутності світової системи соціалізму, вдосконалення політичного і воєнного співробітництва держав — учасниць Варшавського Договору.

Ось уже три десятиріччя радянський народ користується плодами миру. Залікувавши рани, заподіяні війною, він добився видатних успіхів у комуністичному будівництві. Великим кроком на цьому шляху є втілення в життя історичних рішень XXIV з'їзду КПРС. У героїчних звершеннях трудящих нашої країни по виконанню завдань дев'ятої п'ятирічки виявляються їх висока свідомість, палкий патріотизм і відданість ідеалам комунізму, за торжество яких у роки Великої Вітчизняної війни з безприкладною мужністю билися мільйони радянських людей.

30-річчя Перемоги над німецько-фашистськими загарбниками стане видатною політичною подією в житті радянського народу, всього прогресивного людства.

День 9 травня 1975 року відзначатиметься як всенародне свято трудящих Радянського Союзу.

Партійним, радянським, профспілковим, комсомольським організаціям, політорганам армії і флоту рекомендовано розгорнути широку масово-політичну роботу на промислових підприємствах та будовах, у колгоспах і радгоспах, установах і навчальних закладах, у військових частинах і на кораблях по роз'ясненню всесвітньо-історичного значення Перемоги, здобутої радянським народом над фашистською Німеччиною і мілітаристською Японією, вирішального вкладу Радянського Союзу і його Збройних Сил у розгром головної ударної сили світового імперіалізму. Глибоко і яскраво показувати керівну роль КПРС в організації розгрому німецько-фашистських загарбників і японських мілітаристів, масовий героїзм радянських людей, воїнів армії

і флоту, партизанів і учасників підпілля, трудовий подвиг робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції в роки Великої Вітчизняної війни.

Слід всебічно розкривати багатогранну діяльність КПРС по здійсненню ленінської внутрішньої і зовнішньої політики, зміцненню економічної і оборонної могутності СРСР, соціально-політичної і ідейної єдності радянського суспільства, згуртуванню соціалістичної співдружності, зміцненню миру та безпеки народів. Викривати агресивну суть сил світової реакції і імперіалізму, підривну діяльність противників розрядки міжнародної напруженості, буржуазну і опортуністичну ідеологію, фальсифікаторів історії другої світової війни.

30-річний ювілей Перемоги відзначатиметься як інтернаціональне свято всіх прогресивних сил, що підкреслює незмінну солідарність КПРС, радянського народу з братніми країнами соціалізму, революційним робітничим рухом, комуністичними партіями, національно-визвольним рухом, усіма прихильниками соціального прогресу.

Центральний Комітет КПРС запропонував ЦК компартій союзних республік, крайкомам, обкомам, міським і районним комітетам партії, політорганам армії і флоту, міністерствам і відомствам, Радам Міністрів союзних і автономних республік, виконкомам Рад депутатів трудящих, керівним органам профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій і творчих спілок розробити і здійснити заходи по підготовці і святкуванню 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

Редакціям центральних газет і журналів, Державному комітетові Ради Міністрів СРСР по телебаченню і радіомовленню запропоновано забезпечити систематичну публікацію, передачу по телебаченню і радіо матеріалів, присвячених 30-річчю Перемоги.

Проведення ювілейних заходів повинно бути спрямоване на дальше зміцнення єдності армії і народу, обороноздатності країни, вдосконалення бойової і політичної підготовки особового складу Збройних Сил, виховання всіх радянських людей і насамперед молоді на героїчних революційних, бойових і трудових традиціях Комуністичної партії і радянського народу, в дусі соціалістичного патріотизму і інтернаціоналізму, високої пильності і постійної готовності до захисту Батьківщини, завоювань соціалізму.

У період з 5 по 9 травня 1975 року будуть проведені урочисті збори та інші масові заходи, присвячені 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, в столицях союзних республік, крайових, обласних, окружних і районних центрах, на промислових підприємствах, у радгоспах і колгоспах, установах і навчальних закладах, військових частинах і на кораблях. 8 травня 1975 року в Кремлівському Палаці з'їздів відбудуться урочисті збори трудящих міста Москви разом з представниками Радянської Армії і Військово-Морського Флоту.

Міністерству культури СРСР, Держкіно СРСР, Головному політичному управлінню Радянської Армії і Військово-Морського Флоту і творчим спілкам рекомендовано завершити виробництво художніх і документальних кінострічок, присвячених 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, кольорового повнометражного фільму про Збройні Сили. Планується провести все-союзні фестивалі мистецтв, а також фестиваль пісні періоду Великої Вітчизняної війни. У Москві в Центральному виставочному залі намічено організацію всесоюзної художньої виставки «30 років великої Перемоги».

ЦК ВЛКСМ, ВЦРПС, ЦК ДТСААФ, Міністерству культури СРСР, Радянському комітетові ветеранів війни доручено провести в місті-герої Волгограді Всесоюзний зліт переможців походу молоді по місцях революційної, бойової і трудової слави.

Комітетові по фізичній культурі і спорту при Раді Міністрів СРСР, ВЦРПС, ЦК ВЛКСМ, ЦК ДТСААФ рекомендовано провести ряд масових спортивних заходів, присвячених 30-річчю Перемоги, надавши їм широкого пропагандистського характеру.

Вся пропагандистська і агітаційно-масова робота у зв'язку з підготовкою і святкуванням 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, підкреслюється в постанові, повинна проводитися під знаком мобілізації трудящих, воїнів армії і флоту на успішне виконання рішень XXIV з'їзду партії і соціалістичних зобов'язань за дострокове виконання і перевиконання планів 1975 року і дев'ятої п'ятирічки в цілому.

Статті

До 70-річчя першої російської революції

А. Г. ШЕВЕЛЄВ, Ф. Є. ЛОСЬ

ПЕРША РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ЇЇ ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

9 (22) січня 1975 р. минуло сімдесят років з того часу, як спалахнуло полум'я першої російської революції. Її значення не втратило своєї актуальності і в наші дні. У постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії» підкреслюється, що це знаменна дата «...в історії ленінської партії і нашої країни, в історії світового революційного руху»¹.

В період першої російської революції яскраво виявилася і роль В. І. Леніна як визначного теоретика марксизму, вождя трудящих мас. Він був не лише керівником і організатором революційної боротьби робітників та селян, а й першим неперевершеним дослідником революції 1905—1907 рр. В ленінських працях дано глибокий аналіз її причин, характеру, рушійних сил, особливостей та історичного значення. В післяжовтневий період велику роботу по вивченню першої російської революції провели радянські історики².

Революція 1905—1907 рр. — один з важливих етапів боротьби робітників і селян Росії за своє соціальне та національне визволення. Досвід, набутий трудящими під час неї і узагальнений більшовицькою партією, був використаний у наступній їх боротьбі проти царизму і поміщицько-капіталістичного гніту.

Перша російська революція була наслідком всього економічного і політичного розвитку країни після скасування кріпосного права. Недаремно В. І. Ленін підкреслював, що 1861 рік породив 1905-й³.

Проведена кріпосниками реформа 1861 р. була разом з тим і буржуазною реформою. Являючи собою перший крок по шляху перетворення Росії з феодальної монархії в буржуазну, вона відкрила

¹ «Радянська Україна», 9 січня 1975 р.

² А. М. Панкратова. Первая русская революция 1905—1907 гг. М., 1951; Первая русская революция 1905—1907 гг. и международное революционное движение. В двух частях, М., 1955; П. М. Шморгунов. Більшовицькі організації України в роки першої російської революції, К., 1955; Ф. Є. Лось. Революція 1905—1907 рр. на Україні, К., 1955; М. Н. Яковлева. Народ и партия в первой русской революции, М., 1965; та ін. Докладніше див. Ф. Є. Лось, Л. В. Олійник. Стан і завдання вивчення революції 1905—1907 рр. на Україні. — «Український історичний журнал». 1965, № 1.

³ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 20, стор. 167.

певний простір для зростання продуктивних сил. Після її здійснення розвиток капіталізму в країні пішов значно швидше, ніж раніше. Якщо, наприклад, у 1866 р. в Європейській Росії було щонайбільше 2,5—3 тис. великих промислових підприємств (крім гірничих), то в 1903 р. їх уже налічувалося близько 9 тис. У 1865 р. в країні було 706 тис. робітників⁴, а на початку ХХ ст. — вже понад 3 млн.⁵ Особливо швидко розвивалася промисловість в Донбасі. Багаті корисні копалини, дешева робоча сила приваблювали сюди промислових підприємців. На півдні Росії інтенсивно будувалися нові фабрики і заводи, прокладалися залізниці. Бурхливий промисловий розвиток зумовлював зростання міст — Катеринослава, Луганська, Кривого Рога, Одеси та ін.

Однак, незважаючи на це, Росія лишалася відсталою в економічному відношенні. Промисловий розвиток, технічний прогрес країни гальмували залишки кріпосництва, головними з яких були самодержавство і поміщицьке землеволодіння. 30 тис. великих поміщицьких сімей у Росії, як зазначав В. І. Ленін, володіли 70 млн. десятин землі, тим часом 10,5 млн. селянських дворів мали тільки 75 млн. десятин її⁶. Царизм загальмував розвиток країни на ціле століття⁷. Зокрема, землеробство було занедбаним. У сільському господарстві продовжували існувати різні форми кріпосницької експлуатації. Однією з них були так звані відробітки, які, за визначенням В. І. Леніна, були прямим пережитком панщинного господарства⁸.

На початку ХХ ст. на Україні в руках поміщиків було майже 11 млн. десятин землі, тимчасом як близько 3 млн. селянських дворів володіли 20 млн. десятин її⁹. Менше половини всіх селянських господарств на Україні мали по 5 десятин землі, а сотні тисяч хліборобів лишалися зовсім безземельними і змушені були продавати свою працю поміщику і куркулю на селі або капіталістові в місті. Нестерпні умови життя були не лише у селян, а і в робітників на промислових підприємствах. Робочий день тривав тут 12—15 годин, заробітна плата була дуже низькою.

Проводячи політику жорстокого соціального і національного гноблення народів Росії, царизм переслідував їх культуру, мову, зокрема забороняв видавати рідною мовою книжки, журнали, газети.

На початок ХХ ст. Росія стала вузловим пунктом усіх суперечностей монополістичного капіталізму. Російський імперіалізм був обплетений густою сіткою кріпосницьких відносин. Нещадна капіталістична експлуатація доповнювалася деспотизмом царизму й гнобленням з боку поміщиків. Соціально-економічний розвиток країни неминує вів її до революційного вибуху. Поступово дозріли передумови для буржуазно-демократичної революції та її переростання в соціалістичну.

На чолі наростаючої революційної хвилі виступив підготовлений усім ходом історичного розвитку до ролі вождя революції російський робітничий клас. У нього вже був надійний політичний керівник — партія більшовиків, яка мала чітку, науково обгрунтовану програму дій, рішуче відстоювала у боротьбі проти ревізійонізму і творчо розвивала марксистську теорію, поєднуючи її в ході революції з масовим пролетарським і демократичним духом.

⁴ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 444, 472.

⁵ Див. Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. II, К., 1967, стор. 3.

⁶ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 376.

⁷ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 10, стор. 242.

⁸ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 178.

⁹ Див. Ф. Є. Лосєв. Назв. праця, стор. 37.

На початку ХХ ст. в Росії склалися і в ході революції виступили на суспільній арені три політичні табори: демократичний пролетаріат і його союзник — селянство, які боролися за повалення царизму і встановлення демократичної республіки; ліберально-буржуазний, який хоч і прагнув до поділу влади з царизмом, але був нездатний до революційної боротьби; урядовий (царизм і дворянство), який намагався зберегти старі порядки, монархічний лад.

У той час в Росії значно пожвавився робітничий рух. Так, літом 1903 р. на півдні країни (Закавказзя і Україна) страйкувало близько 200 тис. пролетарів¹⁰⁻¹¹. Керований партією більшовиків російський пролетаріат перетворювався в авангард міжнародного робітничого руху.

За допомогою війни з Японією царський уряд сподівався відвернути увагу мас від революції. Проте самодержавство прораховалося. Через бездарність царських генералів Японія пезабаром оволоділа Порт-Артуром. Воєнні невдачі викликали у російського народу ще більший гнів і обурення проти царизму. Становище дедалі більше загострювала економічна криза, яка охопила найголовніші галузі промисловості країни. В Росії склалася революційна ситуація.

Передбачаючи наближення революції, В. І. Ленін закликав соціал-демократичні організації значно посилити агітацію в масах, готувати робітничий клас до рішучих боїв з самодержавством. Виконуючи вказівки вождя світового пролетаріату, місцеві комітети РСДРП у листівках і прокламаціях викривали імперіалістичну політику царського уряду, піднімали трудящих на боротьбу з ним, проти війни.

3 січня 1905 р. почався виступ робітників Путіловського заводу, який незабаром переріс у загальний страйк петербурзького пролетаріату. В ньому взяло участь понад 130 тис. чол.¹² Царський уряд вирішив потопити в крові революційний рух. З допомогою провокатора попа Гапона охрнка організувала похід робітників до царя з петицією. В ній, зокрема, говорилося: «Ми зубожіли, нас пригноблюють, обтяжують непосильною працею, з нас глузляться, нас не визнають за людей... Ми й терпіли б, але нас штовхають все далі й далі в безодню злиднів, безправ'я і темноти, нас душать деспотизм і сваволя... Настав край терпінню. Для нас прийшов той страшний момент, коли краще смерть, ніж дальші нестерпні муки»¹³.

Більшовики застерігали робітників, що цар може розстріляти демонстрацію, але спинити її було неможливо, оскільки значна частина учасників походу ще вірила в «доброго» царя і чекала від нього допомоги.

У неділю вранці 9 (22) січня 1905 р. мирна багатотисячна демонстрація трудящих рушила до Зимового палацу і була зустрінена кулями. На площі залишилися тисячі вбитих і поранених. Більшовики закликали робітників до боротьби проти царської сваволі. На вулицях Петербурга зав'язалися барикадні бої. Події 9 січня поклали початок революції у країні.

В цей день робітничий клас Росії дістав великий урок. Була розстріляна наївна віра малосвідомих його представників у «царя-батьку». «...Революційне виховання пролетаріату за один день ступило вперед так, як воно не могло б ступити в місяці й роки сірого, буден-

¹⁰⁻¹¹ Там же, стор. 86.

¹² Див. Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. II, стор. 22.

¹³ Начало первой русской революции. Январь — март 1905 г. Документы и материалы, М., 1955, стор. 28.

ного, забитого життя»¹⁴. Події 9 січня 1905 р. підняли до політичного життя і революційної боротьби найширші кола трудящих. «Своєрідність російської революції, — говорив В. І. Ленін, — полягає саме в тому, що вона була щодо свого соціального змісту *буржуазно-демократичною*, але щодо засобів боротьби була *пролетарською*. Вона була буржуазно-демократичною, бо метою, до якої вона безпосередньо прямувала і якої вона могла досягти безпосередньо своїми власними силами, була демократична республіка, 8-годинний робочий день, конфіскація колосального великого дворянського землеволодіння, — всі заходи, які майже в повному обсягу здійснила буржуазна революція у Франції в 1792 і 1793 рр.»¹⁵

На відміну від попередніх буржуазних революцій російська революція почалася в умовах імперіалізму, коли до краю загострилися класові суперечності, коли пролетаріат виступив самостійною політичною силою, вождем пригноблених мас, що борються за соціальне визволення.

Робітничий клас, який піднявся на боротьбу проти царизму, мав надійного союзника в особі багатомільйонного селянства. Воно боролось за ліквідацію залишків кріпосництва на селі, за докорінну зміну умов свого життя. У зв'язку з цим В. І. Ленін назвав революцію 1905—1907 рр. у Росії селянською. Це становило її особливість. Революція 1905—1907 рр. була першою народною революцією епохи імперіалізму.

Скрізь у країні, куди доходили вісті про січневий розстріл у Петербурзі, робітники починали страйкувати. Гнів і обурення з приводу кривавого злочину царя охопили майже всю Росію. На підтримку петербурзьких робітників виступили і пролетарі України. В. І. Ленін у статті «Початок революції в Росії» вказував, що петербурзькі події знайшли відгук в Одесі, Києві, Харкові та інших містах¹⁶. Протягом січня—березня 1905 р. по всій країні страйкували 810 тис. чол.¹⁷, у тому числі на Україні — близько 170 тис. чол.* Це свідчило про тісні зв'язки робітничого руху України з революційною боротьбою трудящих усієї Росії.

Під впливом страйків робітників посилюються й селянські заворушення. В січні—квітні вони охопили 85 повітів¹⁸, а літом — уже 104, або 21% усіх повітів Європейської Росії. «...«Стрижем» аграрної боротьби, — писав В. І. Ленін, — в нашій революції є кріпосницькі латифундії. Селянська боротьба за землю є перш за все і найбільше боротьбою за знищення цих латифундій»¹⁹. Розгортання селянського руху під впливом революційних виступів робітничого класу свідчило про те, що в ході революції почав складатися союз пролетаріату і селянства. Вперше в історії боротьба робітників і селян у ряді місць зливалася в єдиний революційний потік.

Революція поставила перед партією робітничого класу завдання виробити свою тактику, яка б забезпечила перемогу трудящих у боротьбі проти царизму. В той час РСДРП переживала глибоку кризу. Меншовики захопили у свої руки газету «Искра» і ЦК. Треба було обрати нові партійні органи, розв'язати ряд інших питань. Це міг зробити тільки з'їзд партії. Ось чому В. І. Ленін і більшовицькі організа-

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 190.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 294.

¹⁶ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 191.

¹⁷ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 207.

* Підрахунки авторів.

¹⁸ Див. Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. II, стор. 28, 82.

¹⁹ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 215.

ції посилили боротьбу за його підготовку і скликання. У квітні 1905 р. в Лондоні відкрився III з'їзд РСДРП. Він накреслив стратегічний план і тактику партії в буржуазно-демократичній революції, яка дістала своє класичне обґрунтування і розвиток у геніальній праці В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції». В ній Володимир Ілліч визначив соціально-економічний зміст і рушійні сили першої російської революції доби імперіалізму, піддав нищівній критиці меншовиків, які заперечували гегемонію робітничого класу в революції, роль в ній селянства як його союзника.

Видатним вкладом у скарбницю марксизму була також ленінська теорія переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. *«Пролетаріат, — писав В. І. Ленін, — повинен провести до кінця демократичний переворот, приєднуючи до себе масу селянства, щоб роздушити силою опір самодержавства і паралізувати нестійкість буржуазії. Пролетаріат повинен вчинити соціалістичний переворот, приєднуючи до себе масу напівпролетарських елементів населення, щоб зломити силою опір буржуазії і паралізувати нестійкість селянства та дрібної буржуазії»*²⁰.

Хвиля робітничого руху наростала з кожним днем. Велику роль у піднесенні революційної боротьби у країні на початку літа 1905 р. відіграв, зокрема, проведений за ініціативою більшовиків страйк івано-вознесенських робітників. Для керівництва ним було створено революційний орган — одну з перших у Росії Раду робітничих уповноважених (депутатів).

У червні піднялися на збройну боротьбу робітники Лодзі. Це повстання дістало широкий відгук серед російського пролетаріату. Оцінюючи значення червневих виступів трудящих, В. І. Ленін писав: «Робітничий клас своєю кров'ю, пролитою на вулицях Петербурга, Риги, Лібави, Варшави, Лодзі, Одеси, Баку і багатьох інших міст, довів своє право на роль авангарду в демократичній революції»²¹.

Травневі й червневі виступи робітників сприяли також дальшому розгортанню селянського руху. Якщо в першому кварталі 1905 р. заворушення селян мали місце в окремих селах, то у травні — червні вони охопили цілі райони. Селяни висували не тільки економічні, а й політичні вимоги. «Уже весною цього року, — відзначав В. І. Ленін, — ми спостерігаємо пробудження першого великого, не тільки економічного, але й політичного селянського руху в Росії»²².

В. І. Ленін надавав величезного значення пропаганді більшовицьких ідей серед селянства. «Селяни, — писав він, — повинні знати ... через літературу, через робітників, через особливі організації і т. д.»²³, що соціал-демократична партія підтримує селянські повстання.

Революційний рух робітників і селян перекинувся і в армію. 14 червня спалахнуло повстання на броненосці «Потемкин». З цього приводу В. І. Ленін говорив: «Повстання в Одесі і перехід на сторону революції броненосця «Потемкин» ознаменували новий і великий крок вперед у розвитку революційного руху проти самодержавства»²⁴. Весь світ дізнався про видатний подвиг матросів-чорноморців.

Царський уряд, наляканий загальним піднесенням революційного руху в країні, поряд з репресивними заходами застосовував політику лавірування й поступок. 6 серпня 1905 р. були затверджені маніфест

²⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 83.

²¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 10, стор. 327.

²² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 297.

²³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 207.

²⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 10, стор. 319.

і положення про вибори до Державної думи, яка за проектом міністра внутрішніх справ Булігіна повинна була мати тільки дорадчі права. Виборчий закон позбавляв права участі у виборах весь пролетаріат, сільську бідноту, жінок, військовослужбовців, студентів. «З точки зору інтересів народу,— відзначав В. І. Ленін,— Державна дума — найзухваліше знущення з «народного представництва»²⁵.

Викриваючи реакційну суть царських законів, більшовики виступили за активний бойкот булігінської Думи, вважаючи головним завданням моменту масову агітацію за збройне повстання і створення тимчасового революційного уряду.

Меншовики виступили проти бойкоту булігінської Думи. Ліберально-монархічна буржуазія, боячись революції, пішла на угоду з царизмом і вирішила взяти участь в її скликанні. Характеризуючи політичну обстановку в Росії в цей період, В. І. Ленін писав: «Пролетаріат бореться, буржуазія крадеться до влади»²⁶.

Готуючи робітничий клас до рішучої боротьби проти самодержавства, більшовики нещадно викривали урядовську тактику буржуазії.

Восени революційний рух в країні розгорівся з новою силою. Ініціаторами цього були робітники Москви і Петербурга. Ці міста, відзначав В. І. Ленін, «...поділили між собою честь революційного пролетарського почину»²⁷. До страйкуючих робітників приєднувалися службовці, учнівська і студентська молодь, передова інтелігенція. В Одеському, Київському та інших університетах відбулися величезні мітинги, в яких взяли участь тисячі чоловік.

В середині жовтня політичний страйк набув всеросійського характеру. «Могутня рука пролетаріату, що піднявся в пориві героїської солідарності в усіх кінцях Росії, спинила все промислове, торгове і державне життя»²⁸. Це змусило царський уряд піти на поступки.

17 жовтня цар видав маніфест, в якому обіцяв народові політичні свободи і скликання законодавчої Думи. Буржуазія з радістю прийняла цю подачку і заклкала до припинення страйку. В деякої частини робітників і демократичної інтелігенції навіть з'явилися ілюзії, що можна мирним шляхом добитися задоволення своїх вимог.

Тільки більшовики дали правильну оцінку маніфесту. Розцінюючи його появу, як наслідок революційної боротьби трудящих Росії, більшовики разом з тим роз'яснювали народові, що цим маніфестом за допомогою незначних поступок царський уряд прагне врятувати самодержавний лад. Це був, за словами В. І. Леніна, момент певної тимчасової рівноваги сил: робітники і селяни в той час ще не могли повалити царизм, а царизм уже не міг управляти старими засобами²⁹. Отже, революційному пролетаріатові треба було готуватися до нових, вирішальних боїв. Більшовики, організуючи бойові робітничі дружини, закликали трудящих до повалення самодержавства.

Після виходу маніфесту 17 жовтня буржуазія «...задовольнилася,— відзначав В. І. Ленін,— тим, що здобуто, тобто участю поміщиків і капіталістів у державних справах і обіцянками свободи з боку уцілілої старої влади. Буржуазія зляглася самостійної боротьби пролетаріату і селянства, проголосивши: досить революції!»³⁰. Вона остаточно перейшла в табір реакції.

²⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 172.

²⁶ Там же, стор. 141.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 2.

²⁸ Там же, стор. 24.

²⁹ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 25.

³⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 14, стор. 190.

Вже на початку революції, у січні, на окремих підприємствах з ініціативи робітників діяли страйкові комітети або депутатські збори для керівництва боротьбою трудящих. У жовтні вони функціонували вже на багатьох великих заводах.

Більшовики надавали великого значення діяльності страйкових комітетів і депутатських зборів, допомагали їх створювати, посилали туди своїх представників і т. д. На чолі депутатських зборів Брянського заводу в Катеринославі, наприклад, стояв Г. І. Петровський, Луганського паровозобудівного заводу — К. Є. Ворошилов. У Харкові активну участь у діяльності робітничих депутатів брав Артем (Ф. А. Сергеев). У процесі наростання революційного руху страйкові комітети і депутатські збори розширили свою діяльність, почали займатися не тільки улагодженням конфліктів між робітниками і підприємцями, а й організовувати політичні страйки та мітинги.

Під час жовтневого страйку, коли масовий політичний виступ робітників почав переростати у збройне повстання, страйкові комітети і депутатські збори перетворилися в Ради робітничих депутатів. «Ради робітничих депутатів — *органи масової безпосередньої боротьби*. Вони виникли як органи боротьби *страйкової*. Вони стали дуже швидко, під тиском необхідності, органами *загальнореволюційної* боротьби з урядом. Вони перетворилися *нестримно*, з огляду на розвиток подій і перехід від страйку до повстання, — *в органи повстання*»³¹.

Ради робітничих депутатів створювалися з ініціативи самих народних мас у ході запеклої боротьби з царизмом. У жовтні — грудні вони виникли більш як у 50 містах і робітничих селищах.

Більшовики розглядали їх як органи збройного повстання проти царизму, як зародки революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства. Ради були виявом революційної ініціативи трудящих, масовою політичною організацією робітничого класу. Геній В. І. Леніна прозорливо побачив у них прообраз майбутньої Радянської влади, державну форму диктатури пролетаріату. Володимир Ілліч розглядав Ради робітничих депутатів як бойове об'єднання соціал-демократів і революційних демократів. На думку В. І. Леніна, вони мали обов'язково залучати до свого складу депутатів не тільки від робітників, а й від матросів і солдатів, які прагнули свободи, від революційного селянства і демократичної інтелігенції. Залучення до роботи в Радах робітничих депутатів непролетарських верств населення спростовує твердження буржуазних фальсифікаторів, які свідомо замовчували більшовицьку тактику «лівого блоку», розраховану на створення широкого демократичного фронту в боротьбі проти самодержавства. Ради робітничих депутатів прагнули встановити 8-годинний робочий день, безпосередньо займалися підготовкою збройного повстання, організовували допомогу безробітним. Деякі з них видавали свої друковані органи — «Вісті Рад робітничих депутатів» і «Бюлетені». В. І. Ленін вважав Ради при всій їх стихійності неоформленості, розпливчатості у складі і в функціонуванні органом влади.

Зовсім інакше до них ставилися меншовики. Вони розглядали їх як органи місцевого самоврядування, обмежували функції Рад розглядом трудових конфліктів тощо.

Більшовики вели непримиренну боротьбу з меншовиками, есерами і дрібнобуржуазними націоналістичними партіями за вплив у Радах та ідейне керівництво ними. Де переважали більшовики, там есери та націоналісти не були допущені до складу виконавчих органів.

³¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 302.

У період піднесення революції в країні почали виникати масові пролетарські організації — професійні спілки. В. І. Ленін повсякчас наполегливо вчив більшовицькі організації, як правильно керувати ними. Коли Одеський комітет РСДРП ухвалив резолюцію про те, що першочерговим завданням його є підготовка збройного повстання, а керівництво професійними спілками пролетаріату є другорядною справою, Володимир Ілліч у листі до одного з керівників більшовиків міста С. І. Гусева³² вказав на помилковість протиставлення цих двох важливих завдань. Більшовики вели також рішучу боротьбу з лібералами, які хотіли обмежити діяльність професійних організацій вузько-економічними питаннями, а також з меншовиками, які штовхали профспілки на шлях нейтралітету, відриву від партії та революційних завдань. Більшовики виховували робітників — членів професійних спілок — у дусі глибокого розуміння класової боротьби і завдань пролетаріату як могильщика капіталізму та будівника нового, соціалістичного ладу.

Досвід виникнення і діяльності Рад робітничих депутатів, а також професійних спілок у революції 1905—1907 рр. був широко використаний в 1917 р.

Восени 1905 р. під впливом робітничого руху посилюється революційна боротьба селян. Аграрні заворушення охопили близько 37%³³ повітів Європейської Росії. Особливо активно боролися проти поміщиків селянські маси центрально-чорноземних губерній, Поволжя, Литви, Естонії, Грузії, України. В ряді районів мали місце і збройні сутички селян з поліцією та військами. Одним з таких епізодів були події у с. Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії. Революційну боротьбу селянських мас у той період яскраво описав М. Коцюбинський у своїй повісті «Fata morgana»: «Кожний день ніс якусь новину. Там економію розібрали дощенту, там спалили гуральню або сахарню, в іншому місці рубали панські ліси, орали землю. І нічого за це не було. Пани тікали, никли перед лицем народу, як солома в огні. Щодня вітер приносив свіжі дими, а люди — свіжі оповідання, і ніхто більше не дивувався. Вчора — це була казка, сьогодні — дійсність...»³⁴.

Найактивнішим учасником селянського руху була сільська біднота. Виступаючи головним чином проти поміщиків, вона одночасно боролася і проти куркульства, яке дедалі більше повертало в бік контрреволюції. По суті, в ході революції 1905 р. на селі точилися дві соціальні війни: з одного боку, між усім селянством і поміщиками, з другого, — між сільською біднотою і куркульством.

В. І. Ленін вказував на необхідність добитися злиття в один потік трьох струмків боротьби: робітничого вибуху, селянського повстання і військових виступів. «Від злиття цих трьох річищ повстання залежить, мабуть, найбільше успіх всеросійського повстання»³⁵. Під впливом більшовицької пропаганди і наростання революційного руху почалося політичне пробудження солдатів і матросів. У ряді випадків їх виступи переростали у збройне повстання. Такими були виступи моряків у Кронштадті, солдатів і матросів у Севастополі.

18 листопада 1905 р., вранці, в Києві спалахнуло повстання саперів. Близько тисячі озброєних солдатів на чолі з Б. П. Жаданівським вирушили вулицями міста, щоб з'єднатися з іншими військовими час-

³² Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 47, стор. 85.

³³ Див. Історія КПРС, т. II, стор. 114.

³⁴ М. Коцюбинський. Твори в семи томах, т. 3, К., 1974, стор. 115.

³⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 300.

тинами. «Характерно,— говорив В. І. Ленін,— що вождів руху давали ті елементи військового флоту і армії, які рекрутувалися головним чином з-поміж промислових робітників і для яких потрібна була найбільша технічна підготовка, наприклад, саперні»³⁶. (Саперні війська комплектувалися переважно з фабрично-заводських робітників). Після збройної сутички повстання в Києві було придушене. Володимир Ілліч у статті «Умиряюче самодержавство і нові органи народної влади» високо оцінив події 18 листопада в Києві, як «...ще крок вперед, крок до злиття революційної армії з революційним пролетаріатом і студентством»³⁷.

Революція продовжувала розвиватися далі, назрівало збройне повстання. Воно з історичною неминучістю зумовлювалося всією економічною й політичною обстановкою в країні. Його підготовкою займалися більшовицькі організації, очолювані В. І. Ленінім.

Ще на початку революції Володимир Ілліч вказував, що тільки шляхом збройного повстання можна повалити самодержавство, встановити демократичну республіку, здійснити 8-годинний робочий день і добитися конфіскації поміщицьких земель. В. І. Ленін закликав більшовиків посилити підготовку збройного повстання. Він вимагав не тільки роз'яснювати його необхідність, а й готувати організаційно та у воєнно-технічному відношенні.

Першими підняли прапор збройного повстання проти царизму робітники Москви. Дев'ять днів тривала тут героїчна боротьба. На вулицях міста було споруджено близько тисячі барикад. Пресня, Замоскворіччя, Рогозько-Симоновський район стали центром повстання, де боролися кращі робітничі дружини. Бойовий комітет оборони на Пресні очолив більшовик З. Я. Литвин-Седой, одну з дружин — М. В. Фрунзе. В. І. Ленін назвав робітників Пресні передовим загonom всесвітньої робітничої революції. «Незабутній героїзм московських робітників,— писав Володимир Ілліч,— дав зразок боротьби всім трудящим масам Росії»³⁸.

Слідом за пролетаріатом Москви повстали робітники Польщі і Прибалтики, Закавказзя і Фінляндії. Вісім днів (з 13 до 20 грудня) тривало повстання в Ростові-на-Дону, два тижні владу у своїх руках тримали озброєні робітники Новоросійська. Збройні виступи відбувалися у Сормово і Канавіні (Нижній Новгород), на Мотовилихінському заводі (біля Пермі), на Транссибірській залізниці та в інших місцях.

Героїчно боровся і робітничий клас України. Одними з найбільших тут були виступи робітників Катеринослава і Катерининської залізниці. Страйковий рух охопив також Київ, Одесу, Миколаїв та інші міста, проте у збройне повстання він переріс тільки в Харкові, Олександрівську і Горлівці.

Незважаючи на поразку, грудневе повстання мало важливе історичне значення. В. І. Ленін вказував, що це був найбільший революційний рух пролетаріату після Паризької комуні, що в розвитку таких форм боротьби лежить запорука грядущих успіхів революції³⁹.

Грудневе повстання робітників України, хоч і було більш короточасним, порівняно з московським, охопило значну територію і відіграло велику роль у збройній боротьбі російського пролетаріату.

³⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 300.

³⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 114.

³⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 193.

³⁹ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 46.

Класова солідарність російських, українських робітників і трудящих інших національностей під час грудневих боїв проти царизму засвідчила крах політики самодержавства, яке намагалося роз'єднати різні народи країни, і разом з тим, зокрема, безглуздість тверджень українських буржуазних націоналістів, які заперечували наявність на Україні робітничого класу, його революційну роль.

Після поразки грудневого повстання почався поступовий спад революційної хвилі, посилювся наступ реакції. Царський уряд поспішав скористатися відступом революції, щоб остаточно її придушити. З цією метою місцевості Росії, одна за одною, оголошувалися на воєнному стані або стані надзвичайно посиленої охорони. Каральні експедиції почали чинити звірячу розправу над повсталими робітниками і селянами.

В цих умовах, керуючись рішеннями IV і V з'їздів РСДРП, більшовики не припиняли революційної боротьби. Застосовуючи правильну тактику щодо Дум, вони завойовували робітників і селян на свою сторону, викривали всілякі підступні маневри царизму, контрреволюційну політику ліберальної буржуазії, опортунізм меншовиків та есерів. Набутий тоді досвід революційної боротьби був використаний пізніше, під час Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Перша російська революція 1905—1907 рр. зазнала поразки. Але її значення важко переоцінити. Вона була видатною подією в історії нашої країни, важливим етапом у боротьбі трудящих за соціальне і національне визволення. За роки революції в справі політичного виховання мас було зроблено більше, ніж за багато років роботи серед них в «мирних» умовах. Одним з найважливіших підсумків революції і найбільшим завоюванням робітничого класу Росії було зростання його політичної свідомості та ролі як провідної суспільної сили, вождя всіх демократичних елементів країни. Усі перемоги революції, відзначав В. І. Ленін, «...здобуті цілком і виключно завдяки безпосередньо-революційному натискові пролетаріату, який ішов на чолі непролетарських елементів трудящого населення»⁴⁰.

Досвід першої російської революції показав, що пролетаріат може бути вождем загальнодемократичного руху, якщо він і не становить більшості населення країни.

Керуючись ленінськими стратегічним планом і тактичною лінією, робітничий клас у вогні революції висунув нові, небачені до того часу в історії міжнародного революційного руху методи боротьби і форми організації. Одним з могутніх засобів, що відігравав важливу роль у революційній боротьбі, був масовий політичний страйк. Він уперше застосований російським робітничим класом і став надбанням пролетаріату всього світу.

Свою страйкову боротьбу в роки першої російської революції робітничий клас поєднував з вуличними демонстраціями. Від страйків і демонстрацій до збройного повстання — такий шлях розвитку революційної свідомості пролетаріату. «В цьому, — відзначав В. І. Ленін, — величезний історичний здобуток російської революції, досягнутий груднем 1905 року, — здобуток, куплений, як і всі попередні, ціною величезних жертв»⁴¹.

Величезним історичним завоюванням робітничого класу Росії були вперше створені в ході революції Ради робітничих депутатів, що стали прообразом Радянської влади в майбутньому, а також профспілкові організації. Все це свідчило про дальше зростання політичної свідомості пролетаріату країни.

⁴⁰ Там же, стор. 34.

⁴¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 347.

Перша російська революція була серйозною перевіркою життєвості лєнінського вчення про союз робітничого класу і селянства. Вона показала, що селянство, незважаючи на його хитання, є природним союзником пролетаріату, що їх союз є головною суспільною силою для повалення влади царя, поміщиків.

Важливим підсумком першої російської революції було також і те, що вона похитнула одну з основних опор самодержавства — армію.

Всі ці перемоги поклали початок завоюванню революційним пролетаріатом Росії політичних свобод. За короткий час, починаючи з 9 січня, під керівництвом більшовицької партії він здобув для всього народу свободу друку, зборів, спілок, змів з свого шляху фальшиву булгінську Думу, зробивши надалі неможливим управління країною без представницьких установ.

У революції 1905—1907 рр. робітничий клас відіграв роль її гегемона, передового борця. Під керівництвом більшовицької партії він показав вміння вести за собою революційні сили на штурм самодержавства.

В той час був закладений міцний фундамент єдиного революційного фронту пригноблених народів усієї країни на чолі з героїчним російським пролетаріатом. «П'ятий рік, — відзначав В. І. Ленін, — об'єднав робітників усіх націй Росії»⁴².

Під час революції Росія стала школою інтернаціонального виховання мас. У боротьбі проти царизму і поміщиків пригноблені народи переконувалися, що знищити соціальний і національний гніт можна тільки шляхом спільних революційних дій. Проводячи велику роботу по інтернаціональному згуртуванню робітників і всіх трудящих країни, більшовики нещадно викривали буржуазних націоналістів усіх мастей.

Залучення до боротьби широких мас надавало революції 1905—1907 рр. всенародного характеру і збільшувало її силу. Участь у революційному русі всіх народів Росії свідчила про крах політики самодержавства, спрямованої на розпалювання національної ворожнечі. Разом з тим нищівного удару було завдано і по буржуазних націоналістах, які намагалися підірвати єдність революційних дій робітників і селян різних національностей.

В роки революції пролетаріат добився значних економічних завоювань. На її досвіді трудящі переконалися, що тільки шляхом політичної боротьби проти існуючого ладу можна поліпшити своє матеріальне становище. «П'ятий рік, — писав В. І. Ленін, — підняв життєвий рівень російського робітника так, як у звичайний час не піднімається цей рівень за кілька десятиріч»⁴³.

Певних економічних завоювань добилося і селянство. Його виступи примушували поміщиків іти на деякі поступки, зокрема збільшувати заробітну плату поденним робітникам. У багатьох місцевостях поміщики почали здавати свою землю в оренду селянам на більш пільгових умовах. Під впливом революційної боротьби царський уряд 3 листопада 1905 р. видав маніфест, за яким викупні платежі з селян з 1 січня 1906 р. зменшувалися наполовину, а з 1 січня 1907 р. — зовсім припинилися.

Багатомільйонні маси селянства набули значного досвіду політичної боротьби. Вони впевнилися, що тільки революційним шляхом, під керівництвом пролетаріату можна добитися перемоги.

Загалом революція 1905—1907 рр. яскраво показала всю гнилість царизму, завдала йому смертельного удару.

⁴² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 69.

⁴³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 22, стор. 26.

Перша російська революція мала величезне міжнародне значення. Пролетаріат Росії завдяки своїй наполегливій боротьбі по праву став авангардом світового революційного руху. Тільки в 1905 р. у країні страйкували близько 4 млн. робітників і службовців⁴⁴. «Такої сили страйкового руху, — говорив В. І. Ленін, — не бачив ще світ. Російський пролетаріат показав, які непочаті сили таяться в робітничих массах, коли назріває дійсно революційна криза. Найбільша в світі страйкова хвиля 1905 року далеко ще не вичерпала всіх бойових сил пролетаріату»⁴⁵.

Революція 1905—1907 рр. знаменувала собою переміщення центру світового революційного руху в Росію. Жандармом революції в той час стала імперіалістична буржуазія Європи й Америки. Відмічаючи цей факт, В. І. Ленін писав: «Чим дужче хитався царизм під ударами зростаючої революції в його власній країні, тим слабший ставав він як ворог свободи в Європі. Але в Європі цілком склалась на цей час міжнародна реакція буржуазних урядів, які бачили повстання пролетаріату, усвідомили неминучість боротьби не на життя, а на смерть між працею і капіталом і готові були вітати яких завгодно авантюристів і розбійників на троні заради спільної боротьби проти пролетаріату»⁴⁶.

Революція в Росії знайшла безпосередній відгук на Заході — в Австро-Угорщині, Франції, Німеччині. В. І. Ленін у статті «Перша перемога революції» писав: «Робітники всього світу в радісному захваті вітають перемогу російських робітників і, усвідомлюючи тісний зв'язок між загонами міжнародної армії соціалізму, готуються й самі до великої і рішучої боротьби»⁴⁷.

Пролетаріат західноєвропейських країн відгукнувся на революційні події 1905—1907 рр. політичними страйками, демонстраціями, матеріальною підтримкою російському робітничому класові. Тільки у Німеччині, Франції, Англії та Італії, за приблизними даними, протягом цих років було на 1 млн. більше страйкуючих, ніж за попереднє триріччя⁴⁸.

Під впливом російської революції в ряді країн Західної Європи, зокрема, в Австро-Угорщині, почалася боротьба за загальне виборче право. Особливе значення для розгортання там революційного руху мав загальний жовтневий страйк у Росії. «...Як тільки 30 жовтня 1905 року, — говорив В. І. Ленін, — до Відня прибула телеграма про конституційний маніфест царя, ця звістка відіграла вирішальну роль в остаточній перемозі загального виборчого права в Австрії»⁴⁹.

Великий вплив на посилення робітничого і селянського руху, зокрема, в Румунії зробило повстання на броненосці «Потемкин» і прибуття його в Констанцу.

Революція 1905—1907 рр. значною мірою вплинула на зростання політичної активності грядущих у скандинавських країнах. Норвегія добилася національного самовизначення. Широкі народні виступи почалися і в Азії. «Світовий капіталізм і російський рух 1905 року, — писав В. І. Ленін, — остаточно розбудили Азію»⁵⁰. За прикладом Росії відбулися революції в Ірані, Туреччині, Китаї, посилився антиколоніальний рух в Індії, Індонезії.

Отже, збулися передбачення В. І. Леніна про те, що революція 1905 р. буде прологом майбутніх класових битв у Європі й Азії.

⁴⁴ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 19, стор. 403.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же, стор. 51.

⁴⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 31.

⁴⁸ Див. История СССР, т. VI, М., 1968, стор. 252.

⁴⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 308.

⁵⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 141.

Революційні події в Росії спростували опортуністичні твердження діячів II Інтернаціоналу про неминучість гегемонії буржуазії в буржуазній революції, про реакційність селянства, про обов'язковий тривалий період між буржуазною і соціалістичною революціями, підтвердили велику життєву силу марксизму-ленінізму.

Революція 1905—1907 рр. і піднесення міжнародного робітничого руху сприяли розмежуванню опортуністичних і революційних сил всередині партій II Інтернаціоналу. Ліві (К. Лібкнехт, Р. Люксембург, К. Цеткін — в Німеччині; Ролан-Гольст — в Голландії; П. Лафарг — у Франції; Є. Сабо — в Австро-Угорщині; «тісняки» — в Болгарії) виступили за підтримку революції в Росії.

Досвід першої російської революції було враховано пізніше, під час Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. «Ця восьмиденна революція була, якщо дозволено так метафорично висловитись, «розіграна» начебто після десятка головних і другорядних репетицій: «актори» знали один одного, свої ролі, свої місця, свою обстановку вздовж і впоперек, наскрізь, до всякого хоч трохи значного відтинку політичних напрямів і способів дії»⁵¹.

Революція 1905—1907 рр. була генеральною репетицією Великого Жовтня. На її досвіді вчилися і вчаться мільйони пролетарів усього світу.

Перша російська революція поклала початок новому періодові всесвітньої історії — періодові соціальних потрясінь і революційних перетворень. Тепер, через сімдесят років з часу її початку, можна з певністю сказати: передбачення В. І. Леніна про те, що вона стане прологом майбутніх класових битв у Європі й Азії, збулося. За цей час трудящі нашої країни під керівництвом партії знищили царизм, повалили владу поміщиків і буржуазії, створили розвинуте соціалістичне суспільство і успішно будують комунізм. Революційний рух в європейських та азійських країнах завдав могутнього удару по позиціях імперіалізму. Утворилася і зміцніла світова система соціалізму, розгорнувся національно-визвольний рух, розпалися колоніальні імперії, на широкий шлях вільного соціального і національного розвитку стали багато країн Азії й Африки.

⁵¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 12.

БОРЬБА БОЛЬШОВИКОВ УКРАИНЫ ЗА СОЛДАТСКИЕ МАССЫ В ХОДЕ РЕВОЛЮЦИИ

У роботі по завоюванню солдатських мас на бік революції більшовицька партія керувалася вченням класиків марксизму-ленінізму. Ще в 1851 р. Ф. Енгельс у листі до К. Маркса писав: «...Безсумнівним є факт, що дезорганізація армій і цілковите ослаблення дисципліни були одночасно умовою і результатом усіх переможних революцій, які відбувалися досі»¹. Він неодноразово підкреслював, що, як тільки керівники партії зможуть розраховувати на кожного третього солдата, слід починати революційні дії². Розвиваючи марксистське положення про роль і місце армії в революційному русі, В. І. Ленін вказував: «...Якщо революція не стане масовою і не захопить самого війська, тоді не може бути й мови про серйозну боротьбу»³. Володимир Ілліч постійно наголошував на необхідності проведення більшовиками в армії і на флоті наполегливої роботи. Це сприяло зміцненню союзу робітничого класу і селянства, адже переважна частина солдатів була вихідцями з села. «...Робота у війську необхідна,— писав В. І. Ленін.— Але не можна уявляти собі цей перехід війська у вигляді якогось простого, одиничного акту, що є результатом переконання, з одного боку, і свідомості, з другого»⁴.

Революційну діяльність у царській армії і на флоті проводили як місцеві партійні комітети, так і більшовицькі організації та групи, створені безпосередньо у військових частинах. Як правило, члени РСДРП гарнізону входили до складу місцевої військової організації, що підпорядковувалася партійному комітету.

Військові організації почали створювати у 1903 р. з ініціативи В. І. Леніна. В період буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. їх кількість значно зросла.

Разом з усією партією більшовики України вживали заходів для залучення армії на бік революції. Боротьба більшовиків за солдатські і матроські маси в 1905—1907 рр. вже широко висвітлена в історико-партійній літературі⁵. Але в ній лише побіжно сказано про військову

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 302.

² Воспоминания о Марксе и Энгельсе, М., 1956, стор. 322.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 349.

⁴ Там же.

⁵ В. Манилов. Вооруженное восстание в частях Киевского гарнизона (ноябрь 1905 г.), К., 1926; Н. Лемиш. Царский солдат в революции 1905 г., К., 1926; Е. Ярославский. Военная работа РСДРП (большевиков), Л., 1927; А. Трояновский. Восстание в Киеве в 1907 г., М., 1928; К. Розенблюм. Военные организации большевиков 1905—1907 гг., М.—Л., 1931; М. Майоров. Большевики и революция на Украине, Ташкент, 1934; П. Гришин. Уроки «Потемкина» и тактика вооруженного восстания, М., 1932; В. Селиванов. Матрос Петров, М., 1931; Б. Звонарев. Лейтенант Шмидт, М., 1939; И. Берхин. Луганская большевистская организация в период первой русской революции, М., 1947; А. Федоров. Революционные восстания в Черноморском флоте в 1905 году, Симферополь, 1946; С. Найда. Революционное движение в Черноморском флоте в годы первой русской революции (1905—1907 гг.), Симферополь, 1950; Ф. Лось. Революция 1905—1907 гг. на Украине, К., 1955; П. Шморгун. Большевистские организации Украины в годы первой русской революции, М., 1955; Р. Сидельский и В. Грушин. Военная и боевая работа большевиков в период первой русской революции 1905—1907 гг., М.

діяльність більшовицьких організацій України, а про створення і роботу військових соціал-демократичних організацій Миколаєва, Харкова, Полтави та інших місць ще майже нічого не написано.

З перших днів революції більшовики України посилили роботу у військах. Вони закликали солдатів не стріляти в народ, а підтримати його виступи. Одну з перших листівок, спеціально призначених для розповсюдження серед солдатів, видав у січні 1905 р. Одеський комітет РСДРП. У ній розповідалося про розправу царських військ з робітниками Петербурга 9 січня 1905 р. і містився заклик: «Не стріляйте у них! Не вбивайте їх! Вбивайте тих, хто каже стріляти у ваших братів»⁶. Дещо пізніше її передрукував Миколаївський комітет партії.

Важливу роль в активізації революційної роботи в армії відіграли Бюро комітетів більшості, створене наприкінці 1904 р. з ініціативи В. І. Леніна, і газета «Вперед», перший номер якої вийшов 22 грудня 1904 р. У статті «Насущні питання», надрукованій 23 лютого 1905 р. в газеті «Вперед», БКБ рекомендувало парторганізаціям посилити агітаційно-пропагандистську роботу у військах, добиватися їх переходу на бік пролетаріату. «Близькість повстання ставить на чергу питання про залучення військ на бік робітників. Скільки-небудь значного відкритого переходу солдатів на бік борців за свободу можна чекати тільки у тому випадку, коли солдати побачать, що озброєний пролетаріат зуміє захистити їх від помсти уряду. Але і свідомість солдатів не може не вплинути на ступінь сгійкості царської озброєної сили. Необхідно звернути тепер на армію більше уваги, ніж зверталось до цього», — писала газета.

Військова робота набула особливо широкого розмаху після III з'їзду партії, який вказав масам шлях псвалення царизму — перехід від масових політичних страйків до збройного повстання. Крім випуску листівок, члени партії мали проводити з солдатами і матросами бесіди, влаштовувати мітинги і збори, роз'яснювати їм мету і завдання революції. З'їзд також рекомендував зміцнювати діючі і створювати нові військові організації.

Виконуючи його рішення, більшовики України створювали при місцевих партійних комітетах військові організації та групи. Однією з перших виникла Одеська військова організація (керівники — А. П. Станчинський і В. І. Плесков), яка почала діяти у липні 1905 р. при більшовицькому комітеті, а з листопада — при об'єднаному комітеті РСДРП. Активну участь в її роботі брали більшовики В. В. Хвостенко, Д. П. Байков, Г. Б. Зальманов, а також Т. С. Михайлова («Олена»), В. І. Горовіц, М. А. Богомолець та ін. Вони зустрічалися з солдатами 274-го Славчанського, 205-го Ізмайльського, 273-го Дунайського, 59-го Люблінського піхотних полків, 15-ї артилерійської бригади, 11-го саперного і Одеського морського батальйонів, інтендантського управління, інженерного парку та інших військових частин. В 1905 р. в організації налічувалося близько 500 солдатів і матросів⁷. Під впливом агі-

1952; И. Козырев. Борьба большевиков за армию и флот в период революции 1905—1907 гг., М., 1955; В. Бодров. Большевистские военные газеты в период первой русской революции, М., 1956; Г. Рубцов. Військово-бойова робота більшовиків України (1905—1907 рр.), К., 1958; И. Бондаренко. Большевики Киева в первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1960; Л. Бескровный, Л. Гапоненко, С. Тютюкин. Борьба большевиков за армию в трех революциях, М., 1969; та ін.

⁶ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1955, стор. 53.

⁷ ЦДВІА СРСР, ф. 1, спр. 594/6, арк. 42; ф. 9, спр. 593/5, арк. 60; А. Станчинский. Одесская военная организация РСДРП в 1905 г.—«Пролетарская революция», 1922, № 9, стор. 45.

таційно-пропагандистської діяльності Одеської організації чимало солдатів відмовилося придушувати виступи робітників і селян. Під її керівництвом працювала і зійськова група Кам'янець-Подільського⁸.

При Катеринославському комітеті РСДРП військово-революційна організація була створена також у липні 1905 р. Її члени проводили роботу серед солдатів Бердянського, Феодосійського, Перекопського і Сімферопольського піхотних полків. Активними агітаторами були рядові Арсенев, Чебанов, Паскаль, Бакаев та ін.⁹ Під їх впливом деякі роти Сімферопольського полку стали «ненадійними». Агітаторів і пропагандистів готували в гуртках, створених військовою організацією. Керували цими гуртками відомі більшовики О. М. Ярославський, В. І. Бушуєв та ін. За дорученням ЦК партії з весни 1906 р. і до кінця року О. М. Ярославський займався також організацією бойових дружин з катеринославських робітників і водночас проводив роботу серед військ місцевого гарнізону, редагував газету «Жизнь солдата», писав прокламації тощо. Він брав участь у підготовці I конференції військових та бойових організацій РСДРП (листопад 1906 р.), зустрічався і розмовляв з В. І. Леніним, який схвалив ідею її скликання. На конференції О. М. Ярославський зробив доповідь про діяльність деяких військових організацій, зокрема Катеринославської¹⁰.

Катеринославська військова організація поширювала свій вплив на гарнізони, розквартировані по всій губернії, і подавала допомогу Олександрівській, Єлисаветградській та Павлоградській військовим групам. В Олександрівську більшовики проводили роботу серед солдатів Павлоградського, а в Павлограді — 135-го Керч-Єнікальського піхотних полків. Активними членами Павлоградської військової групи у 1905 р. були В. Шешеня і Сирібанов, які часто зустрічалися з солдатами¹¹. Єлисаветградська військова група працювала серед солдатів 136-го Таганрозького полку.

У Києві військова організація виникла наприкінці червня 1905 р. З вересня до листопада її керівником був колишній офіцер О. О. Ванновський, учасник I з'їзду РСДРП. Після II з'їзду партії він приєднався до меншовиків, але з питань збройного повстання залишався на більшовицьких позиціях.

В. Манілов, М. Майоров, К. Розенблюм помилково відносили Київську та Одеську військові організації до меншовицьких, оскільки серед їх керівників були меншовики. Інші історики, зокрема Р. Сідельський і В. Грушин, вважають Київську військову організацію більшовицькою. Насправді ж вона була об'єднанням, адже до її складу входили більшовики і меншовики. Між ними, головним чином серед керівників, точилася гостра боротьба з найважливіших питань, у ході якої більшовикам удалося посилити свій вплив в організації, завдяки чому її авторитет серед військ місцевого гарнізону зростав. Активну участь у її створенні і роботі брали більшовики Ф. Петров і О. Кваша¹². На початку 1906 р., після арешту і заслання у Сибір Ф. М. Петрова, Київська військова організація була зміцнена за рахунок більшовиків, що прибули з Москви і Петербурга. В 1906—1907 рр. у ній працювали Г. К. Архипов, Д. З. Мануїльський і О. А. Трояновський. З їх допомо-

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 348, спр. 316, арк. 3.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, спр. 1877, ч. 20, арк. 42.

¹⁰ Е. Ярославский. После Стокгольмского съезда в Екатеринославе. — «Летопись революции», 1926, № 3—4, стор. 146—147; Протоколы первой конференции военных и боевых организаций РСДРП, М., 1932, стор. 43.

¹¹ ЦДВІА СРСР, ф. 9, спр. 56/5, арк. 164; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, спр. 1877, ч. 20, арк. 10.

¹² Л. Бескровный, Л. Гапоненко, С. Тютюкин. Назв. праця, стор. 46.

гою військова організація проводила агітаційно-пропагандистську роботу в 130-му Херсонському, 131-му Тираспольському, 132-му Бендерівському, 129-му Бессарабському, 41-му Селенгінському, 44-му Камчатському, 45-му Азовському, 48-му Одеському, 165-му Луцькому, 166-му Ровенському піхотних полках, 33-й артилерійській і 3-й саперній бригадах, військовому госпіталі.

З солдатами Азовського, Одеського і Селенгінського полків часто зустрічався В. Г. Філіпенко. З представників цих частин він створив «Розпорядчий комітет»¹³, який керував всією військовою роботою у названих полках. Особливо успішно більшовики проводили роботу у саперній бригаді, де більшість солдатів до призову були робітниками. У листопаді 1905 р. київські сапери брали активну участь у збройному повстанні під керівництвом Ф. М. Петрова, офіцерів Б. П. Жаданівського, Б. П. Зубкова, В. Г. Баранова та ін.

У книзі «Большевики Кнева в первой русской революции (1905—1907 гг.)» І. М. Бондаренко помилково назвав цих офіцерів членами РСДРП. Він писав: «Б. П. Жаданівський, Б. П. Зубков, В. Г. Баранов та інші офіцери згодом увійшли до військово-революційної організації РСДРП, на чолі якої стояв офіцер О. О. Ванновський»¹⁴. Однак, поперше, О. О. Ванновський, який закінчив Київське військове училище, був звільнений у запас ще в 1895 р. По-друге, названі офіцери¹⁵ тоді не були членами військової соціал-демократичної організації, а лише підтримували зв'язки з нею і виконували окремі доручення, про що й писав у своїх спогадах колишній підпоручик Б. П. Зубков, на які, до речі, посилається І. М. Бондаренко. Через унтер-офіцерів молоді підпоручики Б. П. Жаданівський, Б. П. Зубков, В. Г. Баранов встановили контакти з солдатами. Роль зв'язкової між Київською військовою організацією і офіцерами виконувала Н. І. Атласова. Незабаром Б. П. Зубков і В. Г. Баранов виїхали за кордон¹⁶.

У листопаді 1905 р. була створена Харківська військова соціал-демократична організація. Спочатку вона діяла при Федеративній Раді харківських комітетів РСДРП, а з січня 1906 р.— при більшовицькому комітеті. Її організатором і керівником був Артєм (Ф. А. Сергєєв). Члени організації проводили роботу у 121-му Пензенському, 124-му Воронезькому, 201-му Лебединському, 202-му Старобільському і 269-му Богодухівському піхотних, 122-му запасному і 5-му кавалерійському полках, Калішській бригаді. Так, підпоручик Старобільського полку член РСДРП В. М. Красильников регулярно скликав збори членів полкової організації, створив гурток для підготовки пропагандистів і агітаторів, писав листівки, в яких закликав солдатів і офіцерів переходити на бік народу. З 26 квітня до 14 липня 1906 р. він перебував у відрядженні в саперному таборі (під Києвом) і прагнув встановити зв'язок з Київською військовою організацією. Але його діяльність викликала підозру властей, він був заарештований і засуджений до тюремного ув'язнення.¹⁷

Більшовики Миколаєва створили військову організацію в лютому 1906 р. Її очолив військовий лікар Плотіцин, пізніше засланий до Сибіру. В організації налічувалося близько 100 членів, які працювали у 32-му і 37-му флотських екіпажах, 277-му Інгульському і 276-му Лиманському піхотних полках¹⁸.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 274, спр. 1094, арк. 6.

¹⁴ І. Бондаренко. Назв. праця, стор. 211.

¹⁵ З них тільки Б. П. Жаданівський вступив у члени РСДРП(б) у листопаді 1917 р.

¹⁶ Лаврентій Кравцов. Борис Жаданівський, К., 1973, стор. 205.

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 336, спр. 1580, арк. 3.

¹⁸ Там же, ф. 359, спр. 8, арк. 40; «Вперед» и «Пролетарий», вып. 4, стор. 50.

В 1906 р. військова організація РСДРП виникла в Полтаві. До її складу входило близько 200 чол.¹⁹ Найбільші гуртки були в 33-му Єлеському, 34-му Севському піхотних полках та 9-й артилерійській бригаді. Наприкінці 1906 р. вони діяли також у 167-му Острогозькому (Чернігів) і 174-му Роменському та 270-му Куп'янському (Черкаси) полках. У них налічувалося 200 солдатів²⁰. Черкаською військовою організацією керував солдат В. І. Петровський²¹, який підтримував зв'язок з Київським комітетом РСДРП.

Агітаційно-пропагандистську роботу серед солдатів проводили й ті соціал-демократичні комітети, де військові організації не були оформлені.

У Мелітополі, наприклад, більшовики працювали в артилерійській бригаді і музичній команді, де було створено три пропагандистських гуртки. В липні 1905 р. музиканти брали участь у політичній демонстрації, після чого цю команду розформували²².

Херсонські більшовики вели революційну пропаганду серед солдатів дисциплінарного батальйону, в якому налічувалося 2 тис. чол. Внаслідок цього він двічі (20 червня 1905 р. і 24 травня 1906 р.) повставав. У серпні 1905 р. Херсонська організація РСДРП видала листівку «До громади» з приводу страти п'яти солдатів — учасників повстання. «Близький той день, — говорилося в ній, — коли війська скинуть з себе гіпноз дисципліни і на наказ почати стріляти у народ — відповідатимуть: «Хай живе народ!»²³

Більшовики Луганська, Юзівки, Краматорська, Єлисаветграда, Миколаєва, Одеси та інших міст України розгорнули революційну роботу й серед козаків. Вони проводили з козаками бесіди, запрошували їх на збори, видавали для них листівки, в яких закликали їх підтримувати боротьбу народних мас проти самодержавства.

Як показав досвід, найбільших успіхів у роботі серед солдатів і матросів добилися ті комітети РСДРП, які створили військові організації. У військових організаціях та групах, що працювали на Україні у період революції 1905—1907 рр., налічувалося приблизно 2500 солдатів і матросів²⁴. З створенням цих організацій більшовики значно зміцнили свої позиції в армії і на флоті.

Форми і методи роботи військових організацій були різноманітними. Значну роль у революціонізуванні солдатів відіграли листівки і прокламації. В деякі місяці більшовики Одеси, Катеринослава, Харкова, Києва, Миколаєва, Севастополя випускали по 2—3 назви листівок, в яких закликали солдатів не стріляти в народ, переходити на його бік. Наприклад, у листівці «До солдатів», випущеній 19 грудня 1905 р. Катеринославським комітетом РСДРП, писалося: «Солдати! Ваші темні товариші стріляють у народ, силою зброї придушують нашу загальну справу... Не дозволяйте офіцерам одурманювати солдатські голови брехнею і наклепом на робітників... Відмовляйтеся нести ганебну поліцейську службу, відмовляйтеся виконувати звірячі накази начальства! Сходьтеся з вірними і відданими народу солдатами, організуйтеся у

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 321, спр. 27, арк. 42.

²⁰ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 7, спр. 398, арк. 5; ЦДІА УРСР, ф. 321, спр. 27, арк. 58.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 318, спр. 1370, арк. 3.

²² П. М. Шморгул. Назв. праця, стор. 122.

²³ Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг. Сборник документов и материалов, Херсон, 1962, стор. 120.

²⁴ Г. Рубцов. Назв. праця, стор. 132—133; ЦДІА УРСР, ф. 321, спр. 27, арк. 42, 58; ЦДІА СРСР, ф. 1, спр. 594/6, арк. 42 (підрахунки автора).

революційні бойові дружини, готуйтеся зі зброєю в руках перейти на бік народу проти його ворогів у вирішальний момент»²⁵.

Листівки і прокламації видавалися масовими тиражами. Наприклад, Одеський комітет РСДРП друкував листівки для солдатів по 15 і навіть 60 тис. примірників²⁶. Всього, за неповними даними, більшовики України під час революції видали для солдатів і матросів близько 50 листівок загальним тиражем 500 тис. примірників.

Члени військових організацій розповсюджували більшовицькі листівки і прокламації у казармах, солдатських їдальнях. Інколи листівки у вигляді телеграм солдатам вручали листоноші. А восени 1905 р. в деяких містах члени військових організацій навіть відкрито розповсюджували нелегальну літературу.

Важче було проводити агітацію і пропаганду в казармах, куди більшовики проникали, переодягнувшись у військову форму. Такі випадки мали місце, зокрема, у Петербурзі, Києві, Севастополі, Одесі, Полтаві та інших містах²⁷. Члени більшовицьких військових організацій України знайомили солдатів і матросів з творами К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Особливо популярною у військах була брошура В. І. Леніна «До сільської бідноти»²⁸.

Поширеною формою агітації були мітинги і збори, які проходили у всіх гарнізонах України. За повідомленням газети «Пролетарий», у Миколаєві на них збиралося по 100—200 солдатів²⁹.

Представники Київської військової організації в липні 1905 р. тричі проводили збори, на які запрошували саперів. На двох з них обговорювалося питання про підготовку збройного повстання. Так, 10 липня 60 учасників зборів ухвалили резолюцію про спільний виступ робітників і солдатів. Останні мали в умовний час знищити офіцерів і перейти зі зброєю в руках на бік робітників, висадити в повітря залізничні мости і захопити урядові установи³⁰.

Інколи на зборах і мітингах були присутні солдати й робітники. У Катеринославі робітники, яких призивали до армії, заявили солдатам Бердянського полку, що «понесуть до казарм революційний дух» і будуть боротися проти самодержавства³¹.

Військові організації влаштовували також сходки, на яких обговорювалися питання про поведінку солдатів під час революційних виступів народних мас, вимоги до царського командування.

Широко використовувалася й така форма роботи, як проведення на конспіративних квартирах явок. Тут солдатам роз'яснювали питання поточної політики, завдання соціал-демократичної партії тощо. Явки відвідували головним чином члени солдатських і матроських гуртків.

При проведенні агітаційно-пропагандистської діяльності у військах більшовикам доводилося переборювати значні труднощі: посилення нагляд за солдатами і матросами з боку офіцерів, цензуру солдатських листів, суворий контроль за відвідувачами казарм, провокаторство тощо. Все це було спрямоване на ізоляцію солдатів від широких народних мас.

Крім того, серйозною перешкодою на шляху залучення солдатських мас на бік революції була опортуністична діяльність дрібнобуржуаз-

²⁵ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), стор. 341.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. листівок, № 5176.

²⁷ ЦДВІА СРСР, ф. 1759, спр. 239, арк. 2.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 316, спр. 247, арк. 40.

²⁹ «Вперед» и «Пролетарий», вып. 4, стор. 50.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 315, спр. 63, арк. 11; спр. 188, арк. 12.

³¹ «Пролетарская революция», 1926, № 4, стор. 205

них партій. Так, меншовики твердили, що армія складається з селян, які неспроможні вести революційну боротьбу. Есери вважали армію позакласовою організацією, яка може вирішувати будь-які питання. Основну увагу вони приділяли створенню безпартійних офіцерських союзів, які були нечисленними і відірваними від мас. Есерівський всеросійський офіцерський союз ставив своїм завданням визволення «особи від гніту деспотичної держави, від гніту економічного шляхом перебудови соціально-економічних відносин»³².

Більшовицькі організації рекомендували своїм членам вступати в союз для того, щоб «вести всередині нього партійну роботу і використовувати [його] для полегшення нашої роботи в частинах»³³. Однак більшовики виступали проти об'єднання з есерівськими військовими організаціями, які існували у частинах Київського і Одеського військових округів, хоча в ряді випадків солдати і матроси підтримували зв'язки одночасно з більшовиками і есерами. Інколи більшовики й есери навіть випускали спільні листівки, укладали тимчасові угоди, готували і брали участь у збройних виступах солдатів і матросів. У 1907 р. координацію спільних дій більшовиків і есерів Києва здійснював «Військовий колектив», що складався з 11 чол.³⁴ Лівоблокістська тактика використовувалася більшовиками для завоювання солдатських мас на бік революції.

У революційному русі в армії і на флоті найактивнішу участь брали матроси і солдати технічних частин (сапери, мінери, понтонери), які складалися головним чином з робітників.

Визначною подією було збройне повстання матросів броненосця «Потьомкін». У постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії» відзначається: «Весь світ дізнався про видатний подвиг матросів броненосця «Потьомкін», що перейшли на бік революції»³⁵. Повстання мало значний вплив на революціонізування царських військ.

Збільшення кількості революційних виступів в армії відбувалося паралельно із зростанням страйкової боротьби робітничого класу і селянства. Якщо в першій половині 1905 р. було два виступи солдатів і матросів, то в липні — жовтні — 8, а в листопаді — грудні — 89³⁶. Вони охопили всі великі гарнізони України. Однак на бік повсталих робітників перейшла незначна частина військ.

Грудневе збройне повстання 1905 р. наочно показало, що для перемоги над самодержавством необхідна більш міцна революційна армія, що успіх боротьби залежить від підтримки виступів робітничого класу і селянства з боку солдатів і матросів. Тому боротьба за армію і флот й надалі залишалась одним з найважливіших завдань більшовицької партії.

Більшовики України критично оцінювали досвід своєї військової роботи в 1905 р. Деякі комітети, зокрема Харківський³⁷, Одеський³⁸ та інші, навіть прийняли спеціальні постанови з цього питання.

У 1906—1907 рр. більшовицькі військові організації України розширили зв'язки між собою і з аналогічними організаціями Москви, Петербурга, Варшави та інших міст і одержали від них значну допомо-

³² ЦДІА УРСР, ф. 321, спр. 27, арк. 102.

³³ Там же, арк. 129.

³⁴ КОДА, ф. 849, оп. 2, спр. 181, арк. 78.

³⁵ «Радянська Україна», 9 січня 1975 р.

³⁶ Армия в первой русской революции. Сборник документов и материалов, М.— Л., 1927, стор. XI.

³⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 124, оп. 72, спр. 241, арк. 2.

³⁸ Там же, спр. 98, арк. 2.

гу. Зокрема, їм було надіслано «Статут військово-революційної організації Московського комітету РСДРП», вироблений у березні 1906 р., де сформульовані завдання військових організацій. У цей час їх члени проводили роботу майже в усіх частинах, розквартированих у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі. А харківські більшовики проникли навіть у 43-й Охотський і 73-й Кримський полки, які у грудні 1905 р. за наказом царського уряду брали участь у придушенні повстання³⁹.

Про розмах агітаційно-пропагандистської діяльності більшовиків у 1906—1907 рр. свідчило й видання газет «Казарма» (Петербург), «Солдатская жизнь» (Москва), які розповсюджувалися по всій країні і потрапляли у Київ, Миколаїв, Катеринослав, Харків та інші міста України. Крім цього, більшовики України видавали газети: «Голос солдата» (Київ), «Жизнь солдата» (Катеринослав), «Солдат» (Севастополь), «Летучий листок» (Одеса), «Солдатская жизнь» (Харків). Більшовицька преса відіграла велику роль у розвитку революційного руху в армії і на флоті. Навесні і влітку 1906 р. відбулися заворушення у військових частинах, розміщених у Херсоні, Одесі, Катеринославі, Полтаві, Чернігові, у ряді населених пунктів Донбасу.

Дальшому розгортанню роботи більшовиків в армії сприяли рішення I Всеросійської конференції військових і бойових організацій РСДРП (Таммерфорс, листопад 1906 р.), скликаній з ініціативи Петербурзького, Московського і Харківського комітетів. Вона дала марксистсько-ленінську оцінку повстанням 1905—1906 рр., накреслила шляхи посилення діяльності військових і бойових організацій партії.

Наприкінці 1906 — на початку 1907 рр. більшовики України почали готувати пропагандистів з числа військовослужбовців. Так, у Києві активно працювали пропагандистами члени військової організації солдатів Жиленко, Сидоренко, Скварчук, Ковбаско, Голобородько, Ранев, Резник, Карпукін, Павлушин⁴⁰, в Харкові — Крят, Харченко, Старчеусов, Мельников та ін.⁴¹

У з'їзд РСДРП (травень 1907 р.) визнав за доцільне зняти з порядку денного питання про збройне повстання. Бойові організації партії були розпущені, керівництво військовою роботою передано партійним комітетам.

Одна з причин поразки революції 1905—1907 рр. полягала в тому, що основна частина армії залишилася вірною опорою самодержавства і була використана ним для придушення революційних виступів. Це пояснювалося низькою політичною свідомістю солдатів — колишніх селян. Заворушення і повстання, які відбулися в окремих військових частинах, як правило, були недостатньо організовані. Солдати і матроси діяли нерішуче, вели переговори з командуванням. В. І. Ленін писав про революційні виступи в армії 1905—1907 рр.: «Не раз влада переходила у військах в руки солдатської маси, — але рішучого використання цієї влади майже не було; солдати вагалися; через один-два дні, іноді через кілька годин, убивши якого-небудь несправедливого начальника, вони звільняли з-під арешту інших, вступали в переговори з владою і потім ставали під розстріл, лягали під різки, впрягались знову в ярмо...»⁴²

Хоча революція 1905—1907 рр. зазнала поразки, вона показала, що солдатські і матроські маси під впливом військової роботи більшовиків зробили перші кроки до народу. Її уроки згодом були використані більшовиками для завоювання армії і флоту на бік революції.

³⁹ ЦДВІА СРСР, ф. 1759, спр. 1656, арк. 142.

⁴⁰ ЦДВІА СРСР, ф. 9, спр. 47/5, арк. 51; КОДА, ф. 7, спр. 526, арк. 2; спр. 216, арк. 3; ЦДІА УРСР, ф. 316, спр. 443, арк. 2.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 336, спр. 2400, арк. 45; ф. 316, спр. 389, арк. 15.

⁴² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 200.

ПАРТІЯ БІЛЬШОВИКІВ У БОРОТЬБІ ЗА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ АРМІЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1905—1907 РР.)

Класики марксизму-ленінізму, розробляючи теорію, стратегію і тактику пролетарської революції, надавали виняткового значення формуванню її політичної армії, рушійних сил. Величезного досвіду у цьому напрямі набула партія Леніна. Вона вела непримиренну боротьбу проти опортунізму в російському робітничому русі та на міжнародній арені, за забезпечення гегемонії пролетаріату в революції, за створення міцного союзу робітничого класу і селянства.

Діяльність партії більшовиків у роки першої революції в Росії давно привертає увагу радянських істориків, які вже вивчили різні аспекти цієї теми. До числа досліджень про керівництво партії рушійними силами революції відносяться праці П. І. Климова, В. І. Тропіна, Л. К. Єрмана¹, колективна монографія про боротьбу більшовиків за армію у трьох революціях². Досягнення історико-партійної науки щодо боротьби партії за маси узагальнені у другому томі багатотомної історії КПРС³.

Революція 1905—1907 рр. є першою в історії буржуазно-демократичною революцією, в якій «пролетаріат,— підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії»,— виступив самостійною політичною силою, вождем пригноблених мас, що борються за соціальне визволення. Втіленням його керівної ролі була більшовицька партія на чолі з В. І. Леніним. Вона була єдиною партією, яка мала чітку, науково обгрунтовану програму дій. Ленінська партія високо піднесла революційний прапор, рішуче відстоювала марксизм у боротьбі проти ревізійонізму, творчо розвивала марксистське вчення, з'єднуючи його в ході революції з масовим пролетарським і демократичним рухом»⁴.

Як основна продуктивна сила пролетаріат при капіталізмі — найзнедоленіший клас буржуазного суспільства, і це соціальне становище робить його найбільш організованим і революційним. З середини ХІХ століття, коли «сталася перша велика битва за панування між пролетаріатом і буржуазією»⁵, він вже не тільки страждаючий клас, а й найрішучіший борець за повалення капіталізму. Ще в період домонополістичного капіталізму паризькі комунари показали всьому світові непохитну рішучість робітничого класу знищити буржуазний лад.

Особливо підвищилась роль пролетаріату у визвольній боротьбі в епоху імперіалізму. Робітничий клас зростає чисельно і розвивався по-

¹ П. І. Климов. К вопросу о союзе рабочего класса и крестьянства в период революции 1905—1907 гг., М., 1960; В. И. Тропин. Борьба большевиков за руководство крестьянским движением в 1905 году, М., 1970; Л. К. Ерман. Интеллигенция в первой русской революции, М., 1966.

² Борьба большевиков за армию в трех революциях (Л. Бескровный, Л. Гапоненко, С. Тютюкин), М., 1969.

³ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2, К., 1967.

⁴ «Радянська Україна», 9 січня 1975 р.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 504.

літично, перетворився на головну керівну силу експлуатованих мас в їхній боротьбі проти соціальної несправедливості.

На рубежі двох століть центр світового революційного руху перемістився з Західної Європи в Росію, яка стала вузловим пунктом усіх суперечностей і найслабкішою ланкою імперіалізму. В Росії бурхливо розвивалися революційні події, формувалася, загартовувався найбільш бойовитий, революційний клас — пролетаріат. Армія найманих робітників Росії налічувала близько 10 млн. чол. Бойовим авангардом її був промисловий пролетаріат, чисельність якого дорівнювала трьом мільйонам чоловік.

В умовах революції, що назрівала, В. І. Ленін розвинув і конкретизував марксистське вчення про роль пролетаріату в соціальній революції. У працях «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Що робити?», «Дві тактики соціал-демократії у демократичній революції» та інших він відстояв і далі розробив ідею про гегемонію пролетаріату. Великим вкладом у марксизм був висновок В. І. Леніна про керівну роль пролетаріату в буржуазно-демократичній революції. Володимир Ілліч обґрунтував, що для перемоги в ній пролетаріатові необхідно завоювати на свій бік широкі верстви трудящого селянства. «Роль гегемона,— підкреслював В. І. Ленін,— яку завжди революційна соціал-демократія відводила пролетаріатові в буржуазному визвольному русі, довелося визначити точніше, як роль вождя, що веде за собою *селянство*»⁶. Гегемонію пролетаріату В. І. Ленін розглядав як вирішальну умову повалення царизму й капіталізму.

К. Маркс і Ф. Енгельс довели, що пролетаріат може об'єднати всі сили, які протистоять капіталізму, в політичну армію революції, здатну повалити панування експлуататорів, тільки під керівництвом своєї класової партії. Вони визначили цілі, завдання комуністичної партії і вказали, що її найближчою метою є «...формування пролетаріату в клас, повалення панування буржуазії, завоювання пролетаріатом політичної влади»⁷.

Положення К. Маркса і Ф. Енгельса про партію пролетаріату В. І. Ленін розвинув далі. «Роль передового борця за свободу,— писав Володимир Ілліч,— ми спроможні будемо виконати лише тоді, коли керований бойовою революційною партією робітничий клас, не забуваючи ні на хвилину свого особливого становища в сучасному суспільстві і своїх особливих всесвітньо-історичних завдань визволення людства від економічного рабства, піднесе водночас загальнонародний прапор боротьби за *свободу*...»⁸.

Після смерті К. Маркса і Ф. Енгельса лідери II Інтернаціоналу перетворили західноєвропейські соціал-демократичні партії у партії соціальних реформ. В. І. Ленін першим серед марксистів дав оцінку старому типу соціал-демократичних партій, як такому, що зжив себе. Він боровся за революційну організацію пролетаріату, партію соціальної революції, створення і зміцнення якої є вирішальною умовою комуністичного оновлення світу. «Дайте нам організацію революціонерів — і ми перевернемо Росію»⁹, — писав він на початку нинішнього століття. Протягом цілого десятиріччя (1893—1903 рр.) В. І. Ленін невтомно працював над створенням централізованої, дисциплінованої партії — партії нового типу, яка була б здатна сформувати політичну армію соціальної революції і керувати нею.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 250.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 421.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 5, стор. 319—320.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 119.

На основі узагальнення досвіду російського і міжнародного революційного руху в працях «Що робити?», «Крок вперед, два кроки назад» та інших В. І. Ленін розробив струнку вчення про партію, як авангард пролетаріату, його бойовий загін, найвищу форму класової організації. Партія, як зазначав В. І. Ленін, повинна очолити боротьбу пролетаріату за революційне перетворення суспільства, бути провідною силою революційного переходу від капіталізму до соціалізму і комунізму.

Створюючи партію пролетаріату, В. І. Ленін закликав соціал-демократів йти в усі класи населення і як теоретики, і як пропагандисти¹⁰, підкреслюючи, що керівником революційних сил країни має виступити пролетаріат. Розуміння його цілей і завдань, авангардної ролі в класовій боротьбі дає революційна теорія. Ленін указував, що без неї не може бути і революційного руху, що *«роль передового борця може виконати тільки партія, керована передовою теорією»*¹¹. Він розробив ідейно-теоретичні основи пролетарської партії, озброїв її революційною теорією, відповів на актуальні питання, що їх висувала перед людством епоха. Ленінська теорія імперіалізму як найвищої і останньої стадії капіталізму, вчення про гегемонію пролетаріату в буржуазно-демократичній і соціалістичній революціях, про союз робітничого класу і селянства, вчення про марксистську партію, теорія переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну розкрили перед робітничим класом та його союзниками перспективи боротьби проти самодержавства і капіталізму. В створенні політичної армії В. І. Ленін величезну роль відводив теорії, вказуючи, що для повалення самодержавства пролетаріат повинен *«розгорнути перед усіма трудящими масами прапор соціальної революції і навчити їх боротися за неї»*¹².

Борючись за марксистську партію, В. І. Ленін виняткового значення надавав організаційним питанням. *«У пролетаріату,— писав він,— немає іншої зброї в боротьбі за владу, крім організації»*¹³. Побудована на ленінських організаційних принципах, партія російського пролетаріату була неперевершеним зразком організатора і керівника революційних мас. Цю роль вона змогла виконати завдяки нерозривному зв'язку з широкими масами трудящих, вмінню *«зв'язатися, зблизитися, до певної міри, ...злитися з найширшою масою трудящих, в першу чергу пролетарською, але також і з непролетарською трудящою масою»*¹⁴. Партія більшовиків стала справжнім виразником інтересів пролетаріату і його союзників, визначила шляхи й засоби здійснення поставлених завдань, завжди була серед трудящих. Це забезпечило їй успіх у керівництві революційними масами.

В умовах багатонаціональної Росії організатором і керівником революційних сил могла бути тільки марксистська партія, вірна принципам пролетарського інтернаціоналізму. Створюючи партію робітничого класу як партію інтернаціоналістів, В. І. Ленін указував: *«...Ми повинні спиратися на весь пролетаріат, без різниці мови й національності, згуртований спільним постійним розв'язанням теоретичних і практичних, тактичних і організаційних питань...»*¹⁵.

З самого початку своєї діяльності партія більшовиків мала наукову програму розв'язання національного питання, виховувала тру-

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 77.

¹¹ Там же, стор. 24.

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 242.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 8, стор. 386.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 6.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 118.

дящих у душі інтернаціоналізму і непримиренності до будь-яких проявів націоналізму. «Свідомий робітник,— вчив В. І. Ленін,— почуває і усвідомлює себе не тільки членом *російської* марксистської сім'ї,— він розуміє, що він є також членом *міжнародної* сім'ї марксистів. Він має обов'язки і щодо робітничого Інтернаціоналу. Він повинен рахуватися з його думкою і побажаннями. Він ні на хвилину не повинен відриватися від міжнародної армії робітників»¹⁶.

Вірність пролетарському інтернаціоналізму — один з найважливіших факторів, що забезпечили партії більшовиків успіх у згуртуванні пригноблених усіх націй в боротьбі проти спільних гнобителів та їхнього оплоту — царського самодержавства.

Партія В. І. Леніна була партією нового типу, яка докорінно відрізнялася від соціал-демократичних партій Заходу і програма якої вперше містила вимоги диктатури пролетаріату.

Авангард російського пролетаріату — партія Леніна сформувалася і зміцніла в непримиренній боротьбі проти правого і «лівого» опортунізму, ревізіонізму, троцькізму та націоналізму. Напередодні революції відбувалося організаційне розмежування більшовиків від меншовиків, виникли самостійні більшовицькі комітети. На весну 1905 р. в РСДРП було 32 більшовицьких комітетів та 35 груп, а меншовики мали 23 комітети і 27 груп¹⁷. Безкомпромісна боротьба В. І. Леніна, більшовиків проти опортунізму та дрібнобуржуазної революційності сприяла зміцненню єдності робітничого класу, політичному вихованню трудящих.

Виникнення партії більшовиків — послідовних борців проти опортунізму і ревізіонізму — ознаменувало перемогу революційного напрямку в робітничому русі. «Створення більшовицької партії відкрило новий етап у російському і міжнародному робітничому русі. Вперше пролетаріат дістав організацію, здатну в нових історичних умовах успішно керувати його боротьбою за своє соціальне визволення»¹⁸.

Під керівництвом В. І. Леніна партія визначила стратегію і тактику союзників пролетаріату на буржуазно-демократичному етапі революції. Тактика більшовиків у цій революції була вироблена III з'їздом РСДРП і науково обґрунтована в ленінському творі «Дві тактики соціал-демократії у демократичній революції».

По-новому було розв'язано питання про співвідношення між демократичним і соціалістичним етапами революції. В. І. Ленін вказав на можливість переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну, оскільки в епоху монополістичного капіталізму вже склалися відповідні передумови. Більшовики відкинули точку зору, яка утвердилася на той час, ніби між буржуазно-демократичною та соціалістичною революціями обов'язково має бути тривалий інтервал.

Обґрунтовуючи стратегію партії більшовиків на буржуазно-демократичному етапі революції, В. І. Ленін писав: «Пролетаріат повинен провести до кінця демократичний переворот, приєднуючи до себе масу селянства, щоб роздушити силою опір самодержавства і паралізувати нестійкість буржуазії»¹⁹. Цим стратегічним планом визначались завдання революції, її рушійні сили.

Питання про завдання революції, її політичну армію більшовики розв'язували в гострій боротьбі з опортуністичними тенденціями, в ре-

¹⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 193.

¹⁷ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2, К., 1967, стор. 37.

¹⁸ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС, К., 1970, стор. 11.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 83.

волюційному русі, нещадно викриваючи відчайдушні спроби меншовиків, есерів і анархістів перевернути класовий характер революції, її рушійні сили і засоби здійснення. Меншовики в революції провідну роль відводили буржуазії, а пролетаріат, як вони твердили, повинен був відігравати лише роль її пособника. Вони поширювали ілюзії про можливість безкровного перевороту. Партія більшовиків викрила опортунізм меншовиків і розробила чіткий план підготовки збройного повстання.

При оцінці рушійних сил революції і визначенні її завдань партія більшовиків виходила з лєнінського наукового аналізу розстановки класових сил у країні. У переддень і в ході буржуазно-демократичної революції в Росії виступало три політичні табори. «Борються і боротимуться *три* головних табори: урядовий, ліберальний і робітнича демократія...»²⁰, — вказував В. І. Лєнін. Пролетаріат і його союзник — селянство, які становили демократичний табір, були рушійними силами революції, боролися за повалення царизму і встановлення демократичної республіки. Керівником демократичного табору, вождем революції був пролетаріат. «Один тільки пролетаріат, — підкреслював Володимир Ілліч, — може бути *передовим борцем* за політичну свободу і за демократичні установи... тільки пролетаріат здатний *до кінця* довести демократизацію політичного і суспільного ладу...»²¹.

Партія більшовиків виховувала пролетаріат як вождя революції, зміцнювала його союз з селянством. «Найбільш корінне, найбільш істотне питання, — наголошував В. І. Лєнін, — це — ставлення робітничого класу до селянства, це — союз робітничого класу з селянством..., тільки в цьому союзі лежить визволення селянства від вікового гніту поміщиків і капіталістів. Тільки у зміцненні союзу робітників і селян лежить загальне визволення людства...»²².

Селянське населення Росії, яке на початку ХХ століття налічувало 97 млн. чол.²³, збільшувалось. 10,5 млн. найбідніших селянських господарств терпіло від малоземелля. Селянство було кровно зацікавлене у ліквідації поміщицького землеволодіння та інших пережитків середньовіччя.

Повалити самодержавство пролетаріат та його союзники могли, тільки створивши свою революційну армію. Вона «...необхідна тому, що тільки *силою* можуть бути розв'язані великі історичні питання, а *організація сили* в сучасній боротьбі є військова організація»²⁴.

В. І. Лєнін неодноразово зазначав, що справа створення революційної армії — це «...важкий, складний і довгий процес»²⁵. Ось чому партія повинна вести тривалу і наполегливу боротьбу за її організацію, бо «без такої армії справжня перемога революції *неможлива*»²⁶.

Революційна армія, за його визначенням, «...складається 1) з озброєного пролетаріату і селянства, 2) з організованих передових загонів з представників цих класів, 3) з готових перейти на бік народу частин війська. Узятє все разом, це й становить *революційну армію*»²⁷. Формування такої армії і керівництво нею в революції було головною турботою партії пролетаріату. Вона розгсернула величезну ідеологічну,

²⁰ В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 21, стор. 164.

²¹ В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 2, стор. 434.

²² В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 292.

²³ Стратегія и тактика большевистской партии в борьбе за диктатуру пролетариата (1903—1917 гг.), М., 1972, стор. 13.

²⁴ В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 10, стор. 322.

²⁵ В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 348.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же, стор. 347.

організаторсько-політичну роботу в широких трудящих масах, добиваючись насамперед підвищення свідомості та організованості пролетаріату і підготовляючи його до здійснення ролі гегемона в революції. Партія використовувала для цього всі форми і засоби політичної роботи в масах.

Однією з дійових форм впливу на трудящих було більшовицьке друковане слово. В період піднесення революції партія видавала понад 30 легальних та нелегальних газет тиражем більш як 200 тис. примірників. Злободенні завдання революції роз'яснювались також у листівках ЦК РСДРП і місцевих більшовицьких організацій. Так, у листівці Московського комітету РСДРП в січні 1905 р. більшовики закликали трудящих організувати для боротьби з царським самодержавством і капіталізмом. У ній говорилося, що партія вимагає заміни самодержавної влади демократичною республікою.

Роботі партії в пресі В. І. Ленін надавав величезного значення. Він брав у ній особисту участь. В газеті «Вперед» було надруковано 50 праць В. І. Леніна²⁸, в яких висвітлювалися актуальні питання революції.

Важливу форму політичного виховання пролетаріату і згуртування навколо нього інших верств трудящих партія вбачала в страйках. В. І. Ленін вчив, щоб «...робітники своїми політичними страйками ставили собі *загальнонародні* цілі, висували не часткові, а *загальнонародні* завдання»²⁹. Він наголошував на необхідності поєднання політичних і економічних страйків, оскільки такий зв'язок «дає силу і життєвість рухові»³⁰. Завдяки титанічній організаторській діяльності партії більшовиків у Росії в 1905—1907 рр. страйки набули широкого розмаху: в них взяло участь 4 млн. 711 тис. чол.³¹

Надзвичайно дійовим засобом класового загартування трудящих, підготовки їх до збройного повстання партія вважала політичні демонстрації проти самодержавства.

У вогні першої революції народилися органи революційної влади — Ради робітничих депутатів, які виникли більш як у 50 містах і робітничих селищах³². Партія більшовиків розглядала Ради як органи збройного повстання. В. І. Ленін відзначав, що «...сила речей привела ці безпартійні, масові органи до необхідності повстання і зробила їх органами повстання»³³.

Величезна робота партії більшовиків по політичному вихованню пролетаріату, її лозунги, що відображали сподівання трудящих мас, вміле використання всіх засобів боротьби обумовили високу революційну активність пролетаріату. Робітничий клас Росії піднявся на збройну боротьбу проти царського самодержавства. У збройних виступах в грудні 1905 р. робітники Росії виявили чудеса героїзму. Самодержавний лад, хоч і не був повалений, проте змушений був піти на деякі поступки пролетаріатові та його союзникам. Партія більшовиків своєю повсякденною роботою в масах забезпечила в цілому керівну роль пролетаріату у буржуазно-демократичній революції, згуртувала навколо нього всі революційні сили країни.

Виходячи з ленінського положення про необхідність союзу робітничого класу і селянства для перемоги революції, партія більшовиків роз-

²⁸ Стратегия и тактика большевистской партии в борьбе за диктатуру пролетариата (1903—1917 гг.), стор. 54.

²⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 22, стор. 190.

³⁰ Там же.

³¹ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 19, стор. 363.

³² Див. Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2, стор. 98.

³³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 302.

горнула боротьбу за селянські маси. В працях В. І. Леніна «Пролетаріат і селянство», «До сільської бідности», «Ставлення соціал-демократії до селянського руху» та інших, а також у рішеннях III з'їзду РСДРП були визначені конкретні завдання партії по залученню селянства до революції. III з'їзд РСДРП вказав, що для надання організованості боротьбі селян за землею необхідно створити революційні селянські комітети³⁴. Партія розглядала ці комітети як органи селянського повстання. Вони були створені у багатьох районах країни.

Вплив партії більшовиків на селянські маси ширився. При деяких організаціях РСДРП виникли селянські комітети і групи. Утворилися більшовицькі осередки в окремих селах. Комітети обговорювали питання поліпшення політичного виховання на селі, розповсюджували листівки. Партія провадила велику роботу по наданню стихійному селянському рухові організованого характеру, боролася за підвищення ролі селянства в складі політичної армії революції. В результаті титанічної діяльності більшовиків і під впливом боротьби робітничого класу в революції 1905—1907 рр. селянський рух набув форми повстання. Навесні і восени 1905 р., а також навесні 1906 р. селянські повстання охопили від третини до половини всіх повітів Центральної Росії³⁵. В. І. Ленін відзначав високу революційну активність селянства того часу. Він писав: «Наше селянство створило в перший же період російської революції аграрний рух незрівнянно більш сильний, виразний, політично свідомий, ніж у попередніх буржуазних революціях XIX століття»³⁶.

Одним з найважливіших завдань партії у боротьбі за створення політичної армії революції було завоювання військ на бік пролетаріату. Керуючись марксистським положенням про те, що неможливо повалити панування експлуататорів, не відібравши у них армію, партія розгорнула широку діяльність по залученню солдатських мас на бік революції. В. І. Ленін вчив звертати «особливу увагу на армію... Ми повинні поряд з революційною армією робітників створювати кадри свідомих революціонерів і у війську...»³⁷. Виконуючи вказівки вождя, партія доклала всіх зусиль до революціонування армії. В 1905 р. цим займалися 64, а в 1906 р.— 80 соціал-демократичних організацій³⁸. Майже при 50 комітетах РСДРП³⁹ діяли спеціальні військові організації й групи, які проводили серед солдатів революційну роботу.

В 1906 році військові організації РСДРП видавали понад 40 нелегальних газет для солдатів. Уперше в історії Росії була розгорнута величезна діяльність по революціонуванню армії самодержавного ладу. В 1905—1907 рр. військова машина самодержавства дала серйозні перебої. За цей період в армії зареєстровано 437 солдатських виступів, у тому числі 106 збройних⁴⁰. Ряд військових частин і кораблів взяли участь у революції.

У формуванні політичної армії революції партія багато уваги приділяла також роботі серед молоді, студентів, інтелігенції, всіляко підтримувала їхні виступи проти царизму.

Створена В. І. Леніном партія російського пролетаріату за період 1905—1907 рр. виховала безстрашних борців за справу трудящих,

³⁴ Див. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК, т. 1, М., 1970, стор. 117.

³⁵ Див. «Вопросы истории КПСС», 1966, № 10, стор. 100.

³⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 36.

³⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 29—30.

³⁸ Боряба большевиков за армию в трех революциях, стор. 54.

³⁹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2, стор. 185.

⁴⁰ Боряба большевиков за армию в трех революциях, стор. 64.

нагромадила величезний досвід формування політичної армії борців проти капіталізму.

Революція підтвердила вірність стратегії і тактики партії більшовиків, показала силу її організаторсько-політичної та ідеологічної роботи. В. І. Ленін відзначав, що «революція виправдувала і виправдала всі основні теоретичні положення марксизму, всі істотні лозунги соціал-демократії. І революція виправдала також *нашу* соціал-демократичну роботу, виправдала нашу надію і віру в істинну революційність пролетаріату»⁴¹. В ході революції 1905—1907 рр. уперше на практиці була перевірена і підтверджена вірність ленінського вчення про партію нового типу як борця за створення політичної армії революції.

Як відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії»⁴², глибоке узагальнення і майстерне використання більшовиками нагромадженого досвіду політичного керівництва масами, непримиренна боротьба проти опортунізму і ревізійнізму, за єдність робітничого класу і його гегемонію у визвольному русі, за союз пролетаріату з широкими верствами трудящих полегшили і прискорили повалення царизму в лютому 1917 р. і переможний штурм експлуататорського ладу в дні Великого Жовтня.

⁴¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 80.

⁴² «Радянська Україна», 9 січня 1975 р.

С. Г. МАТВІЄНКО
ТРЕТІЙ З'ЇЗД РСДРП

Видатними подіями в житті народів нашої країни і всього прогресивного людства є перша пролетарська революція і III з'їзд РСДРП, 70-річчя яких широко відзначається в цьому році. III з'їзд партії, що проходив у «розпал революції, весною 1905 року, — підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії», — ...на основі ленінських ідей виробив більшовицьку стратегію і тактику революційної боротьби робітничого класу, всіх трудящих»¹, розраховані на вирішальну перемогу буржуазно-демократичної революції та на її переростання в революцію соціалістичну. Цей з'їзд зробив новий, великий крок по шляху здійснення ленінського плану створення пролетарської партії нового типу.

Про III з'їзд РСДРП є обширна наукова і мемуарна література². В цьому повідомленні зроблено спробу розкрити діяльність більшовиків по скликанню III з'їзду партії і значення його історичних рішень.

Криваві події 9 січня 1905 р. були тією іскрою, яка запалила революційну пожежу по всій Росії. В. І. Ленін вказував, що історична роль цих подій полягає у «...пробудженні колосальних народних мас до політичної свідомості і до революційної боротьби...»³ Революція розгорталася в країні, захоплюючи все нові й нові верстви населення. Вперше в історії міжнародного робітничого руху пролетаріат Росії вступав у революцію на чолі з марксистською партією — партією нового типу, ідейні й організаційні принципи якої були розроблені В. І. Леніним і прийняті в 1903 р. II з'їздом РСДРП.

Та після II з'їзду в партії настанала глибока криза. Діяльності більшовиків, що прагнули згуртувати партійні організації і підготувати трудящі маси до майбутньої революції, протидіяли меншовики, які відмовлялись підкорятися рішенням з'їзду, тягнули партію до організаційної роздробленості, гуртківщини і кустарництва, підривали партійну дисципліну. «Головною причиною розколу, — писав В. І. Ленін, — і головною перешкодою до об'єднання ми вважаємо дезорганізаторську поведінку меншості, яка відмовилась підкоритися рішенням другого з'їзду...»⁴.

Наростає революційне піднесення з особливою гостротою показало необхідність згуртування соціал-демократичних організацій і озброєння їх марксистською тактикою. Меншовики ж дезорганізаторською діяльністю всіляко перешкоджали цьому. У своїй підіривній антипартійній діяльності вони намагалися спертися на підтримку опортуністичних лідерів II Інтернаціоналу, які відкрито захищали їх. Ста-

¹ «Радянська Україна», 9 січня 1975 р.

² История Коммунистической партии Советского Союза, т. II, М., 1966; М. Лядов. Третий съезд партии, М., 1923; А. П. Косульников. Третий съезд РСДРП, М., 1954; Н. В. Елизаров. Третий съезд РСДРП и его историческое значение, М., 1955; Е. Михлин. Пятьдесят лет третьего съезда РСДРП, Л., 1955; П. Н. Патрикеев. III съезд РСДРП, М., 1955; Ф. Е. Лось. Борьба большевиков на чолі з В. І. Леніном за скликання і проведення III з'їзду РСДРП, К., 1960 К. М. Рябов. III съезд РСДРП, М., 1965; та ін.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 293.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 224.

новище ускладнювалося тим, що проти В. І. Леніна виступали не лише прямі опортуністи і примиренці, а й деякі «ліві», які не зрозуміли значення для пролетарської партії боротьби за організаційні принципи і партійну дисципліну.

Революція поставила перед соціал-демократією «...такі вимоги, — писав В. І. Ленін, — яких ні разу ще і ніде не ставила історія перед робітничою партією в епоху демократичного перевороту»⁵. Тільки партійний з'їзд міг покласти край опортунізму меншовиків в організаційних і тактичних питаннях і встановити єдину тактику пролетаріату в демократичній революції. Щоб зберегти і примножити сили партії, озброїти партію для майбутніх революційних битв, В. І. Ленін висунав вимогу про негайне скликання III з'їзду РСДРП.

Важливим етапом у боротьбі за проведення з'їзду була нарада 22-х більшовиків, яка проходила під керівництвом В. І. Леніна у Женеви в серпні 1904 р. На нараді було прийнято нагисане В. І. Леніним звернення «До партії», яке стало для більшовиків програмою боротьби за негайне скликання III з'їзду партії, як єдиний вихід із кризи. «На цю відозву, яка буквально розлютила меншовиків, — писав В. Д. Бонч-Бруєвич, — ми дуже швидко одержали найсприятливіші відгуки... Нам надіслали сповнені рішучого співчуття постанови: Кавказький союз, Тифліський, Бакинський, Кременчуцький., Московський, Одеський, Петербурзький і Катеринославський комітети й багато груп сприяння... Все це не могло не піднімати нас, і ми з потроєними силами взялися за роботу»⁶.

У вересні — грудні 1904 р. на трьох обласних конференціях більшовицьких комітетів (Південній, Кавказькій і Північній) було обрано Бюро комітетів більшості, яке під керівництвом В. І. Леніна повело підготовку до III з'їзду. В січні 1905 р. у листі до Цюріхської групи більшовиків Володимир Ілліч настійно пропонував: «Лишається одно: порвати з меншовиками якомога *повніше*, скоріше, виразніше (відкрито, публічно), скликати свій, партійний III з'їзд...»⁷. Бюро комітетів більшості видало окремим листком «Повідомлення про скликання III партійного з'їзду». Газета «Вперед» писала: «Нехай за активну допомогу з'їзду негайно візьметься кожний, кому дорогий соціал-демократичний робітничий рух. Тоді партія скоро вийде... на шлях найактивнішої участі у великій російській революції...»⁸.

Ініціативу В. І. Леніна, Бюро комітетів більшості підтримали місцеві партійні організації. В газеті «Вперед» була опублікована резолюція одеських більшовиків, в якій говорилося: «Ми запрошуємо всіх чесних прихильників революційної соціал-демократії приступити до негайного скликання III з'їзду... і вивести партію з того жакливого становища розброду й анархії, до якого її довела дезорганізаторська тактика меншості і ЦК»⁹. За скликання III з'їзду виступили передові робітники Катеринослава, Харкова, Миколаєва, Луганська та інших міст. Загалом ідею негайного проведення з'їзду підтримала 21 місцева партійна організація з 28, що мали право участі в роботі з'їзду.

Наполеглива боротьба більшовиків на чолі з В. І. Леніним увінчалася успіхом. III з'їзд РСДРП почав працювати в Лондоні 12 квітня 1905 р. На ньому були присутні 24 делегати з ухвальним голосом і 14 — з дорадчим. На з'їзді були представлені Петербурзький,

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 10, стор. 208.

⁶ В. Д. Бонч-Бруєвич. Воспоминания о Ленине, М., 1969, стор. 47.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 159.

⁸ «Вперед», № 8, 28(15) лютого 1905 р.

⁹ «Вперед», № 7, 21(8) лютого 1905 р.

Московський, Воронежський, Курський, Нижегородський, Орловський, Ризький, Самарський, Саратовський та інші комітети. Від України на з'їзді були делегати від Миколаївського, Одеського, Катеринославського комітетів і Харківської групи «Вперед». В. І. Леніна делегатом обрав Одеський комітет РСДРП.

Меншовики відмовилися від участі в роботі партійного з'їзду і скликали в Женеві свій з'їзд, назвавши його конференцією через нечисленність складу. «Два з'їзди — дві партії», — так охарактеризував В. І. Ленін становище, що склалося в РСДРП.

Головне завдання III з'їзду РСДРП полягало у визначенні чіткої тактичної лінії партії в революції, яка почалася. Через це в центрі уваги його роботи були, зокрема, такі тактичні питання: про збройне повстання, про тимчасовий революційний уряд, про ставлення до уряду напередодні перевороту, до селянського руху, до інших партій і течій.

Вся робота з'їзду проходила під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна, який підготував усі основні резолюції, що були прийняті з'їздом і визначили стратегічний план й тактичну лінію більшовиків у революції. Стратегічна лінія, накреслена III з'їздом, передбачала два етапи революції. На першому етапі пролетаріат як гегемон революції в союзі з усім селянством, при ізоляції ліберальної буржуазії, прагне до повалення самодержавства, повної ліквідації пережитків феодально-кріпосницького ладу, встановлення демократичної республіки, тобто до здійснення програми-мінімум РСДРП. Другий етап — боротьба пролетаріату за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. На цьому етапі робітничий клас, приєднуючи до себе масу напівпролетарських елементів населення й нейтралізуючи нестійкість селянства і дрібної буржуазії, здійснює соціалістичний переворот.

Меншовики, сліпо йдучи за догмами і схемами західноєвропейської соціал-демократії і механічно переносячи їх на умови Росії, заявляли, що, оскільки за своєю метою і завданням революція, яка відбувається, буржуазна, то і вождем її може бути лише ліберальна буржуазія. Саме з нею, а не з селянством має, на думку меншовиків, зближатися пролетаріат, при цьому він повинен поводити себе вкрай обережно, не проявляючи надто великої революційності, бо буржуазія може відсахнутися і тоді революція залишиться без вождя.

Меншовики не враховували нових історичних умов, не розуміли, що російська революція не є звичайною буржуазною революцією. «Перемога буржуазної революції у нас неможлива, як перемога буржуазії. Це здається парадоксальним, але це факт, — підкреслював В. І. Ленін. — Переважання селянського населення, страшенна придавленість його кріпосницьким (наполовину) великим землеволодінням, сила і свідомість організованого вже в соціалістичну партію пролетаріату, — всі ці обставини надають *нашій* буржуазній революції *особливого* характеру»¹⁰.

Меншовики боролися проти керівної ролі пролетаріату в революції і заперечували революційну роль селянства.

Одним з основних і невідкладних завдань партії в умовах революції з'їзд вважав підготовку пролетаріату до безпосередньої боротьби з самодержавством шляхом збройного повстання. З'їзд констатував, що загальнодемократичний революційний рух в Росії привів до необхідності збройного повстання. «...Ніякі міркування не можуть і не повинні заслоняти від партії її прямого обов'язку — організовувати

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 40.

сили пролетаріату для боротьби за демократичну республіку шляхом масових політичних страйків і збройного повстання...»¹¹. «Тому з'їзд, — зазначалося в резолюції «Про збройне повстання», — доручає всім партійним організаціям... вжити найенергійніших заходів до озброєння пролетаріату, а також до вироблення плану збройного повстання і безпосереднього керівництва таким, створюючи для цього, в міру потреби, особливі групи з партійних працівників»¹². Резолюція зобов'язувала партійні організації роз'яснювати пролетаріатові шляхом агітації та пропаганди не тільки політичне значення, а й практичну, організаційну сторону майбутнього збройного повстання. Меншовики виступали проти цього, твердячи, що повстання — процес стихійний і підготувати його неможливо.

У важливому тактичному питанні про тимчасовий революційний уряд зробив доповідь на з'їзді В. І. Ленін. Переможне збройне повстання повинно було, як зазначалося в рішеннях III з'їзду РСДРП, привести до створення тимчасового революційного уряду, який за своїм класовим змістом являв би собою революційно-демократичну диктатуру пролетаріату і селянства. Тільки він один здатний був придушити вогнища контрреволюції і скликати установчі збори, забезпечивши під час виборів до них цілковиту свободу агітації. З'їзд визнав можливою участь у тимчасовому революційному уряді уповноважених партії з метою нещадної боротьби з усіма контрреволюційними спробами і захисту інтересів робітничого класу. Необхідною умовою такої участі III з'їзд вважав суворий контроль партії над її уповноваженими і неухильну охорону незалежності соціал-демократії, що прагне до повного соціалістичного перевороту і остільки непримиренно ворожої всім буржуазним партіям¹³.

На думку меншовиків, соціал-демократія не повинна брати участі в тимчасовому революційному уряді, щоб уникнути «...розчинення пролетаріату в буржуазній демократії»¹⁴.

З'їзд обговорив також питання «Про ставлення до тактики уряду напередодні перевороту». Відзначаючи, що царський уряд, з метою збереження існуючого ладу, намагається шляхом поступок і обіцянок реформ політично розбестити робітничий клас і тим відвернути його від революційної боротьби, з'їзд запропонував усім партійним організаціям «роз'яснювати робітникам справжній зміст подібних заходів уряду і довести необхідність для пролетаріату скликання революційним шляхом установчих зборів на основі загального, рівного і прямого виборчого права з таємним поданням голосів»¹⁵.

З'їзд закликав партійні організації згуртовувати пролетаріат для негайного здійснення революційним шляхом 8-годинного робочого дня та інших вимог робітничого класу, організовувати збройну відсіч виступові чорних сотень і всіх контрреволюційних елементів.

Важливе місце в роботі з'їзду зайняло питання про підтримку селянського руху. В. І. Ленін вказував, що селянський рух шириться і зростає, незважаючи на спроби царського уряду зупинити його. Партія пролетаріату повинна офіційно заявити, що вона всіляко підтримує цей рух. «Головне завдання — внести політичну свідомість у селянський рух»¹⁶, — підкреслював Володимир Ілліч. У резолюції «Про ставлення до селянського руху» з'їзд наголосив на необхідності якнай-

¹¹ Третий съезд. Протоколы, М., 1959, стор. 103.

¹² Там же, стор. 451.

¹³ Там же, стор. 452.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 30.

¹⁵ Третий съезд, стор. 452—453.

¹⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 10, стор. 146.

енергійніше підтримувати всі революційні заходи селянства, аж до конфіскації поміщицьких земель, і доручив усім партійним організаціям «висувати необхідність негайної організації революційних селянських комітетів з метою проведення всіх революційно-демократичних перетворень в інтересах визволення селянства від поліцейсько-чиновницького і поміщицького гніту»¹⁷. III з'їзд замінив вимогу II з'їзду про повернення селянам відрізків новою вимогою — про конфіскацію всіх поміщицьких земель, яка була розрахована на пробудження селянства до революції, на перетворення його в союзника робітничого класу.

У спеціально прийнятій резолюції «З приводу подій на Кавказі» з'їзд привітав повсталий пролетаріат і селянство Кавказу і запропонував ЦК та місцевим комітетам подати їм всяку допомогу й підтримку. Під час роботи з'їзду надійшла звістка про нові звірства самодержавства проти робітників Варшави і Лодзі. У зв'язку з цим була прийнята така резолюція: «III з'їзд РСДРП висловлює своє обурення з приводу нових убивств народу, організованих злочинним урядом 1 травня у Варшаві і Лодзі, вітає мужність та рішучість братнього пролетаріату Польщі і виражає впевненість, що незабаром настане той день, коли пролетаріат усіх національностей Росії дружно виступить проти ненависного самодержавства і остаточною перемогою над ним розчистить собі шлях для наступної боротьби за соціалізм»¹⁸. Цей документ ще раз свідчить про те, що ідеї пролетарської солідарності і єдності перебували в центрі уваги лєнінської партії.

Травневі події у Варшаві і Лодзі знайшли гаряче співчуття у російського пролетаріату. На знак солідарності зі своїми польськими братами провели демонстрацію робітники Мінська; виражаючи свою єдність з пролетаріатом Варшави, виступили більшовицькі організації Воронежа та інших міст.

В питанні про практичні угоди з соціалістами-революціонерами на з'їзді виступив В. І. Ленін. «Ми,—вказував Володимир Ілліч,—...можемо і повинні йти незалежно від революціонерів буржуазної демократії, охороняючи класову самостійність пролетаріату, але ми повинні йти рука в руку під час повстання...»¹⁹. Підкреслюючи, що запорукою перемоги соціалізму є наявність самостійної, непримиренної марксистської партії, разом з тим він твердив, що «спільна боротьба революційної соціал-демократії і революційних елементів демократії неминуча і необхідна в епоху падіння самодержавства»²⁰.

Закликаючи до рішучої боротьби проти суб'єктивних ідеалістичних настанов есерів, проти їх політичного авантюризму, тактики, які ослабляли революційний натиск на самодержавство, але враховуючи, що есери мали певний вплив серед демократичної інтелігенції і частини селян, III з'їзд РСДРП у прийнятій резолюції доручив ЦК і місцевим комітетам «в разі потреби входити у тимчасові бойові угоди з організаціями соціалістів-революціонерів, причому місцеві угоди можуть укладатися лише під контролем Центрального Комітету»²¹.

У резолюції «Про ставлення до лібералів» було запропоновано соціал-демократичним організаціям боротися проти будь-яких спроб буржуазної демократії взяти в свої руки робітничий рух.

III з'їзд РСДРП накреслив стратегічний план і тактичну лінію, в яких був визначений курс на гегемонію, керівну роль робітничого класу

¹⁷ Третій съезд, стор. 438.

¹⁸ Там же.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 193.

²⁰ Там же, стор. 263—264.

²¹ Третий съезд, стор. 456.

в революції, на його союз з селянством при ізоляції ліберальної буржуазії, на повалення царизму і перемогу буржуазно-демократичної революції з тим, щоб надалі можна було перейти до боротьби за соціалістичну революцію.

Тактика меншовиків була тактикою зради революції. Вона була розрахована на підкорення пролетаріату керівництву буржуазії і об'єктивно веда до ослаблення революційних сил.

Поряд з питаннями стратегії і тактики III з'їзд РСДРП обговорив і ряд організаційних питань. На з'їзді підкреслювалося, що організаційні питання слід розв'язувати залежно від тактичних завдань, які життя поставило перед партією. А ці завдання зводилися до необхідності політичного керівництва величезними масами пролетаріату, що з небаченою енергією включалися в революційну боротьбу. Однією з найважливіших умов такого керівництва був максимум стрункості й організованості партії. У зв'язку з цим з'їзд одностайно скасував перший параграф Статуту, прийнятий на II з'їзді за пропозицією Мартова, і затвердив його в ленінському формулюванні: «Членом партії вважається кожен, хто приймає її програму, підтримує партію матеріальними засобами і бере участь особистою роботою в одній з її організацій»²².

Резолюція з'їзду «В питанні про відкритий політичний виступ РСДРП», запропонована В. І. Леніним, зобов'язала партійні організації поряд із збереженням свого конспіративного апарату негайно розпочати підготовку доцільних форм переходу до відкритої діяльності партії.

З'їзд засудив меншовиків, як «частину партії, що відкололася». На з'їзді підкреслювалося, що вони успадкували від «економістів» прищеплені останнім риси. Зокрема, меншовики применшують значення елементів свідомості у пролетарській боротьбі, підпорядковуючи їх елементам стихійності, ухиляються від партійної дисципліни, намагаються підірвати зв'язок партії з масами, виступають проти єдино правильної тактики партії щодо ліберально-буржуазних партій, проти організації збройного повстання, участі партії в тимчасовому революційному уряді. III з'їзд у прийнятій резолюції «Про частину партії, що відкололася» запропонував усім членам партії «вести всюди енергійну ідейну боротьбу проти подібних... ухилив від принципів революційної соціал-демократії»²³.

Важливе значення в боротьбі проти самодержавства в роки революції мало об'єднання всіх соціал-демократичних організацій країни. В. І. Ленін підкреслював, що, тільки «організувавшись в єдину, цілком самостійну партію, без різниці національностей, пролетаріат Росії може стати тією могутньою політичною силою, яка здатна буде зробитися справді авангардом усіх революційних сил країни і повалити самодержавство»²⁴. У зв'язку з цим Володимир Ілліч висунув перед соціал-демократами завдання працювати над тим, «...щоб усі розрізнені соціал-демократичні партії різних національностей злилися в єдину Російську соціал-демократичну робітничу партію»²⁵.

Виходячи з ленінських настанов і керуючись принципами пролетарського інтернаціоналізму, з'їзд прийняв резолюцію «Про ставлення до національних соціал-демократичних організацій», в якій підкреслюва-

²² Там же, стор. 460.

²³ Там же, стор. 455.

²⁴ «Искра», 22 жовтня 1903 р.

²⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 10, стор. 253.

лося, що ЦК, місцеві комітети повинні докласти всіх сил для об'єднання соціал-демократичних партій в єдину РСДРП²⁶.

З'їзд розглянув питання внутріпартійного життя, завдання агітації і пропаганди, про Центральний орган партії. Через те, що редакція «Искры» не з'явилася на з'їзд і не вжила заходів до погодження своєї дальшої діяльності з його рішеннями і директивами, було прийнято постанову не вважати газету «Искра» Центральним органом партії²⁷. Згідно з Статутом партії з'їзд доручив ЦК створити новий орган, який дістав назву «Пролетарий». Редактором нової газети ЦК призначив В. І. Леніна.

З'їзд обрав керівний орган партії — Центральний Комітет на чолі з В. І. Леніним.

Рішення III з'їзду РСДРП партійні організації сприйняли як бойову програму боротьби за перемогу буржуазно-демократичної революції. Настанови з'їзду лягли в основу всієї практичної діяльності партії. Так, у листівці Катеринославського комітету «більшості» говорилося: «Ми вітаємо рішення з'їзду! Тактичними резолюціями його намічено ясний шлях дальшої боротьби...»²⁸.

Історичне значення III з'їзду РСДРП полягає в тому, що він під керівництвом В. І. Леніна виробив марксистську тактику більшовиків у революції і озброїв нею партію робітничого класу. Вивівши РСДРП з глибокої кризи, з'їзд створив умови для зміцнення і об'єднання її рядів. Новий Статут партії закріпив перемогу більшовицької партійності над гуртківщиною меншовиків, а це сприяло послідовному здійсненню ленінських норм партійного життя і принципів партійного керівництва.

Таким чином, III з'їзд РСДРП відкрив нову смугу в історії робітничого руху в Росії, відігравши величезну роль у згуртуванні пролетарських рядів, зміцненні організаційних основ партії, визначенні тактичного плану більшовиків у революції, в проведенні послідовної революційної лінії, яка відповідала корінним інтересам трудящих мас Росії. Рішення з'їзду, стратегічний план і тактична лінія партії були теоретично обгрунтовані В. І. Леніним в його книзі «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції». «Революція 1905—1907 років, — говориться в постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії», — хоч і зазнала поразки, завдала могутнього удару по самодержавству, пануванню поміщиків і капіталістів, вписала яскраву сторінку в історію класової боротьби»²⁹.

В новій історичній обстановці В. І. Ленін по-новому поставив питання про перспективи соціалістичної революції. Володимир Ілліч показав, що в боротьбі проти імперіалізму можна розраховувати на підтримку численних непролетарських верств, яких гніт капіталістичної і напівфеодальної експлуатації, національної нерівності і колоніалізму робить союзником робітничого класу — провідної сили революції. В. І. Ленін довів об'єктивну можливість і виняткову вагу союзу пролетаріату з селянством. «Провідна сила союзу, — говорив на міжнародній Нараді комуністичних і робітничих партій у Москві (1969 р.) Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, — робітничий клас. Тільки робітничий клас спроможний привести цей союз до перемоги, підняти боротьбу на новий ступінь, забезпечивши повне знищення влади

²⁶ Третий съезд, стор. 455.

²⁷ Там же, стор. 408.

²⁸ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1955, стор. 186.

²⁹ «Радянська Україна», 9 січня 1975 р.

капіталу і торжество соціалізму. Ніякий інший клас, ніякий інший соціальний шар суспільства не є таким організованим і сильним»³⁰. У постанові ЦК КПРС, присвяченій ювілею першої російської революції, підкреслюється, що «у наш час... ленінські ідеї про гегемонію пролетаріату в революційній боротьбі трудящих мас набувають особливої актуальності»³¹.

Теорія, стратегія і тактика, розроблені В. І. Леніним у 1905 р., лягли в основу революційної діяльності братніх комуністичних і робітничих партій країн народної демократії в їх боротьбі за соціалізм.

Досвід першої російської революції має неоціненне значення для усвідомлення завдань і рушійних сил Великої Жовтневої соціалістичної революції. Він допомагає пині робітничому класові зарубіжних країн успішніше розв'язувати складні проблеми сучасної визвольної боротьби. «Історія першої народної революції в Росії, — відмічається в постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії», — невичерпне джерело творчого натхнення, школа політичної боротьби для нових поколінь революційних борців»³².

³⁰ Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, К., 1969, стор. 51.

³¹ «Радянська Україна», 9 січня 1975 р.

³² Там же.

Повідомлення

До 30-річчя перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.

ПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОНБАСУ
У БОРЬОБІ ЗА ВІДБУДОВУ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
(ЛЮТИЙ — СЕРПЕНЬ 1943 р.)

О. С. ТКАЧЕНКО

В результаті перемоги під Сталінградом створилися сприятливі умови для дальшого розгортання наступальних операцій Червоної Армії на південному крилі радянсько-німецького фронту. 29 січня 1943 р. в наступ перейшли війська Південно-Західного фронту, які протягом першої половини лютого визволили північно-східну частину Донбасу. 5 лютого бойові дії розпочали з'єднання Південного фронту. За перші два тижні частини двох фронтів вигнали фашистських окупантів з 20 районів Ворошиловградської області¹. Розвиваючи успішний наступ, радянські війська в лютому визволили 69 населених пунктів Сталінської і Ворошиловградської областей, а на березень — ще 30 адміністративних одиниць². У дальшому фронт стабілізувався до серпня на рубежі річок Сіверський Донець і Міус. Значна територія Східного Донбасу, як і раніш, залишалася в прифронтовій смузі.

Радянські люди з величезною радістю зустріли повідомлення Радінформбюро про те, що 14 лютого 1943 р. після запеклих боїв було визволено перший обласний центр Української РСР — м. Ворошиловград³. Поздоровлення жителям цього міста надіслали трудящі з різних братніх республік, фронтовики. Їх думки і почуття глибоко висловив рядовий В. А. Шевченко. Він писав у листі ворошиловградцям: «Важко передати, як я був щасливий, коли почув по радіо про визволення нашою героїчною Червоною Армією орденоносного Ворошиловграда. Земляки-ворошиловградці, товариші донбасівці! Працюйте пофронтовому, швидше відбудовуйте наші рідні заводи, шахти, колгоспи, заліковуйте рани, що їх заподіяли прокляті фашистські недолюдки на рідному господарству. А ми вже помстимося гітлерівському звірю за всі його криваві злочини»⁴.

18 лютого відбувся загальноміський мітинг, скликаний міськкомом партії. «Всі сили на відбудову рідного Ворошиловграда! Все для фрон-

¹ «Ворошиловградская правда», 6 лютого 1943 р.

² Луганщина в годы Великой Отечественной войны. Сборник материалов и документов, Донецк, 1969, стор. 15.

³ Сообщения Советского Информбюро, т. 4, М., 1944, стор. 118.

⁴ «Ворошиловградская правда», 17 квітня 1943 р.

ту! Все для перемоги!» — таким було одностайне рішення ворошиловградців, усіх трудящих області⁵.

Велику допомогу комуністам Донбасу подавали ЦК КП(б)У і уряд Радянської України. Разом з передовими частинами в перші визволені райони прибули Голова Раднаркому УРСР Л. Р. Корнієць і Голова Президії Верховної Ради республіки М. С. Гречуха. З їх участю у районних центрах Біловодську і Міловому були проведені наради обласного і районного партактиву, на яких обговорювались питання відновлення первинних партійних і комсомольських організацій, органів Радянської влади на місцях, відбудови зруйнованого народного господарства області⁶. На початку березня підприємства вугільної промисловості Східного Донбасу відвідав заступник наркома Є. Т. Абакумов. У розмові з працівниками вугільної промисловості він сказав: «Відкочуючись під натиском Червоної Армії, німецько-фашистські розбійники привели в негідний стан не тільки шахти, а й усе господарство вугільної промисловості. Тепер необхідно все це відбудувати якомога швидше, щоб дати оборонній промисловості більше вугілля»⁷. Ворошиловградська обласна парторганізація приступила до розв'язання відповідальних господарсько-політичних завдань, серед яких одним з найважливіших було швидке відновлення парторганізацій.

Парторганізації Донбасу годі були нечисленні, кількість комуністів у них не перевищувала 6% довоєнного складу⁸. Завдяки допомозі ЦК ВКП(б) із східних областей СРСР на кінець 1943 р. було направлено у визволені райони України більш як 20 тис. партійних і радянських працівників⁹. На лютий того ж року, наприклад, у Ворошиловградську область уже прибуло майже 500, а на жовтень — близько 2 тис. партійних, радянських працівників, яких призначили на різні керівні посади¹⁰. У січні — лютому 1943 р. були сформовані бюро обкому КП(б)У, 40 райкомів і міськкомів партії, відновлені рай- і міськвиконкоми, затверджені керівники радянських і господарських органів. На 15 квітня в області розгорнули діяльність 529 первинних парторганізацій і 18 кандидатських груп; на 1 березня функціонувало 548 комсомольських організацій, що об'єднували 4082 чол., а до 1 серпня — відповідно 1042 і 7748¹¹.

До керівного складу багатьох партійних комітетів, як і ряду радянських та господарських установ, ввійшли досвідчені працівники, комуністи, здебільшого загартовані у боротьбі з ворогом. Так, секретарем Ворошиловградського міськкому КП(б)У став колишній секретар підпільного обкому партії С. О. Стеценко, секретарями Боково-Антрацитівського райкому — О. Є. Григор'єв і В. В. Шевченко, недавні секретарі підпільних райкомів партії. У Біловодському районі виконком очолює колишній командир партизанського загону В. Х. Жариков¹².

Ворошиловградська обласна парторганізація зростала чисельно, розширялася її мережа, підвищувався рівень діяльності, вдосконалю-

⁵ А. Гаевой. Возрождение хозяйства и культуры Ворошиловградской области, М., 1944, стор. 7—8.

⁶ «Ворошиловградская правда», 6 лютого 1943 р.

⁷ «Ворошиловградская правда», 3 березня 1943 р.

⁸ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, М., 1970, стор. 381—383.

⁹ Очерки истории Коммунистической партии Украины, К., 1972, стор. 547.

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 127, арк. 22.

¹¹ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 330, арк. 40; оп. 3, спр. 950, арк. 97—98; Центральний архів ВЛКСМ (далі — ЦА ВЛКСМ), ф. 7, оп. 2, спр. 96, арк. 30.

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 4, спр. 85, арк. 10—11.

валася структура партійного керівництва. Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 6 серпня 1943 р. «Про організаційне впорядкування роботи міськкомів, обкомів, крайкомів і ЦК компартій союзних республік»¹³ у Ворошиловградському обласному комітеті партії замість галузевих секретарів запровадили посади заступників секретарів по промисловості, транспорту, будівництву, будматеріалах, металургійній, легкій і харчовій промисловості, які водночас були завідуючими галузевими відділами.

Зростала мережа парторганізацій провідних промислових районів, розташованих недалеко від лінії фронту. На 1 квітня у Ворошиловграді налічувалося всього 411 комуністів, а на листопад — уже 1647, об'єднаних у 88 первинних організацій. У Краснодоні було створено 32 первинних парторганізацій, до яких ввійшло 538 чол. Ровеньківська районна організація включала 320 комуністів. На липень 1943 р. вже працювало 139 шахтних парторганізацій¹⁴.

Надзвичайно важливу увагу обласний, міський і районний комітети приділяли добору і розстановці членів партії на вирішальних ділянках виробництва. Майже 50% комуністів обласної організації було направлено у вугільну і металургійну промисловість¹⁵.

Парторганізації підприємств, особливо шахтні, хоч і мали нечисленний склад (в основному 3—5 чол.), становили бойове ядро виробничих колективів, виступали справжніми керівниками трудящих мас у тяжких прифронтових умовах.

Ворог завдав величезної шкоди народному господарству Ворошиловградської області. 96% шахт було затоплено. Загальна сума руйнувань і пограбувань перевищила 17 млрд. крб.¹⁶ Робітничий клас прифронтових районів Східного Донбасу під керівництвом партійних організацій прискореними темпами відбудовував вугільну, металургійну, машинобудівну, хімічну, енергетичну та інші галузі важкої промисловості. Відродження шахт, заводів та інших промислових підприємств було складною справою: відбудовні роботи нерідко велися під масованим артобстрілом і нальотами ворожої авіації; невистачало устаткування, сировини і будматеріалів, електроенергії, кваліфікованих кадрів.

Комуністична партія і Радянська держава виявляли велику турботу про визволені райони. На початок березня 1943 р., наприклад, тільки з Казахстану було відряджено у Ворошиловградську область 6419 кадрових робітників та інженерно-технічних працівників. Було виділено великі кошти на відбудову народного господарства Української РСР. Зокрема, у 1943 р. на цю мету асигновано 670 млн. крб.¹⁷, значна сума з яких пішла на відродження промисловості Донбасу.

Бойовою програмою комуністів Ворошиловградської і Сталінської областей стала постанова Державного Комітету Оборони від 22 лютого 1943 р. «Про відбудову вугільних шахт Донбасу»¹⁸. Вона закликала трудящих розпочати негайну відбудову шахт і підприємств вугільної

¹³ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, стор. 363—364.

¹⁴ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 326, арк. 23—25, 34; спр. 328, арк. 43; спр. 330, арк. 40; оп. 3, спр. 950, арк. 97—98; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—37, спр. 26, арк. 6.

¹⁵ Г. Я. Емченко. За наше правое дело, Донецк, 1972, стор. 69—70.

¹⁶ Восстановление угольной промышленности Донбасса, М., 1957, стор. 88—89, 119—120; Луганщина в годы Великой Отечественной войны. Сборник материалов и документов, Донецк, 1969, стор. 11.

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 4, спр. 61, арк. 8—13; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 438—439.

¹⁸ Коммунистическая партия Советского Союза в Великой Отечественной войне. Документы и материалы, М., 1970, стор. 94—96.

промисловості та організувати видобування насамперед у придатних на той час і дрібних шахтах, розташованих поблизу залізничних колій, і забезпечити доставку вугілля на прифронтові залізничні шляхи та підприємства воєнної промисловості центральних районів СРСР. З метою оперативного господарського і технічного керівництва всією цією роботою Наркомвугілля створив Головне управління по відбудові вугільних шахт Донбасу, яке тимчасово перебувало в м. Ворошиловграді.

Парторганізації мобілізували робітничий клас, усіх трудящих на виконання важливого державного завдання. У березні 1943 р. Сталінський обком КП(б)У і облвиконком прийняли рішення про відбудову народного господарства у визволених районах області. 6 квітня пленум Ворошиловградського обкому КП(б)У обговорив питання «Про чергові завдання обласної партійної організації по відбудові народного господарства»¹⁹.

Гірники мали забезпечити в квітні роботу 62 шахт із середньодобовим виробництвом 2,7 тис. т, в травні — 90 шахт продуктивністю 5 тис. т, а в червні — 120 шахт загальною потужністю не менш як 7 тис. т на добу²⁰.

Дедалі активнішою ставала діяльність комсомольських організацій, в чому велику роль відіграла кушова нарада секретарів районних і міських комітетів ЛКСМУ, скликана 19 березня Ворошиловградським обкомом комсомолу. Пленум Ворошиловградського обкому КП(б)У, що відбувся 18 квітня, розглянув питання «Чергові завдання обласної комсомольської організації по відбудові вугільної промисловості й збільшенню відвантаження вугілля»²¹. Обком партії підтримав пропозицію комсомольців і молоді про шефство над найважливішими прифронтовими об'єктами. На підшефних підприємствах створювалися комсомольсько-молодіжні бригади, розгорталося масове виробниче навчання юнаків і дівчат під керівництвом кадрових робітників. За рішенням обкому ЛКСМУ з 25 квітня до 15 травня мобілізовано 1000 кращих комсомольців для роботи на підземних дільницях шахт.

Могутня хвиля трудового ентузіазму прокотилася по всіх вугільних районах і дала позитивні результати. У Кременському районі достроково стала до ладу перша прифронтowa шахта потужністю 30—35 т вугілля на добу. За 10 днів після визволення району від фашистської окупації колектив цього підприємства видав на-гора 380 т вугілля. На відбудованих 6 шахтах виробили перші тонни вугілля гірники Боково-Антрацита²².

У Ровеньківському районі в березні першою почала діяти шахта № 10 «Роза». На шахті № 59 раніш за інші було освоєно врубову машину. Її повів комсомолец Г. Беляєв. Молодий врубашиніст систематично виконував по дві норми за зміну. За 10 місяців він нарубав 67 тис. т вугілля і навчив водити складний агрегат більш як 20 робітників²³.

На шахті «Михайлівка», як і всюди, приклад показували комуністи. Парторганізація підприємства налічувала 30 чол. Бригада члена ВКП(б) М. О. Стежникова виконувала норми виробітку на 200—300%.

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—52, спр. 3, арк. 4, 6, 8; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 326, арк. 6, 55—56.

²⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 43, спр. 2277, арк. 7—8; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 326, арк. 52.

²¹ ЦА ВЛКСМ, ф. 7, оп. 2, спр. 96, арк. 30—31.

²² «Ворошиловградская правда», 24 лютого, 4 березня 1943 р.

²³ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 3, спр. 1406, арк. 32.

Жінки — забійниці Л. Гагоніна і Н. Петренко перекривали змінні завдання в два-три рази. На цій шахті 60 жінок працювали вантажниками і успішно справлялися із своїми нелегкими обов'язками. Серед виробничого колективу шахти № 8—9 особливо відзначилась бригада жінок — наваловідбійниць під керівництвом О. М. Скачкової і П. Ф. Александріної (пізніше їм за трудові подвиги у роки Великої Вітчизняної війни було присвоєно високе звання Героя Соціалістичної Праці)²⁴.

Забійниці Брянського рудоуправління Л. Кисельова, Г. Саранча, Т. Декаленко, М. Косина, О. Пономарьова, М. Карташова та інші, оволодівши гірницькими професіями, виконували норми на 200—300%²⁵. Бригади М. Кулакової з шахти № 12, Н. Серебрякової — № 7—10, Є. Мозгової — № 2—3 ім. Дзержинського добивалися змінного виробітку на 180—200%. Керівник комсомольсько-молодіжної бригади наваловідбійниць з шахти № 6 тресту «Свердловугілля» М. Русакова заявила: «Наші батьки і брати пішли на фронт битися з фашистським звірем. Ми прийшли на шахти, щоб замінити їх, працювати у забої, кувати перемогу над ворогом»²⁶. Очолюваний нею колектив добився високих виробничих показників і був удостоєний почесного звання «Фронтівий».

Комуністи м. Ровеньків вживали всіх заходів по мобілізації гірників на героїчну працю і досягли значних успіхів. На квітень було відбудовано 8 і споруджувалось 9 нових шахт із середньодобовим виробітком 100—200 т. Загальна лінія забою тоді перевищила 1400 пог. м²⁷. Проте досягнутий результат не був межею для шахтарів тресту «Фрунзевугілля».

Передові колективи, зваживши і вишукавши резерви, вирішили збільшити виймання вугілля і дати фронтові додаткові ешелони палива. Для виконання цього зобов'язання трестові потрібно було як мінімум 1000—1300 чол. Партійні й комсомольські організації розгорнули бойову масово-роз'яснювальну діяльність по залученню до роботи у вугільній промисловості працездатного населення. На шахти надійшло 2 тис. заяв. Більш як 80% поповнення гірників становили добровольці. Частка жіночої праці в тресті зросла і перевищила половину загальної кількості робітників.

Борючись за виконання червневого плану вуглевидобутку на 130, а квартального — 118%, комуністи тресту «Фрунзевугілля» на початку місяця оголосили фронтову декаду. По дві й більше норм давали члени партії В. В. Байдуков, С. І. Федоркін та ін. Тисячі трудівників прифронтвої зони брали активну участь у цьому важливому господарсько-політичному заході. Тепер колективи тресту виробляли за добу 1250—1300 і більше тонн вугілля. Це дало змогу виконати червневий план на 133% та видати на-гора 10 тис. т надпланового вугілля. Видобуте у травні й червні надпланове паливо фрунзенці відправили як дар трудящим Сталінграда, Москви і Ленінграда²⁸. Поздоровляючи гірників з великою перемогою, Ворошиловградський обком партії підкреслював, що вугілля потрібне фронтові так само, як і військове спорядження та боеприпаси. В його зверненні говорилося: «Наближайте, дорогі товариші вугільники, стахановською працею на відбудованих шах-

²⁴ ЦА ВЛКСМ, ф. 7, оп. 2, спр. 96, арк. 31.

²⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область, К., 1968, стор. 255.

²⁶ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 311, оп. 1, спр. 44, арк. 2—3.

²⁷ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 326, арк. 41.

²⁸ Там же, спр. 328, арк. 43—45.

тах радянського Донбасу світлий день нашої перемоги над німецько-фашистськими загарбниками!»²⁹.

Самовіддано працювали і робітники прифронтового Краснодона. Добившись у квітні середньодобового вуглевидобутку 700 т, вони боролися за 900-тонний рубіж. Соціалістичним змаганням було охоплено 71,8% шахтарів. Ідейно-виховну роботу серед мас вели 110 досвідчених агітаторів, пропагандистів.

Авангардну роль на виробництві відігравали комуністи. Так, у забої шахт добровільно спустилися 100 комуністів-пенсіонерів, які з місяця в місяць перевиконували планові завдання. Дві дільниці шахти № 3-біс, очолювані комуністами П. В. Аюповим і Г. Т. Борщовим, з відсталих вийшли у передові. Забійник шахти № 1 «Сорокіно» І. І. Панащатенко давав по дві й більше норм за зміну. На липень 1943 р. трест «Краснодонвугілля» добився високих показників. Замість 40 планових стало до ладу 42 шахти. Щомісяця вуглевидобуток зростав на 40%. Краснодон видавав на-гора 45% загальної кількості вугілля по комбінату. Гірники цього району займали провідне місце не тільки за обсягом вуглевидобутку, а й за якістю продукції. Вони виробляли основне вугілля, яке споживали промисловість і транспорт усієї країни³⁰.

Зразки високопродуктивної праці демонстрували колективи тресту «Свердловвугілля». У лютому 1943 р. вони ввели в експлуатацію 2, а в березні — ще 6 шахт. У другому кварталі добовий виробіток тут зріс з 500 до 850 т. Це дало свердловчанам змогу виконати квітневий план вуглевидобутку на 108, травневий — на 116, а червневий — на 105%. На жовтень вони видали на-гора понад 100 тис. т вугілля. Рівняючись на передовиків, помітних успіхів добилися вуглеруби Брянського рудоправління. Завдяки героїчним зусиллям шахтарів на перше липня стали до ладу 64 шахти і план вуглевидобутку за другий квартал по комбінату Ворошиловградвугілля» було виконано на 112,4%³¹, понад план видобуто 32 тис. т вугілля. У Всесоюзному соціалістичному змаганні гірники прифронтового Донбасу посіли друге місце.

Пленум Ворошиловградського обкому КП(б)У, що відбувся 9—10 липня 1943 р., намітив нові завдання партійних і господарських організацій вугільних районів. У третьому кварталі план виробництва палива по комбінату «Ворошиловградвугілля» мав зрости до 578,4 тис. т при середньодобовому видобутку в межах — 5—7,5 тис. т. Для досягнення цього рубежа передбачалося збільшити лінію забою до 10,4 тис. пог. м, додатково закласти 51 шахту, пустити в експлуатацію 12 врубамашин, навчити 18,5 тис. робітників гірницьких спеціальностей³².

По-бойовому розв'язуючи завдання дальшого розвитку вугільної промисловості, комуністи прифронтового Донбасу вишукували можливості для нарощування виробничих потужностей. І, як завжди, велику допомогу їм подавав комсомол. У липні 1943 р. відбувся перший обласний зліт молодих гірників, на якому було обговорено завдання комсомольських організацій по розгортанню масового соціалістичного змагання шахтарів. У роботі зльоту взяли участь 400 передовиків виробництва. Молоді гірники підбили підсумки своєї трудової діяльності за другий квартал і взяли високі зобов'язання по виконанню рішень лип-

²⁹ «Ворошиловградская правда», 26 червня 1943 р.

³⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—37, спр. 289, арк. 44—45; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 326, арк. 34, 48—49; спр. 328, арк. 70, 101—102.

³¹ «Ворошиловградская правда», 4 березня, 23 жовтня 1943 р.; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 328, арк. 46, 101—102.

³² Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 328, арк. 43—45.

невого пленуму обкому партії. Учасники зльоту викликали на змагання за гідну зустріч 25-річчя Ленінського комсомолу молодь прифронтових вугільних районів Ростовської області.

Більш як 12 тис. юнаків і дівчат влилися у патріотичний рух за високу продуктивність праці в промисловості. На підприємствах Ворошиловградської області було створено до 800 комсомольсько-молодіжних бригад, у тому числі 180 на шахтах. Комбінати виробничо-технічного навчання підготували близько 4 тис. спеціалістів, серед них: 420 забійників, 650 наваловідбійників; на підземні дільниці переведено 700 комсомольців, організовано 650 недільників. Відбудовані молодими патріотами 6 шахт дали понад план 66,7 тис. т вугілля. За самовіддану працю більш як 300 передовиків були нагороджені орденами і медалями, 500 чол. удостоєні високого звання «Майстер вугілля». Ворошиловградські комсомольці в соціалістичному змаганні завоювали перехідний Червоний прапор ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ³³.

Особливо відзначався героїзмом робітничий клас м. Ворошиловграда. Він працював за 15—20 км від лінії фронту, виконуючи фронтові замовлення. На промислових підприємствах міста вироблялось понад 20 найменувань воєнної продукції. Міська парторганізація, склад якої зменшився в порівнянні з довоєнним періодом більш як у 6 разів, а мережа первинних парторганізацій скоротилася в три з лишком разів³⁴, розв'язувала складні воєнно-господарські завдання. Міськом партії вміло спрямовував діяльність передових робітничих колективів, склад яких зменшився до 6100 чол. проти 52 тис. перед війною. З виробничого персоналу, що залишився, в основних промислових галузях було зайнято 4725 робітників, 325 інженерів і техніків-практиків. Кваліфікованих робітників налічувалося всього 755. Чисельний склад некваліфікованої робочої сили в місті перевищував 70%³⁵.

Члени і кандидати в члени ВКП(б) працювали на вирішальних ділянках виробництва. 142 комуністи-виробничники, що повернулися з евакуації, були призначені на керівні посади. В перші дні після визволення міста від німецько-фашистських загарбників члени партії С. Г. Агапов та інженер О. В. Шевцов організували відбудову моста через р. Ольховатку, що дало змогу значно прискорити доставку вантажів до лінії фронту. Ворошиловградці дружно відгукнулися на рішення Військової Ради Південного фронту про будівництво другого моста великої воєнно-стратегічної ваги. Відсіпку дамби, користуючись лише гужовим транспортом, робило близько 1000 чол.; за місяць важлива споруда стала до ладу. Тоді ж проведено 26 тис. м³ земляних робіт³⁶, зекономлено 2,5 млн. руб.³⁷

У неймовірно складних умовах працювали заводські колективи обласного центра. Гітлерівське командування вживало всіх заходів, щоб порушити виробничий процес, перешкодити відбудові й пуску промислових підприємств. 10 і 21 березня 1943 р. у нальотах на м. Ворошиловград брало участь більш як 40 ворожих літаків, внаслідок чого зруйновано понад 100 житлових будинків, серйозної шкоди зазнали промислові об'єкти, серед цивільного населення було багато вбитих і

³³ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 330, арк. 55—56; оп. 1, спр. 217, арк. 39—40; спр. 38, арк. 78.

³⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—37, спр. 26, арк. 4. 6.

³⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 43, спр. 2289а, арк. 5 зв.; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—37, спр. 126, арк. 1.

³⁶ А. Гаєв о й. Назв. праця, стор. 7—8; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 517, арк. 11, 17—18.

³⁷ Підраховано автором на основі даних ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 517, арк. 11—18.

поранених³⁸. Однак усі основні підприємства міста та області, як і раніш, безперерійно функціонували.

Партійні й комсомольські організації розгорнули активну масово-політичну роботу в колективах, враховуючи при цьому специфіку праці робітників. Більш як 400 досвідчених агітаторів за короткий час провели п'ять з лишком тисяч бесід і читок газет, охопивши 240 тис. чол. На підприємствах обласного центра було організовано 575 мітингів з участю понад 90 тис. трудящих, оформлено 75 газетних вітрин, 10 вікон сатири, випускалося 116 стіннівок, написано і вивішено понад 3 тис. лозунгів³⁹.

Цілеспрямована ідеологічна діяльність міської парторганізації давала плідотворні результати. Робітники заводу ім. Будьонного в березні 1943 р. відремонтували 15 двигунів, а в квітні передали військовому командуванню більш як 100 автомашин і 250 тракторних моторів. На заводі ім. 20-річчя Жовтня за цей час було відремонтовано понад 50 автомашин і моторів та виготовлено 9 тис. поршневих кілець. Колектив заводу ім. Якубовського відбудував прокатний стан № 2. На Лутугінському заводі на кінець квітня були пущені ливарний і вальцеоброблювальні цехи⁴⁰.

Дуже відповідальні завдання виконував паровозобудівний завод ім. Жовтневої революції. Виробляючи зброю і різне армійське спорядження, колектив цього підприємства під керівництвом партійної організації з перших днів визволення міста приступив до випуску шахтного устаткування, залізничних конструкцій та інших виробів для мостового будівництва. 8 квітня бюро Ворошиловградського обкому КП(б)У прийняло рішення про відбудову заводу в таких масштабах, які б дали змогу щомісяця випускати 50 паровозів типу «СО» і «Э». Провідну роль у виконанні колективом завдання відігравала заводська парторганізація, яка налічувала тоді 167 чол.⁴¹

Комуністична партія і Радянська держава подавали ворошиловградським паровозобудівникам всебічну допомогу. Так, на завод було відряджено з інших підприємств 10 досвідчених організаторів виробництва, серед них: провідний металург, енергетик та інженер по транспорту. Коломенський завод ім. Куйбишева направив групу кваліфікованих монтажників, прислав дизель потужністю 800 квт у комплекті з генератором. Повсякденну увагу заводу ім. Жовтневої революції приділяли місцеві партійні й радянські організації, командування фронтом⁴².

Колектив паровозобудівників працював з повною віддачею сил. Наприклад, бригада ковалів на чолі з С. Демченком забезпечувала кування 12 шахтних ледідок на день, виконуючи змінні завдання на 500—800%, а бригада Г. Балашова і М. Почепка — на 500—600%. По-стахановському працювали на відбудові теплоелектроцентралі трубо- і електромонтажники під керівництвом досвідчених спеціалістів Г. Г. Штикова, П. С. Могильникова і П. К. Бондаренка. Завдяки масовому трудовому ентузіазму робітників та інженерно-технічних працівників, соціалістичному змагання, що широко розгорнулося на заво-

³⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—18, спр. 126, арк. 1.

³⁹ Там же, оп. 1—37, спр. 26, арк. 9—10.

⁴⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 43, спр. 2277, арк. 9; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 326, арк. 8—9; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—37, спр. 26, арк. 9—12.

⁴¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 43, спр. 2282, арк. 21; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—37, спр. 26, арк. 27.

⁴² Ворошиловградський обласний державний архів, ф. Р-1, оп. 3, спр. 68, арк. 153, 236

ді, було достроково відбудовано першу чергу теплоелектроцентралі, введено в експлуатацію мартенівську піч № 9, тонколистовий, покрівельний, трубопрокатний стани та інші агрегати ⁴³.

З лютого по серпень 1943 р. усі 19 районів Східного Донбасу безперервно виконували фронтові завдання, нарощували темпи воєнно-промислового виробництва. За цей період 156 промислових підприємств Ворошиловградської і Сталінської областей виробили продукції на мільйони карбованців ⁴⁴. У комбінаті «Ворошиловградвугілля» працювало 11 трестів, що об'єднували 393 шахти. За сім місяців середньодобовий видобуток вугілля зріс з 13 тис. до 159 тис. т ⁴⁵.

Досягнуті успіхи — результат багатогранної діяльності парторганізацій, тісно згуртованих навколо Центрального Комітету партії, самовідданої праці робітничого класу. Здійснюючи авангардну роль у виробничих колективах, комуністи виступали справжніми ватажками трудящих мас, ініціаторами і організаторами багатьох патріотичних починань, спрямованих на якнайшвидшу відбудову зруйнованого народного господарства і водночас на забезпечення перемоги радянських військ над німецько-фашистськими окупантами. «Нелегко було відбудувати зруйноване,— говорив Л. І. Брежнев на урочистому об'єднаному засіданні ЦК Компартії України і Верховної Ради Української РСР 23 грудня 1967 р., присвяченому 50-й річниці Радянської влади на українській землі.— Велетенську енергію треба було мати народові, щоб пройти через такі тяжкі випробування й труднощі і відродити республіку до нового життя. Але величезний трудовий ентузіазм трудящих Радянської України, широка братерська підтримка всіх республік нашої країни, керівна і спрямовуюча діяльність Комуністичної партії зробили можливою цю велику перемогу» ⁴⁶.

⁴³ Г. Я. Емченко. Назв. праця, стор. 85.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 630, арк. 8—9.

⁴⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—37, спр. 5, арк. 5, 21.

⁴⁶ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 156.

З ІСТОРІЇ СПІВДРУЖНОСТІ НАРОДІВ СРСР У БОРОТБІ ПРОТИ ФАШИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ

І. М. БРЕЧАК

Непорушна дружба і братерство народів СРСР були одним з вирішальних факторів перемоги Країни Рад у Великій Вітчизняній війні. Зміцнивши у роки мирного будівництва, вони стали нездоланною силою на шляху гітлерівських загарбників. Марксистсько-ленінська ідеологія дружби трудящих різних національностей цементувала радянський народ у монолітний колектив, служила вірним дороговказом у надзвичайно важкій боротьбі з гітлерівськими ордами.

Радянські люди розуміли, що, захищаючи кордони соціалістичної Вітчизни, вони виконували й свій інтернаціональний обов'язок щодо поневолених фашизмом народів Європи. Ці риси виховала у них Комуністична партія, радянська дійсність. У відомій директиві ЦК ВКП(б) і РНК СРСР партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р.¹ партія дала розгорнуту програ-

¹ История Коммунистической партии Советского Союза. В шести томах, т. 5, кн. 1, М., 1970, стор. 156—163.

му мобілізації всіх сил і засобів на боротьбу з ворогом. Проникнута ленінськими ідеями про захист соціалістичної Вітчизни і пролетарського інтернаціоналізму, ця директива відіграла величезну роль у зриві фашистського плану «блискавичної війни».

Про братерську єдність українського народу з усіма народами Радянського Союзу в боротьбі з ворогом свідчило також звернення ЦК КП(б)У, РНК УРСР і Президії Верховної Ради УРСР від 6 липня 1941 р. до всіх робітників, колгоспників та інтелігенції України. «Брати і сестри! — зазначалося в ньому. — Доблесні воїни героїчної Червоної Армії самовіддано відбивають одчайдушні спроби фашистських загартованих просунутися вглиб країни. На смертний бій з найлютішим своїм ворогом піднялась вся Україна разом з братніми народами Радянського Союзу»².

В результаті послідовної титанічної роботи партії по інтернаціональному вихованню трудящих ліній фронту, що перетнула під час війни радянську територію з півночі на південь від Баренцова до Чорного морів, у політичному відношенні не роз'єднала радянський народ. Бойовий заклик партії — «Все — для фронту! Все — для перемоги!» — з однаковою силою запалював серця як трудівників тилу, так і учасників партизанської війни.

На Україні у лавах партизанів і підпільників билися з ненависним ворогом українці і росіяни, білоруси і молдаване, латиші і литовці, естонці і киргизи, грузини і вірмени, азербайджанці і казахи, узбеки і таджики, сини і дочки більш як шестидесяти націй і народностей Країни Рад³, а також антифашисти ряду європейських країн.

Одним з яскравих проявів братерської співдружності радянських людей у боротьбі в тилу ворога стала участь з'єднань народних месників під командуванням С. А. Ковпака і О. М. Сабурова в захисті Брянського партизанського краю.

Наприкінці 1941 р. партизанські загони з Донецької, Сумської, Харківської, Чернігівської областей в силу обставин, що склалися на той час, передислокувалися на північ, у Брянські ліси. Були серед цих формувань об'єднаний Путивльський загін під командуванням С. А. Ковпака та С. В. Руднева і загін з військовослужбовців, організований батальйонним комісаром О. М. Сабуровим — учасником оборони Києва. Населення сіл і хуторів Брянщини зустріло партизанів з України як рідних, годувало і одягало, допомагало озброєнням, поповнювало їх лави. В березні 1942 р. у с. Красна Слобода Суземського району Орловської (нині Брянської) області організаційно оформилося з'єднання на чолі з О. М. Сабуровим під назвою «Група об'єднаних партизанських загонів України»⁴. Згадуючи нараду, яка безпосередньо передувала створенню з'єднання і на якій обговорювалися питання бойової взаємодії російських та українських партизанських загонів, О. М. Сабуров писав: «У Красній Слободі, в невеличкому селі, що загубилося в лісовій гуштині, починається командирська рада партизанських загонів Донбасу, Харківщини, Курська, Путивля, Хінельських лісів — посланців Росії і України.

...Смертю, лютою карою погрожували гітлерівці кожному, хто посміє перейти межу Брянського лісу; оточили нас добре оснащеними

² «Комуніст», 7 липня 1942 р.

³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 410.

⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967, стор. 432; З. А. Богатырь. Борьба в тылу врага, М., 1969, стор. 84—87, 92—93.

дивізіями, дзотами, колючим дротом. Але саме тут, у Брянському лісі, зібралися сьогодні росіяни й українці, щоб розірвати жорстоку фашистську блокаду, піти в рейд по ворожих тилах — з російських лісів на українські простори*.

Можливо, не зразу нам вдасться це здійснити. Будуть жорстокі бої. Можливо, на нас чекають і грікі хвилини поразок. Але ми знаємо, що врешті-решт переможемо, тому що силу дружби братніх народів ворогові не здолати»⁵.

Влітку і восени 1942 р. гітлерівцям, які намагалися розгромити Брянський партизанський край, протистояли загони партизанів Орловської області під загальним командуванням Д. В. Ємлютіна, з'єднання С. А. Ковпака і О. М. Сабурова, загони самооборони — всього понад 30 тис. чол.⁶ Зелена партизанська фортеця стояла на смерть. Втрапивши близько трьох з половиною тисяч солдатів та офіцерів, фашисти змушені були 3 жовтня 1942 р. припинити наступальні дії⁷.

Яскравою сторінкою бойової співдружності українського, російського і білоруського населення в боротьбі проти гітлерівців стали партизанські дії на межі трьох республік у районах Чернігівської, Орловської і Гомельської областей. На Чернігівщині, в Корюківських та Єлінських лісах, під керівництвом місцевого обкому партії восени 1941 р. бойові дії почали кілька партизанських загонів, які пізніше об'єдналися в одне велике з'єднання під командуванням першого секретаря обкому О. Ф. Федорова.

Водночас у Климовському районі Орловської області був створений загін ім. Кірова. Партизани Орловщини і Чернігівщини налагодили найтісніші зв'язки між собою. Напередодні 1942 р. у розташування загону ім. Кірова прибула розвідгрупа Радянської Армії на чолі з капітаном С. В. Григоренком. Климовці негайно повідомили про це чернігівських партизанів й відрядили її в розпорядження Чернігівського обкому партії⁸. Саме по рації розвідгрупи через штаб Південно-Західного фронту був встановлений двосторонній зв'язок об'єднаного обласного загону з ЦК КП(б)У й повідомлено, що підпільний обком на Чернігівщині діє.

Весною 1942 р. Чернігівський обласний загін підготував у Єлінських лісах майданчик для приймання літаків зі зброєю, боеприпасами, продовольством, медикаментами. Всім цим він по-братньому ділився з Климовським загonom, що перебазувався у Єлінські ліси. Обидва загони здійснювали спільні операції на півночі Чернігівської і заході Орловської областей. Чернігівські партизани встановили також тісні зв'язки з іншими партизанськими загонами Орловської області — Злинківського і Новозибківського районів. Це допомогло успішніше здійснювати диверсії на залізницях Бахмач — Гомель, Гомель — Новозибків⁹.

У середині травня 1942 р. Чернігівський обласний загін, переслідуваний карателями, відійшов у західну зону Брянських лісів. Разом із Злинківським, Климовським та Новозибківським загонами він про-

* Йдеться про заплановані на цій нараді рейди в райони Сумської та Чернігівської областей.

⁵ О. М. Сабуров. Відвойована весна, К., 1972, стор. 352.

⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 508.

⁷ История СССР от древнейших времен до наших дней. Том X, М., 1973, стор. 246.

⁸ І. П. Дудко. Живуть брати над Жеведою, К., 1974, стор. 56.

⁹ Там же, стор. 57.

довжував боротьбу з гітлерівцями. 28 липня 1942 р. в Рейментарівських лісах на Чернігівщині ці чотири загони остаточно об'єдналися в Чернігівське партизанське з'єднання, командиром якого став О. Ф. Федоров, першим заступником — М. М. Попудренко, другим заступником — П. А. Марков, комісаром — В. М. Дружинін, начальником штабу — Д. І. Рванов¹⁰. З'єднання успішно діяло в суміжних районах Чернігівської, Орловської і Гомельської областей аж до перебазування його у Волинську область.

30 травня 1942 р. почав свою діяльність Український штаб партизанського руху — спеціальний військовий орган ЦК КП(б)У по керівництву народною боротьбою з німецько-фашистськими загарбниками на території республіки. У вересні того ж року в Кремлі відбулася організована ЦК ВКП(б) нарада партизанських командирів, в якій взяли участь і представники України.

2 жовтня з метою здійснення оперативного керівництва партизанською боротьбою безпосередньо на загарбаній ворогом українській землі був створений нелегальний ЦК КП(б)У, до складу якого ввійшли партійні керівники, командири та комісари найбільших українських партизанських з'єднань.

У жовтні — листопаді 1942 р. з'єднання народних месників під командуванням С. А. Ковпака і О. М. Сабурова здійснили рейд з Брянських лісів на Правобережну Україну. Весною 1943 р. в результаті активізації бойових дій українських і білоруських партизанів Полісся стало партизанською зоною. В ній утворилося кілька партизанських країв, що охоплювали північні частини Житомирщини, Ровенщини та Волині, південні частини Пінської та Поліської областей. З'єднання під командуванням С. А. Ковпака, О. М. Сабурова, О. Ф. Федорова, В. А. Бегми, С. Ф. Малікова разом з білоруськими партизанами контролювали територію 14 адміністративних районів з населенням в 200 тис. чол.¹¹.

У спільній боротьбі проти окупантів міцніла бойова співдружність українців і білорусів, а через партизанські аеродроми було налагоджено міцний зв'язок визволеного краю з Великою землею, з столицею радянської Вітчизни — Москвою. «Українські партизани підтримували тісний зв'язок з білоруськими партизанами, — зазначено у звіті Об'єднаних партизанських загонів Південно-Прип'ятської зони Поліської області. — Маючи посадочну площадку для літаків у Лельчицькому районі, українські партизани відправляли на «Велику землю» поранених білоруських партизанів, ділилися літературою, обмінювалися розвідвальними зведеннями і спільно брали участь у боях...»¹². Відзначаючи братерську єдність народів СРСР, прославлений партизанський командир С. А. Ковпак говорив: «Трудящі Білорусії, трудящі України — це брати по праці, по крові, по боротьбі і по спільності своїх інтересів. Тисячі білорусів і українців пліч-о-пліч з росіянами, казахами, грузинами боролися у лавах переможної Червоної Армії... З самовідданою хоробрістю сини наших народів громили ворога в його тилу. Мені пригадується багато зустрічей українських і білоруських партизанів, багато спільних бойових операцій, що закінчувалися повним розгромом фашистських гарнізонів»¹³. З'єднання О. М. Сабурова і М. М. Попудренка подали велику допомогу організаторським групам молдавських

¹⁰ Там же, стор. 59.

¹¹ История Белорусской ССР, т. 2, Минск, 1961, стор. 474.

¹² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 236—237.

¹³ История Белорусской ССР, т. 2, стор. 474.

партизанів, допомогли їм сформувати загони, які пізніше вийшли на територію Молдавії¹⁴.

Наприкінці травня 1943 р. у с. Картеничі Житомирської області під керівництвом секретаря ЦК КП(б)У Д. С. Коротченка відбулася дводенна нарада членів нелегального ЦК КП(б)У і командно-політичного складу дев'яти найбільших українських партизанських з'єднань, на якій було обговорено оперативний план бойових дій партизанів на найближчий період. Невдовзі після наради (12 червня) з'єднання С. А. Ковпака виступило у свій знаменитий Карпатський рейд. У цьому легендарному поході, маршрут якого пролягав з півночі на південь через західні області України, виявили чудеса героїзму сини і дочки багатонаціональної Радянської Батьківщини. На час виходу в рейд у з'єднанні було близько 2 тис. народних месників, з них 40% становили росіяни, 30 — українці, 20 — білоруси і 10% — бійці інших національностей¹⁵.

Інтернаціональним за своїм складом було також партизанське з'єднання ім. Ф. М. Михайлова Кам'янець-Подільської області*. З 4 100 бійців та командирів у ньому були 2 304 українці, 1 246 росіян, 155 поляків, 87 грузинів, 80 вірмен, 42 білоруси, 35 татар, 151 партизан інших національностей¹⁶. Подібних прикладів можна навести дуже багато. У роки війни в республіці діяли тисячі партизанських загонів і груп, десятки великих з'єднань, у лавах яких воювали радянські люди різних національностей¹⁷.

Відзначаючи велич подвигу трудящих СРСР, які, зумівши перебороти величезні труднощі, завершили боротьбу проти фашизму історичною перемогою, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев указував: «Якщо говорити про головного героя Великої Вітчизняної війни, то цим безсмертним героєм є вся дружна сім'я народів, які населяють нашу країну і спаяні нерушимими узами братерства... Ленінська національна політика партії витримала випробування війною. Фашизмові не вдалося вбити клин між соціалістичними націями. Їх братерський союз показав свою силу і життєздатність, був одним з головних джерел перемоги над фашистськими загарбниками»¹⁸.

Невід'ємною рисою радянських людей був інтернаціоналізм. Їх братерська єдність знайшла свій найпереконливіший вираз у здійснених ними незліченних героїчних подвигах. Це ще раз переконливо підтверджує марксистсько-ленінське положення про неподільність патріотичних і інтернаціональних інтересів трудящих.

¹⁴ Див. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 236—237.

¹⁵ В. О. Замлинський, В. М. Нем'ятин. Легендарний рейд. — «УІЖ», 1973, № 6, стор. 124.

* Нині Хмельницька область.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 96, оп. 1, спр. 1, арк. 329.

¹⁷ «Радянська Україна», 19 жовтня 1974 р.

¹⁸ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 1, К., 1971, стор. 132.

ПІКЛУВАННЯ ПАРТІЇ ТА УРЯДУ ПРО ДІТЕЙ

Т. Т. ГРИЦЕНКО

Комуністична партія і Радянський уряд надають великого значення вихованню підростаючого покоління. Піклування про молоду зміну завжди було і є в центрі уваги нашої партії.

У повідомленні висвітлено одну з багатограних сторін діяльності Комуністичної партії України щодо подання всебічної допомоги дітям захисників Батьківщини та дітям-сиротам у роки Великої Вітчизняної війни. Відомо, скільки горя, страждань принесла війна радянським людям. Особливого лиха зазнали діти. Чимало їх загинуло, десятки тисяч дітей лишилися сиротами, батьки яких полягли в боях з фашистськими загарбниками, замордовані та розстріляні під час окупації районів України. Перед партійними, радянськими, профспілковими, комсомольськими організаціями стояло важливе завдання — створити необхідні умови для повнокровного життя і навчання цих дітей. Керуючись настановами В. І. Леніна «...оберегти в небезпечний перехідний час підростаюче покоління»¹, Комуністична партія, уряд, увесь радянський народ робили все можливе, щоб полегшити становище дітей, допомогти їм. У січні 1942 р. Рада Народних Комісарів СРСР прийняла спеціальну постанову «Про влаштування дітей, що залишилися без батьків»².

Відповідно до постанови, у березні 1943 р. було створено Надзвичайну комісію при РНК УРСР, що займалася питаннями допомоги дітям. Аналогічні комісії діяли при обласних, міських та районних Радах депутатів трудящих визволених районів України³. До їх складу входили керівники місцевих органів народної освіти, охорони здоров'я, представники партійних, профспілкових і комсомольських організацій.

Було вжито рішучих заходів, щоб запобігти поширенню безпритульності та бездоглядності дітей. У зв'язку з цим в нашій країні організовувалася широка мережа державних виховних закладів — дитячих будинків, ясел і садків, прийомників-розподільників, суворовських та ремісничих училищ, а також цілий ряд інших форм виховання дітей, які залишилися без батьків, — колективний та індивідуальний патронат, опіка, усиновлення, працевлаштування та ін.

Питання організації допомоги дітям-сиротам і дітям воїнів Червоної Армії обговорювалися на пленумах, партійних, профспілкових і комсомольських зборах, нарадах партійно-господарського активу. Так, у жовтні 1943 р. Сталінський обком КП(б)У і облвиконком прийняли постанову «Про дитячі будинки», якою передбачалося організувати в області 25 дитячих будинків із загальною кількістю дітей в них 2 тис. чол. У вересні 1944 р. обком партії та облвиконком спеціальним рішенням зобов'язали секретарів міськкомів і райкомів партії, голів райвиконкомів протягом місяця влаштувати дітей, що залишилися сиротами, організувати для них їдальні, забезпечити одягом, взуттям, подати їм необхідну медичну допомогу⁴.

Завдяки великій турботі Комуністичної партії і Радянського уряду кількість дитячих закладів дедалі зростала. Якщо в 1943 р. у визволених областях України було 95 дитячих будинків з 8456 сиротами в них,

¹ Декреты Советской власти, т. IV, М., 1968, стор. 338.

² СССР в Великой Отечественной войне 1941—1945. Краткая хроника, М., 1970, стор. 167.

³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145, спр. 320, арк. 56—57.

⁴ Там же, оп. 52, спр. 3, арк. 114—115; спр. 72, арк. 5—7.

то на квітень 1944 р. цих закладів уже налічувалося 217, де виховувалося 21 218 дітей, було відкрито 66 спеціальних дитячих будинків для дітей фронтовиків та партизанів Великої Вітчизняної війни⁵. Проте й ця кількість дитячих закладів не могла охопити всіх дітей-сиріт.

Необхідно було вжити термінових заходів, щоб налагодити цю важливу справу. Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У 30 липня 1944 р. ухвалили постанову «Про заходи по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в Українській РСР». У постанові вказувалося, що обкоми партії, виконкоми обласних Рад депутатів трудящих повинні посилити роботу партійних, радянських органів і громадських організацій на місцях по дальшому поліпшенню обслуговування й виховання дітей у дитячих будинках, прийомниках-розподільниках та в інших дитячих закладах. Особлива увага зверталася на боротьбу з дитячою безпритульністю і бездоглядністю дітей. ЦК КП(б)У і РНК УРСР зобов'язали партійні органи організувати громадськість на повсюдне виявлення і взяття на облік осиротілих дітей, влаштування їх у дитбудинки, патрунування дітей, забезпечивши належний облік і контроль за правильним його здійсненням. «ЦК ЛКСМУ та обкомам професійних спілок,— відзначається в постанові,— поширити позитивний досвід участі комсомольських і профспілкових організацій в боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю дітей (участь у рейдах по виявленню безпритульних дітей, збір коштів, продуктів харчування та шефство над дитячими закладами). Схвалити ініціативу профспілок по організації інтернатів на підприємствах для підлітків, що прибувають з дитячих будинків»⁶.

На засіданнях бюро обкомів КП(б)У та облвиконкомів підбивалися підсумки проведеної роботи і накреслювалися заходи щодо поліпшення боротьби з безпритульністю та бездоглядністю дітей⁷.

Партійні органи неухильно стежили за тим, як виконуються прийняті рішення щодо створення належних матеріальних і побутових умов для дітей-сиріт.

Питанням організації допомоги дітям була присвячена республіканська нарада секретарів обкомів ЛКСМУ по роботі серед шкільної молоді та піонерів, що відбулася в Києві у жовтні 1944 р. На нараді було заслухано доповіді секретарів Сталінського та Полтавського обкомів комсомолу⁸.

В результаті вжитих заходів під дитячі будинки були додатково виділені приміщення, при кожному з яких обладнувалися майстерні, виділялися земельні ділянки. З ініціативи комсомолу створювалися молодіжні бригади по ремонту приміщень дитячих будинків, виготовленню для них меблів, збиранню посуду, ліжок, взуття та одягу.

Протягом 1944 р. у Ворошиловградській області відновили свою роботу 19 дитячих будинків, де виховувалося 2075 дітей-сиріт, в Житомирській області працювало 27 дитячих закладів з контингентом у 3750 дітей, в 37 дитбудинках Київської області виховувалося понад 5 тис. хлопчиків і дівчаток, у Сталінській — 3770, Харківській — понад 4 тис.⁹ Всього на 22 грудня 1944 р. в Українській РСР було відбу-

⁵ Там же, оп. 145, спр. 374, арк. 245; Шоста сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт, К.—Харків, 1944, стор. 51.

⁶ Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР, т. 2, К., 1963, стор. 26—29.

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, опр. 2407, арк. 38, 47, 64.

⁸ Там же, ф. 7, оп. 2, спр. 109, арк. 78.

⁹ Там же, оп. 3, спр. 1225, арк. 6; ф. 1, оп. 34, спр. 30, арк. 179; Сьома сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт, К., 1946, стор. 54, 89; «Радянська Україна», 1 листопада 1944 р.

довано й заново організовано 352 дитячих будинки, а через рік — уже 490¹⁰. На кінець 1944 р. у республіці відновили роботу 69 будинків дитини, 615 садків, 1477 ясел, куди було влаштовано 881 964 дітей військовослужбовців¹¹.

Відповідно до постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації» для дітей воїнів Червоної Армії і партизанів Великої Вітчизняної війни, а також дітей-сиріт, батьки яких загинули, захищаючи Батьківщину, в Харкові було відкрито Суворовське училище на 510 місць, 5 ремісничих училищ на 1883 чол. У Харкові й Ворошиловграді організовано 17 спеціальних і 4 звичайні дитячі будинки, в яких було влаштовано близько 2500 дітей-сиріт¹².

В надзвичайно тяжких умовах Великої Вітчизняної війни Комуністична партія і Радянська держава не шкодували сил і коштів для того, щоб молоде покоління росло освіченим, всебічно розвиненим, здоровим і міцним, відданим своїй Батьківщині.

Радянська держава відпускала великі кошти на утримання дитячих будинків, на заходи по боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю дітей. Так, у 1944 р. на відбудову старих і спорудження нових приміщень для дитячих закладів було асигновано 109 млн. 800 тис. крб., а в 1945 р. — 279 млн. крб. На утримання дитячих садків у містах і селах за бюджетом на 1944 р. виділялося 20 млн. 200 тис. крб.¹³

Про підростаюче покоління піклувалися і найширші кола громадськості нашої країни. Форми допомоги дітям були різноманітні. Тут і виховання їх за рахунок колективів підприємств та установ, колгоспів і радгоспів, влаштування у сім'ях трудящих, опікунство, колективне та індивідуальне патрунування, проведення недільників, декадників, місячників для створення грошових і продовольчих фондів допомоги дітям-сиротам та дітям фронтовиків тощо.

Ще в квітні 1942 р. у Москві відбувся мітинг на захист дітей від фашистського варварства, на якому його учасники дали священну клятву: «Клянемося тобі, славний радянський воїне, ми збережемо твоїх дітей... Клянемося вам, діти, що втратили своїх батьків і матерів, ви не будете сиротами. Ви — наші діти. Наші сім'ї — ваші сім'ї». Мати Героя Радянського Союзу Олександра Чекаліна, яка виступила на цьому мітингу, сказала: «Я звертаюсь до вас, жінки моєї Батьківщини, дорогі мої сестри, хай кожна з нас, де б вона не була, — в колгоспі, на заводі, в госпіталі, в партизанському загоні, — робить все, щоб визволити нашу землю від фашистського звіра і повернути дітям втрачену радість»¹⁴. А комуніст О. С. Овчинникова, передова виробничниця московського заводу «Красный богатырь», колектив якого ще в 1941 р. став одним з ініціаторів виховання дітей-сиріт у сім'ях трудящих, говорила: «Велике це щастя... усвідомлювати, що ти стала для осиротілої дитини найбільш рідною і близькою людиною. Я певна, те, що зробили ми, робітники «Красного богатыря», з радістю зроблять тисячі радянських

¹⁰ Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР, т. 2, стор. 212.

¹¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 236; О. М. Вербіло. Всенародна допомога сім'ям фронтовиків та інвалідам Вітчизняної війни. — «УІЖ», 1968, № 6, стор. 116.

¹² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 438, 470.

¹³ Шоста сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт, стор. 130—131; Сьома сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт, стор. 16.

¹⁴ «Комуніст», 21 квітня 1942 р.

жінок. Всіх знедолених війною дітей візьмемо в наші сім'ї, всім дамо притулок, всіх зігріємо. Ні одного не залишимо без материнської ласки»¹⁵.

За почином московських робітниць по всій країні резгорнувся патріотичний рух жінок за патрунування та всиновлення осиротілих дітей. У газеті «Радянська Україна» від 13 липня 1943 р. повідомлялося, що домогосподарки с. Сватове Нижньодуванського району Ворошиловградської області, наслідуючи приклад москвичок, усиновили десятикі сиріт. Славна радянська жінка О. А. Деревська з м. Ромни Сумської області виховувала 48 дітей-сиріт. Радянський уряд високо оцінив її заслуги перед Батьківщиною, нагородивши орденом Трудового Червоного Прапора, а 6 серпня 1974 р. газета «Правда Украины» повідомила про те, що Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР О. А. Деревській присвоєно звання «Мати-героїня». Ланкова артілі «Більшовик» Білопільського району Сумської області Г. А. Пармузіна на свої заощадження побудувала для дітей-сиріт просторе, світле приміщення¹⁶.

Колективи фабрик, заводів, колгоспів і радгоспів шефствували над дитячими закладами, допомагали їм продуктами харчування, взуттям, одягом, паливом.

Про дітей піклувалися і славні захисники Батьківщини. Так, воїни 50-ї гвардійської стрілецької дивізії зібрали 427,4 тис. крб. на організацію дитячого будинку для дітей фронтовиків і взяли над ним шефство. До закінчення війни вони відрахували на його утримання 1 млн. 400 тис. крб. За рішенням обкому КП(б)У цьому дитячому закладові присвоєно ім'я 50-ї гвардійської стрілецької дивізії¹⁷. Молоді льотчики Північного морського флоту зібрали й перерахували Харківському обкому ЛКСМУ 500 тис. крб., комсомольці й молодь Москви — 1 млн. крб. для допомоги дітям-сиротам. Ці кошти забезпечили відновлення роботи дитячого будинку ім. Ф. Е. Дзержинського¹⁸.

Яскравим свідченням братерської дружби радянських республік була всенародна допомога тим районам, що потерпіли від фашистської окупації. Безкорисливу допомогу трудящі України одержували з усіх кінців Радянського Союзу. Жінки Караганди надіслали донецьким шахтарям 1500 тис. крб. для будівництва дитячого будинку в районі шахти «Червона Зірка» Чистяківського району Сталінської області. На його відкриття прибула делегація карагандинських жінок на чолі з Фатімою Дагеновою. «Діти в будинку почувають себе чудово,— говорила вона.— ...Вони ситі, одягнені, взуті. Вони не сироти, вони наші діти. Повернувшись в Казахстан, ми про все побачене розповімо нашим жінкам»¹⁹.

Важливим проявом піклування про дітей, батьки яких загинули в боях з німецько-фашистськими загарбниками, була організація позабюджетних грошових і продовольчих фондів. Особливо вони поповнювалися в період проведення недільників, декадників, місячників допомоги. У лютому 1945 р., зокрема, Київський обком партії зобов'язав райкомп і міськкомп партії «провести з 1 по 10 березня 1945 р. декад-

¹⁵ Там же.

¹⁶ М. З. Данилюк. Патріотичний рух колгоспного селянства України за надання всебічної допомоги фронту (1941—1945).— «Вісник Київського університету», № 1. Серія історії та філософії, вип. 2, 1958, стор. 67.

¹⁷ Л. І. Ткачова. Зміцнення зв'язків Радянської Армії з трудящими УРСР у завершальний період Великої Вітчизняної війни.— «УІЖ», 1969, № 10, стор. 41.

¹⁸ Партійна організація Харківщини в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), Харків, 1968, стор. 253.

¹⁹ «Радянська Україна», 22 листопада 1944 р.

ник по збору речей, продуктів та коштів для створення фонду допомоги дітям-сиротам і дітям фронтовиків»²⁰.

Виняткову турботу і патріотизм виявили під час проведення місячника допомоги дітям трудящі Голшванівського району Одеської області. Так, робітники й службовці заводу ім. Мікояна відрахували й внесли в фонд допомоги дітям воїнів Радянської Армії місячну заробітну плату на суму 29 тис. крб., колектив робітників МТС, того ж району, — місячний та двомісячний заробіток, що становило 26,5 тис. крб.²¹ Інвалід громадянської війни Х. Д. Ішанов на власні кошти виготовив і подарував дітям фронтовиків 100 пар теплого взуття. Його син писав з фронту: «Рідний таточку, ти зробив подарунок нам, нашим товаришам. Ти дав дітям фронтовиків 100 пар теплого взуття. Ти робив його своїми старечими спрацьованими руками, і цим багато допоміг нашій загальній справі». З фронту до редакції газети «Чорноморська комуна» надійшов лист, в якому за дорученням бійців і офіцерів писав капітан Б. Нікітін. «Це значить, — сказано в листі, — що про наших дітей турбується радянський народ. Від імені бійців і офіцерів ми висловлюємо т. Ішанову щире фронтове подяку і запевняємо, що, натхнені такими благородними вчинками, ми ще з більшим завзяттям добиватимемо ненависного ворога на його території»²².

Великий вклад у створення фонду допомоги дітям-сиротам і дітям фронтовиків внесли комсомольські організації республіки. Лише протягом 1944 р. на засіданнях бюро ЦК ЛКСМУ це питання розглядалося 22 рази²³. При ЦК ЛКСМУ було відкрито спеціальний рахунок, на який комсомольці і молодь республіки відраховували гроші, зароблені на недільниках, декадниках, місячниках та під час проведення інших заходів. Фонд допомоги дітям, створений комсомольцями та молоддю України, на кінець 1945 р. становив 17 млн. крб.²⁴.

У роки Великої Вітчизняної війни було чимало інших форм допомоги дітям-сиротам. Це і влаштування їдалень, де діти одержували безкоштовне харчування, це і державна допомога багатодітним та одиноким матерям, посилення охорони материнства й дитинства, розширення виробництва дитячого одягу, взуття, предметів дитячої гігієни та санітарії. Важливою формою допомоги було проведення концертів, вечорів художньої самодіяльності, збір коштів від яких ішов на допомогу дітям-сиротам та дітям військовослужбовців. У рахунок фонду допомоги дітям засівалися сотні гектарів землі зерновими, овочами, картоплею, при дитячих будинках організовувалися допоміжні господарства.

Завдяки керівній і спрямовуючій діяльності Комуністичної партії, найширшій ініціативі й високому патріотизмові радянських людей було створено сприятливі умови для життя, навчання та виховання дітей фронтовиків, дітей-сиріт і напівсиріт, яких на кінець війни лише на Україні налічувалося близько 1328 тис.²⁵

Радянські воїни, знаючи, що про їх сім'ї, дітей повсякденно піклуються Комуністична партія, весь радянський народ, самовіддано захищали свободу і незалежність своєї Батьківщини.

²⁰ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 1836, арк. 93.

²¹ Там же, спр. 1839, арк. 131—132.

²² «Чорноморська комуна», 8 грудня 1944 р.

²³ Підраховано автором: ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 75, арк. 21, 24, 92, 156; спр. 76, арк. 47, 49, 108, 127, 134; спр. 69, 72, 132; спр. 78, арк. 33, 147; спр. 79, арк. 8, 71, 72.

²⁴ Там же, спр. 1225, арк. 173.

²⁵ М. В. Коваль. Все — для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., К., 1970, стор. 54.

До 30-річчя Народної Угорщини

ВИЗВОЛЕННЯ УГОРЩИНИ ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ І ПЕРШІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В КРАЇНІ

В. І. ХУДАНИЧ

Восени 1944 р. Радянська Армія, переслідуючи фашистські орди, що відступали, вийшла на східні кордони Угорщини. Хортісти, спираючись на гітлерівські армії, намагалися будь-що затримати наступ наших військ, чинили їм відчайдушний опір. Проти бійців 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів було зосереджено 65 відбірних німецьких дивізій¹, а також вся угорська армія, яка в основному дислокувалася в Карпатах і на східних кордонах Угорщини.

Гітлерівці добре розуміли стратегічне значення Угорщини: вона прикривала шлях Радянській Армії на Австрію і південну Німеччину. Втрата Угорщини означала також велику загрозу фашистським військам у Греції та Югославії, припинення з цієї країни надходження промислової і сільськогосподарської продукції, якою уряд Хорті забезпечував вермахт. Цим і пояснюється той факт, що на угорській території велися жорстокі, кровопролитні бої.

Воєнні дії Радянської Армії на території Угорщини можна поділити на три періоди: 1) вихід наших військ на Велику Угорську рівнину й визволення Затисся (23 вересня — 27 жовтня 1944 р.); 2) оточення і визволення Будапешта (28 жовтня 1944 р. — 13 лютого 1945 р.); 3) остаточне визволення Угорщини (4 квітня 1945 р.).

Керуючись гуманними міркуваннями, наші війська не завдали Угорщині великої шкоди і руйнувань, чим викликали до себе симпатії місцевого населення. «Червона Армія вступає на угорську землю не для того, щоб зайняти якусь її територію або замінити існуючий суспільний лад...», — говорилося у зверненні радянського командування до угорського народу. — Вступ радянських військ на територію Угорщини диктується лише військовою необхідністю, оскільки німецькі війська і армія Угорщини — союзниці Німеччини — продовжують чинити опір... Червона Армія прийшла в Угорщину не як завойовниця, а як визволителька угорського народу від німецько-фашистського рабства»².

З перших днів перебування радянських військ в Угорщині її населення переконалося, що вони прибули сюди як визволителі. Газета угорських комуністів «Сабад неп» («Вільний народ»), підкреслюючи її визвольну місію, спростовувала наклепи фашистської пропаганди. Робітничий клас не боїться Радянської Армії, повідомлялося в ній, і разом з усім угорським народом вітає її як друга і товариша по зброї, як свою визволительку³.

Ставка Верховного Головнокомандування поставила перед 2-м Українським фронтом мету завдати основного удару у напрямі Дебрецена і Ніредьгази, а допоміжними ударами з флангів розгромити основні

¹ Освобождение Венгрии от фашизма, М., 1965, стор. 21.

² Д. Немеш. Освобождение Венгрии, М., 1957, стор. 83—84.

³ Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből 1935—1945, Budapest, 1964, 548 old.

сили групи армій «Південь», до складу яких, крім німецьких, входили також 2-а і 3-я угорські армії, й визволити східні райони Угорщини і Північну Трансильванію⁴.

В результаті наступу радянських військ 8 жовтня були визволені міста Сентеш і Годмезевашаргель, 11 жовтня — Сегед, 12 — Чонград. 19—20 жовтня вони вступили у зруйнований німцями Дебрецен. Вихід військ 2-го Українського фронту на Середньо-Дунайську низовину допоміг частинам і з'єднанням 4-го Українського фронту визволити Закарпатську Україну, яка з 1939 р. була окупована хортістами.

Значну допомогу Радянській Армії подали угорці-антифашисти, які різними шляхами попали до Радянського Союзу і в 1944 р. взяли активну участь в партизанській боротьбі спочатку на західних землях нашої країни, а з середини 1944 р. — і на окупованих хортістами територіях. Найбільших успіхів у бойових діях проти німецьких і угорських окупантів в районі Закарпатської України добився загін ім. Ракоці, яким командували Д. Я. Уста та І. С. Прищепа. Інші партизанські загони, що були висаджені десантом на півночі Угорщини й Трансильванії (командири М. Ссні, Я. Кузнецов, І. Декань, М. Різдорфер та інші), хоч і не перетворилися, як планувалося, у великі партизанські з'єднання, але своєю діяльністю, роз'яснювальною роботою серед населення сприяли підриву й ослабленню окупаційного режиму.

Переможний наступ Радянської Армії на території Угорщини сприяв піднесенню руху Опору в Будапешті, Мішкольці та інших промислових центрах країни. У столиці під керівництвом комуністів діяли 8 підпільних загонів.

На заклик Комуністичної партії трудящі Угорщини піднялися на боротьбу з хортістами. На Чепельському металургійному комбінаті під час нічної тривоги було знищено весь магнетит, а в Будапешті підірвано німецький військовий ешелон. У багатьох містах країни робітники відмовлялися виконувати фашистські накази, перешкоджали їм проводити демонтаж фабрик і заводів. Селяни зривали поставки продуктів, переховували в себе втікачів з урядових військ. Населення міст і сіл ухилялося від участі в спорудженні фортифікаційних об'єктів, з допомогою яких фашисти намагалися затримати наступ Радянської Армії.

Наприкінці листопада 1944 р. у Будапешті антифашистські сили країни створили Визвольний комітет угорського національного повстання на чолі з Е. Байчі-Жілінскі. Цей комітет прийняв запропоновану комуністами програму, що складалася з таких пунктів: вигнати з країни фашистів та їхніх наймитів і у взаємодії з Радянською Армією підняти національне повстання, утворити вільну, незалежну, демократичну Угорщину, здійснити корінні соціальні перетворення, налагодити міцне співробітництво з усіма сусідніми країнами, насамперед з СРСР⁵. Почав функціонувати військовий штаб, який розробив план спільних дій збройних сил, організованих Визвольним комітетом, та частин Радянської Армії. Але фашисти заарештували і стратили керівників комітету. Після цього боротьбу проти фашизму очолила і проводила Комуністична партія країни. «Незважаючи на те, що антифашистський партизанський рух в Угорщині розгорнувся із запізненням і не набрав широких масштабів, все ж він, організований і керований Комуністичною партією, став частиною загальної антифашистської боротьби...

⁴ Див. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 4, М., 1962, стор. 381.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 1, спр. 2758, арк. 45—56.

за національно-демократичне відродження, за народну владу, за честь угорської нації»⁶.

Певний час на території країни існували дві комуністичні партії: нелегальна із своїм Центральним комітетом у Будапешті й легальна на визволеній Радянською Армією території. Легальна партія у Сегеді створила ЦК, який пізніше перемістився у Дебрецен. Для встановлення зв'язку між ними й координації дій у листопаді 1944 р. з Сегеда в окупований Будапешт було послано І. Кошша, а з Будапешта в Сегед — А. Апро. Комуністи закликали угорських трудящих боротися за повне визволення країни від фашистів пліч-о-пліч з Радянською Армією, чинити збройний опір нацистам, створювати революційні органи влади — національні комітети.

26 грудня 1944 р. війська 2-го і 3-го Українських фронтів завершили оточення 188-тисячного фашистського угруповання в Будапешті. Прагнучи зберегти безпеку мирного населення, уникнути руйнувань й знищення цінних історичних пам'яток, радянське командування запропонувало гітлерівським військам капітулювати. Фашисти відмовилися зробити це й вбили парламентарів. Почався штурм Будапешта. Бої були дуже жорстокими. Радянським бійцям ціною значних зусиль приходилося брати вулицю за вулицею. Гітлерівське командування, намагаючись будь-що врятувати оточене угруповання, здійснило три сильні контрудари проти наших військ. Але спільними зусиллями 2-го і 3-го Українських фронтів вони були відбиті. Ворог зазнав величезних втрат.

Під керівництвом комуністів у визволених районах почали виникати революційні, антифашистські національні комітети. Їх створення відбувалося, як правило, в урочистій обстановці. Трудящі збиралися з цього приводу на мітинги, висловлювали СРСР, Радянській Армії глибоку подяку за своє визволення. Так, жителі Сегеда надіслали урядові Союзу РСР телеграму такого змісту: «Переможне просування могутньої Радянської Армії вперше створило народові нашої країни можливість для вільного волевиявлення, в результаті чого й міг виникнути Угорський Національний фронт незалежності (УНФН). Це свідчить про те, що в угорському народові є демократичні сили, здатні взяти в свої руки долю своєї країни»⁷.

У грудні 1944 р. національні комітети були створені у містах Дебрецен, Орошгаза, Сентеш, Годмезевашаргель, Карцог, Мішкольц, Печ та ін. В ході визволення Угорщини виникла необхідність у такій політичній організації, яка б згуртувала всі демократичні сили країни і забезпечила максимальну участь народу у визвольній антифашистській війні та в будівництві нової, демократичної держави. Нею став УНФН, що спирався на робітничий клас, трудове селянство і прогресивну інтелігенцію. 3 грудня 1944 р. на великому мітингу в Сегеді була прийнята розроблена Комуністичною партією програма УНФН, яка передбачала обмежити владу монополістичного капіталу і поміщиків, створити нову, демократичну державу, скликати Національні установчі збори, обрати уряд з представників УНФН тощо. В галузі зовнішньої політики УНФН закликав, зокрема, «встановити тісну дружбу з могутнім Радянським Союзом — захисником свободи і незалежності народів»⁸.

12 грудня 1944 р. у Дебрецені відбулася нарада представників національних комітетів, яка ухвалила провести на визволеній території

⁶ «Новая и новейшая история», 1959, № 1, стор. 162.

⁷ Д. Немеш. Назв. праця, стор. 156.

⁸ Советско-венгерские отношения 1945—1948 гг., М., 1969, стор. 21—22.

країни вибори до Тимчасових національних зборів. Незабаром почалася виборча кампанія. До зборів було обрано 230 депутатів. 62,6% з них становили робітники і селяни — комуністи, соціал-демократи, члени національно-селянської партії і профспілок.

21—22 грудня 1944 р. у Дебрецені відбулася перша сесія Тимчасових національних зборів Угорщини⁹, на якій було обрано Тимчасовий національний уряд. Очолив його генерал-полковник Б. Міклош — колишній командуючий 1-ю угорською армією, який після 15 жовтня перейшов на бік Радянської Армії.

Склад уряду яскраво свідчив про те, що СРСР не нав'язував народові Угорщини радянського ладу, як про це брехливо твердять колишні хортісти, які знайшли притулок на Заході, і вважав політичний устрій країни його внутрішньою справою.

28 грудня Угорщина оголосила війну фашистській Німеччині і повністю порвала зв'язки з гітлерівцями. У відозві про оголошення війни зазначалося, що угорський уряд, мобілізуючи всі свої ресурси, вестиме воєнні дії на боці Радянського Союзу і його союзників доти, доки союзні держави остаточно не розгромлять гітлерівську Німеччину, бо лише це може гарантувати справжню незалежність країни¹⁰.

Того ж дня спеціальним поїздом до Москви відбула угорська урядова делегація, яка мала повноваження підписати угоду про перемир'я між СРСР, Англією і США, з одного боку, та Угорщиною, — з другого. В документі, підписаному 20 січня 1945 р., зазначалося, що контроль за дотриманням умов перемир'я буде здійснювати Союзна контрольна комісія. Основна увага в угоді була звернута на якнайшвидший розгром фашистських військ.

Для спільної боротьби проти нацистської Німеччини уряд Угорщини зобов'язувався виставити не менше 8 піхотних дивізій¹¹. Він ужив також заходів до того, щоб виявити і віддати до суду воєнних злочинців, заборонити фашистські та профашистські організації. Це завдало відчутного удару по реакційних силах усередині країни і сприяло її демократичному розвитку.

Перемир'я забезпечувало трудящим Угорщини можливість взяти активну участь у збройній боротьбі проти фашизму пліч-о-пліч з радянськими бійцями. Адже в цей час салашісти та німецько-фашистські окупанти ще продовжували грабувати країну, підривати її економічний потенціал, руйнувати пам'ятники історії та культури, вбивати борців за національну незалежність і суверенітет.

Починаючи з грудня 1944 р. угорські солдати, які переходили на бік Радянської Армії, дедалі частіше висловлювали бажання із зброєю в руках воювати проти німецьких окупантів. Під час боїв за визволення Будапешта радянські політпрацівники і угорські антифашисти проводили велику роз'яснювальну роботу серед обманутих салашістами солдатів. Завдяки цьому з 28 грудня 1944 р. по 13 лютого 1945 р. на бік Радянської Армії у цьому місті добровільно перейшли 9208 угорських солдатів і офіцерів¹². Створені з них добровільні роти були включені до радянських військових з'єднань і разом з ними брали участь у визволенні столиці. Найбільшою угорською частиною, яка разом з Радянською Армією воювала проти фашизму, був Будаїський

⁹ Az 1944. évi december hó 21-re Debrecenben összegyűlt, majd később Budapestre összehívott Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója, Budapest, 1946, стор. 14.

¹⁰ Советско-венгерские отношения 1945—1948 гг., стор. 27—29.

¹¹ Там же, стор. 40—47.

¹² Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 2980, спр. 163, арк. 124; ф. 32, оп. 11306, спр. 582, арк. 126, 127.

добровільний полк (командир — підполковник О. Варігазі). Близько 20 його рот визволяли райони Будапешта¹³.

Протягом лютого — березня 1945 р. на добровільних засадах були створені 1-а угорська залізнично-будівельна дивізія, 3-я бригада по будівництву залізниць, 1-й угорський батальйон зв'язківців і чотири угорські піхотні дивізії.

Дедалі очевиднішою ставала необхідність створення нової угорської армії, яка б разом з радянськими військами на заключному етапі війни взяла участь у визволенні Угорщини та в остаточному розгромі фашизму. Проте міністерство оборони, очолюване колишнім начальником генерального штабу хортістської армії Я. Верешем, не поспішало посилати на фронт уже сформовані дивізії, а коли під тиском прогресивних сил країни, нарешті, зробило це, Радянська Армія вже вигнала німецько-фашистських загарбників з усієї території Угорщини.

У ході визволення країни радянські війська провели дві великі операції — Будапештську та Балатонську. Обидві вони змусили німецьке командування перекинути в Угорщину значну кількість військ. Так, під Будапешт прибули три піхотні дивізії гітлерівців з Голландії, Греції та Італії, п'ять танкових і дві піхотні дивізії з груп армій «Центр» і «А»¹⁴. Та ніщо не змогло затримати переможного наступу Радянської Армії, яка під керівництвом Комуністичної партії до кінця виконала свій інтернаціональний обов'язок. 4 квітня 1945 р. визволення Угорщини було успішно завершено. Ця подія означала докорінний поворот у житті угорського народу.

Говорячи про історичну роль Радянської Армії у справі визволення країни від фашизму, Перший секретар ЦК УСРП Янош Кадар підкреслював: «В роки другої світової війни патріотичні й антифашистські сили, організовані і керовані комуністами, вели самовіддану боротьбу. Наш народ своїми силами не зміг визволитися з-під ярма гітлерівсько-фашистських загарбників, які вступили у змову з хортістами. Однак у період крайньої небезпеки на допомогу угорському народові, який стояв на грані національної катастрофи, прийшов великий безкорисливий друг.

У 1945 році угорський народ був визволений... і врятований від загибелі народженою Великою Жовтневою соціалістичною революцією і генієм великого Леніна — Радянською державою та її доблесною армією»¹⁵.

На знак глибокої вдячності героїчним радянським воїнам-визволителям в Угорщині споруджено багато пам'ятників. «Де не побуваєш в Угорщині,— відзначав Я. Кадар,— всюди можна бачити могили радянських воїнів. У них лежать герої, радянські солдати, які віддали своє життя за свободу нашого народу. Ми свято шануємо їх пам'ять і обіцяємо, що ніколи не заросте стежка до їх могил»¹⁶.

Дружба між радянським і угорським народами зміцніла в повоєнний час. Вона витримала сувору перевірку під час контрреволюційного путчу в Угорщині (1956 р.), коли міжнародний імперіалізм та внутрішня реакція намагалися реставрувати в країні капіталізм.

До 1945 р. Угорщина підтримувала дипломатичні відносини лише з державами фашистського блоку й окремими нейтральними країнами. Розгром фашистів привів до її повної дипломатичної ізоляції.

¹³ "Élet és tudomány", 1965, № 13, стор. 391.

¹⁴ Освобождение Венгрии от фашизма, стор. 38.

¹⁵ Я. Кадар. Избранные статьи и речи (1957—1960 годы), М., 1960, стор. 589—590.

¹⁶ Цит. за: Освобождение Венгрии от фашизма, стор. 39.

Питання про встановлення дипломатичних зв'язків з Угорщиною обговорювалося на Потсдамській конференції глав урядів трьох держав — СРСР, США і Англії. Рішення конференції відкрили можливість для Угорщини встановлення дипломатичних відносин з усіма країнами світу і, насамперед, з державами антигітлерівської коаліції.

25 вересня 1945 р. Радянський Союз встановив дипломатичні відносини з Угорщиною. Почалася нова епоха в історії зв'язків між двома країнами, які розвивалися на принципах взаємної вигоди, взаємодопомоги і рівноправності¹⁷.

1 лютого 1946 р. Угорщина була проголошена республікою, а в квітні 1946 р. до Москви виїхала перша урядова делегація для обговорення з радянськими представниками актуальних питань розвитку народного господарства країни.

В кінці вересня — на початку жовтня 1946 р. відбувся III з'їзд Угорської Комуністичної партії. В центрі його уваги перебували завдання дальшого підвищення авторитету й посилення її впливу серед трудящих мас. Було висунуто вимогу встановити державний контроль над виробництвом, банками і зовнішньою торгівлею, націоналізувати знаряддя виробництва, насамперед, у тих осіб, які співробітничали з фашистами¹⁸. Делегати вимагали також реорганізації державного апарату.

Все це викликало незадоволення внутрішньої реакції. В країні виникла антинародна змова, соціальну базу якої становили колишні поміщики, фінансова, промислова і торговельна буржуазія, а також куркулі. В своїх планах вони рахували на допомогу іноземних, головним чином, американо-англійських імперіалістів. У січні 1947 р. змовників було викрито. Робітничий клас здобув найвидатнішу перемогу в демократичній революції, а угорська буржуазія зазнала рішучої політичної поразки.

Радянський Союз, вірний своєму інтернаціональному обов'язку, подавав братню допомогу Угорщині в зміцненні нового суспільного ладу. Поворотним пунктом в угорсько-радянських відносинах стало підписання 18 лютого 1948 р. Договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР і Угорською Республікою строком на 20 років. Цей документ означав поворот в історії країни й свідчив про те, що вона обрала шлях соціалізму, спираючись на могутню підтримку Радянського Союзу. «Успіхи Угорщини і СРСР, — відзначив у своїй промові Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев на мітингу в Будапешті 7 вересня 1967 р., — це плід трудових зусиль народів наших країн і разом з тим — результат міцніючого співробітництва між соціалістичними державами, зокрема між Радянським Союзом і Угорською Народною Республікою»¹⁹.

Таким чином, у перші повоєнні роки (1945—1948 рр.) в Угорщині відбувалося становлення і зміцнення народно-демократичного ладу, створювалися економічні і політичні передумови для розвитку країни по шляху соціалізму, закладався фундамент для тісного співробітництва з іншими соціалістичними країнами.

¹⁷ Див. «Правда», 3 листопада 1945 р.

¹⁸ Див. А. Й. Пушкаш. Борьба за аграрные преобразования в Венгрии, М., 1959, стор. 188—189.

¹⁹ Л. І. Брежнев. Ленинским курсом, т. 2, К., 1971, стор. 53—54.

НАРОДНІЙ УГОРЩИНІ — 30 РОКІВ

Л. Я. ЗРЕЗАРЦЕВА

У квітні ц. р. Угорська Народна Республіка разом з усім прогресивним людством святкуватиме знаменну подію — 30-річчя визволення від німецько-фашистських загарбників.

Трудащі УНР одними з перших слідом за Країною Рад стали на шлях пролетарської революції, створили Комуністичну партію, проголосили Угорську Радянську Республіку, біля коліски якої стояв великий Ленін — вождь і вчитель світового пролетаріату. Однак, їх героїчна боротьба закінчилася поразкою. Внутрішня реакція та іноземні поневолювачі робили все для того, щоб тримати угорців у покорі.

До встановлення народно-демократичного ладу Угорщина була слабоборзвинутою в економічному відношенні країною. 4,5 млн. чол., тобто майже половина її населення, займалося сільським господарством, в якому переважало велике землеволодіння¹. 0,1% поміщиків належало 32% усіх земельних площ, а 85% селянських господарств — лише 19%. Великі земельні масиви мала церква. Тим часом 3 млн. селян володіли мізерними наділами землі або зовсім їх не мали. До того ж вони жорстоко експлуатувалися поміщиками². Не в кращому становищі перебував і робітничий клас, що складав 43% населення країни.

Під час другої світової війни правлячі кола Угорщини виступили в союзі з гітлерівським фашизмом, що негативно вплинуло як на економічне, так і політичне становище угорських трудящих. На їх плечі ліг тягар величезних воєнних випробувань. Більша частина промислової і сільськогосподарської продукції країни вивозилася до Німеччини. Робочий день на фабриках та заводах був подовжений, ціни на промислові й продовольчі товари незмірно зросли, житлові умови населення погіршилися.

Друга світова війна завдала економіці Угорщини величезних збитків. За даними Держплану УНР, під час воєнних дій було знищено майже 40% національних багатств країни, повністю або частково зруйновано й пошкоджено 3602 підприємства³. Гітлерівці вивезли до Німеччини 1200 паровозів, 40 тис. вагонів, 6 тис. т текстилю, 414 вагонів худоби, весь золотий запас країни⁴. Відступаючи, вони знищили 38% магістральних і 46% залізничних шляхів, усі мости та багато ін.⁵

У грудні 1944 р. було скинуто фашистський уряд Хорті і перед угорським народом уперше з'явилася можливість створення незалежної держави. Проте справжня свобода до трудящих Угорщини прийшла лише 4 квітня 1945 р., коли Радянська Армія вигнала з території країни гітлерівських загарбників та їх поплічників — місцевих поміщиків і капіталістів.

Нелегким був шлях угорського народу до остаточного торжества соціалізму, проте, завдяки патхненній творчій праці, братерській допомозі Радянського Союзу та всіх соціалістичних країн Угорщина перетворилася з відсталого аграрно-індустріальної країни у розвинуту інду-

¹ Етюдс о Венгрии, Будапешт, 1971, стор. 24.

² Янош Кадап. Избранные статьи и речи (май 1960 — апрель 1964 гг.), М., 1964, стор. 92—93.

³ История Венгрии, т. III, М., 1972, стор. 503.

⁴ В. С. Байков. Строительство основ социализма в народно-демократической Венгрии, М., 1965, стор. 4—5.

⁵ И. Т. Шлемин. От Сегеда до Будапешта. Освобождение Венгрии от фашизма, М., 1965, стор. 114.

стріально-аграрну державу з високою питомою вагою промисловості. За роки народної влади трудящі УНР досягли величезних успіхів на всіх ділянках політичного, економічного і культурного будівництва.

Згідно з рішеннями травневого Пленуму ЦК УСРП та IX з'їзду партії (1966 р.) у країні проведено економічну реформу. Її суть — забезпечення планомірного розвитку економіки, модернізація методів соціалістичного господарювання, зростання економічної ефективності народного господарства шляхом підвищення самостійності підприємств, прискорення темпів економічного розвитку країни, поліпшення матеріального добробуту трудящих.

Важливим напрямком у діяльності УСРП є дальший розвиток соціалістичної демократії. Останнім часом в УНР прийнято ряд законів, спрямованих на демократизацію суспільно-політичного життя в країні. У 1972 р. внесено зміни в Конституцію. В ній закріплено керівну роль робітничого класу і партії в суспільстві, підкреслено значення союзу робітничого класу з кооперативним селянством та іншими верствами населення, а також звернуто увагу на важливість зміцнення зв'язків республіки з країнами соціалістичної співдружності.

За роки народної влади національний дохід Угорщини зріс у 4,5 рази, виробництво промислової продукції — майже у 8 разів⁶. Соціалістична власність на засоби виробництва стала пануючою в народному господарстві країни. Нині 98,2% національного доходу республіки припадає на соціалістичний сектор⁷.

1971 р. УНР приступила до виконання завдань четвертого п'ятирічного плану розвитку народного господарства. Головна увага приділяється зростанню ефективності суспільного виробництва шляхом перебудови структури народного господарства, прискорення технічного прогресу, раціональнішого використання природних ресурсів і активної участі у міжнародному поділі праці. Протягом 1971—1975 рр. національний дохід країни заплановано збільшити на 32%, промислове виробництво — на 32—34%, сільськогосподарське — на 15—16%⁸.

Якісні зміни сталися в промисловості Угорщини. Швидкими темпами розвиваються хімічна, енергетична галузі та машинобудування. У паливно-енергетичному балансі на перше місце виходить нафта і газ. До ладу діючих великих підприємств стали завод верстатів великої точності та нові цехи на трубопрокатному заводі у Чепелі, цехи по виробництву карбаміду на Боршодському та Тиссайському хімічних, Дунайському нафтопереробному і алюмінієвому в Секешфегерварі комбінатах. Установлено агрегати потужністю 100 тис. кВт на електростанції у Банхіді та потужністю 50 тис. кВт на теплоелектростанції у м. Печ, розширено паперову фабрику в Чепелі, збудовано новий глиноземний завод у м. Айка та ін.

Значних успіхів досягнуто і в соціалістичній перебудові сільського господарства. Ще в 1945 р. всю землю було розподілено між безземельними і малоземельними селянами, а в 1961 р. завершено процес кооперування сільського господарства. Партія та уряд УНР докладають багато зусиль для зміцнення виробничих кооперативів. Велика увага приділяється інтенсифікації сільського господарства, зміцненню його матеріально-технічної бази, розширенню площі зрошувальних земель. Потреби країни у продовольчому зерні останнім часом повністю забезпечуються за рахунок власного врожаю. В 1973 р. було зібрано

⁶ «Правда», 26 вересня 1974 р.

⁷ Венгерский статистический справочник. Будапешт, 1974, стор. 74.

⁸ Венгерская Народная Республика. Краткий справочник, М., 1973, стор. 13.

4,5 млн. т пшениці і 5,9 млн. т кукурудзи⁹. Значно зросла врожайність інших сільськогосподарських культур.

В ході господарського будівництва систематично підвищується життєвий рівень угорського трудового народу. В період нинішньої четвертої п'ятирічки реальні доходи на душу населення зростають на 25—26%¹⁰.

Яскравим свідченням піклування партії та уряду про добробут трудящих УНР є зростання заробітної плати і пенсій, безкоштовне медичне обслуговування, допомога багатодітним сім'ям, пільги при користуванні їдальнями на підприємствах та установах тощо.

Особливо велика увага приділяється охороні здоров'я трудящих. За роки народної влади значно розширилась сітка лікувальних закладів (лікарні, амбулаторії, медичні пункти, кабінети і лабораторії). Нині на кожні 10 тис. жителів припадає 24,6 лікарів¹¹. Медичне обслуговування охоплює рівномірно всю територію країни.

Швидкими темпами в Угорщині ведеться житлове будівництво — за один рік будується квартир у 3 рази більше, ніж це було в перші роки після визволення¹². Всього за цей час, який минув після 4 квітня 1945 р., в УНР збудовано понад 1 млн. нових квартир¹³.

Докорінні зміни сталися і в галузі освіти. Якщо в часи хортістського режиму школа була знаряддям духовного поневолення трудящих, то зразу ж після визволення країни народно-демократичний уряд провів докорінну реформу народної освіти. Нині створено єдину, принципово нову, демократичну загальноосвітню школу, яка повністю відповідає інтересам і завданням будівництва соціалізму. В країні налічується близько 5 тис. початкових і 530 середніх шкіл, в яких навчається 1 млн. 390 тис. учнів¹⁴.

Успішно розвивається вища школа. Число вищих навчальних закладів УНР становить 55. У 41 університеті та 14 інститутах навчаються 98 тис. студентів, тобто у 8 разів більше, ніж у довоєнний час.

Центром наукового життя країни є Угорська Академія Наук. Вона спрямовує діяльність понад 900 наукових установ, в яких працюють 29 тис. співробітників (у 1949 р. — всього 500 чол.). На проведення науково-дослідних робіт держава виділяє близько 2% національного доходу. Зараз в Угорській Народній Республіці працюють 200 академіків і членів-кореспондентів АН УНР, 630 докторів і 4 тис. кандидатів наук¹⁵. Найбільших успіхів досягнуто в галузі фізики твердого тіла, автоматичі, обчислювальній техніці, органічній хімії та біології. Вчені Угорщини вносять великий вклад у розвиток вітчизняної науки.

Розквітли в країні література і мистецтво. Щороку в УНР видається понад 30 тис. назв творів, у тому числі книжок — 6,8 тис. загальним тиражем 62—64 млн. примірників, 800 найменувань газет, журналів та інших періодичних видань загальним тиражем близько 1 млрд. примірників¹⁶.

В Угорщині функціонують 8 тис. бібліотек¹⁷, 34 театри та концертних зали. Щороку у театрах відбувається 11—12 тис. спектаклів, на яких присутні понад 5 млн. глядачів¹⁸.

⁹ Венгерский статистический справочник, стор. 154.

¹⁰ «Радянська Україна», 28 вересня 1974 р.

¹¹ Венгерский статистический справочник, стор. 254.

¹² Информационный бюллетень о жизни Венгерской Народной Республики, 1974, № 4, стор. 7.

¹³ Венгрия 73, Будапешт, стор. 163.

¹⁴ Венгерский статистический справочник, стор. 275, 281—282.

¹⁵ Венгерский статистический справочник, стор. 284—285.

¹⁶ Венгерская Народная Республика. Краткий справочник, стор. 17.

¹⁷ Венгерский статистический справочник, стор. 292.

¹⁸ Там же, стор. 298.

Надзвичайно важливе значення для соціалістичних країн має політичне та економічне співробітництво. Як новий тип міжнародних відносин, воно склалося не відразу, а розвивалося поступово протягом усього післявоєнного періоду. Цей процес триває й зараз, в ході його продовжують удосконалюватися форми зв'язків між країнами соціалістичної співдружності.

Велику роль у зовнішньополітичній діяльності Угорської Народної Республіки відіграють радянсько-угорські зв'язки. «Зовнішня політика Радянського Союзу,— відзначав міністр закордонних справ УНР Ф. Пуй,— для нас — компас, і ми прагнемо до того, щоб свою міжнародну діяльність тісно пов'язати з діяльністю Радянського Союзу»¹⁹. Через зовнішню торгівлю реалізується 40% національного доходу республіки. Нині Угорщина встановила зв'язки з 140 країнами світу, експортує за кордон машини і устаткування (27%), сировину і напівфабрикати (25%), продукти сільського господарства та харчової промисловості (24%). Імпортує переважно сировину і напівфабрикати (58%), деякі види машин та устаткування (24%)²⁰.

В січні 1949 р. була створена Рада Економічної Взаємодопомоги, членом якої стала й Угорська Народна Республіка. Активно включившись у товарообмін й розподіл праці між соціалістичними країнами, Угорщина за 25 років участі в цій міжнародній організації збільшила свій зовнішньоторговельний оборот у 8 разів, а вартість торговельних операцій з країнами — членами РЕВ — більше, ніж у 10 разів.

Економічні зв'язки між УНР і СРСР багатогранні й реалізуються у межах довгострокових договорів та угод про товарообмін між двома країнами. Протягом четвертої п'ятирічки (1971—1975 рр.) вартість взаємних поставок товарів передбачено збільшити на 9,3 млрд. крб., тобто на 60% більше, ніж за попередні п'ять років. До Радянського Союзу з Угорщини надходить близько 50% продукції машинобудування, 35% ліків, 80% автобусів «Ікарус», а також продукція хімічної, легкої та харчової промисловості²¹. Серед товарів, які УНР одержує з СРСР, 45% становлять сировина і напівфабрикати²², машини і устаткування, продукція харчової і легкої промисловості та ін.

Незмінно зріс міжнародний авторитет соціалістичної Угорщини. Разом з усіма державами — учасниками Варшавського Договору країна бореться за зміцнення миру між народами, за демократію, прогрес, соціалізм, проти загрози термоядерної війни. Згідно з рішеннями московських нарад 1957, 1960 та 1969 років угорські комуністи ведуть активну боротьбу за єдність і згуртованість міжнародного робітничого і комуністичного руху.

Угорська Народна Республіка — член Організації Об'єднаних Націй та її спеціалізованих установ. Вона також бере активну участь в роботі більш як 600 інших міжнародних організацій — економічних, культурних, наукових, спортивних²³. Якщо в 1969 р. УНР мала дипломатичні зв'язки з 82 країнами, то в 1974 р. — з 100²⁴.

Невтомно проводячи миролюбну зовнішню політику, спрямовану на захист соціалістичних завоювань народу, Угорська соціалістична робітничка партія і уряд республіки спираються на міцну непорушну

¹⁹ «Magyar Hirlap», 26 квітня 1974 р.

²⁰ Венгерская Народная Республика. Краткий справочник, стор. 15.

²¹ Информационный бюллетень о жизни Венгерской Народной Республики, стор. 3—4.

²² Венгерский экспорт, 1974, стор. 1.

²³ Венгерская Народная Республика. Краткий справочник, стор. 19.

²⁴ «Magyar Hirlap», 26 квітня 1974 р.

дружбу з усіма країнами соціалістичної співдружності і, перш за все, з Радянським Союзом. «Угорсько-радянська дружба непорушно міцна і буде ще міцнішою,— підкреслив у своїй промові на мітингу радянсько-угорської дружби, що відбувся в Ленінграді, Перший секретар ЦК УСРП Я. Кадар.— Ми до цього прагнемо і над цим працюємо»²⁵.

Угорський народ рішуче йде вперед по шляху до соціалізму, безсумнісно працює над зміцненням угорсько-радянської дружби і в єдиному строю пліч-о-пліч з братнім радянським народом бореться за великі спільні цілі.

²⁵ «Правда», 26 вересня 1974 р.

* *
* *

РОЗВИТОК ВИЩОЇ ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У РОКИ ЧЕТВЕРТОЇ П'ЯТИРІЧКИ

О. А. ПУЧКО

З честю відстоявши у Великій Вітчизняній війні історичні завоювання Жовтневої революції, радянський народ приступив до мирної, творчої праці. Німецько-фашистські загарбники завдали народному господарству нашої країни, зокрема Української РСР, величезної шкоди. Значних руйнувань зазнали й вищі навчальні заклади. В республіці не було жодного не пошкодженого окупантами вузу. В руїнах лежало 116 навчальних корпусів, 208 гуртожитків та інших житлових приміщень вузів загальною площею понад мільйон квадратних метрів¹. Значно постраждали вищі технічні навчальні заклади. Повністю були знищені корпуси Харківського автошляхового, дніпропетровських гірничого та хіміко-технологічного інститутів, а в металургійному — пограбовано і частково зруйновано 43 лабораторії. В Донецькому індустріальному інституті фашистські варвари висадили в повітря навчальний корпус, 74 лабораторії та кабінети, а також бібліотеку, в якій налічувалося понад 600 тис. томів, та спалили студентське містечко².

Вже в серпні 1943 р. Рада Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації»³, яка передбачала й відновлення діяльності вищих навчальних закладів.

Програмою післявоєнного відродження країни став п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Радянського Союзу на 1946—1950 рр., прийнятий Верховною Радою СРСР у березні 1946 р. Згідно з цим планом у нашій республіці передбачалося, насамперед, відбудувати вугільну промисловість Донбасу, чорну металургію Півдня, будівельну індустрію, важке і транспортне машинобудування, залізничну мережу, сільське господарство.

¹ Ю. О. Курносов, А. Г. Бондар. У навчанні та праці. Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР, К., 1964, стор. 84.

² «Вестник высшей школы», 1945, № 5—6, стор. 70; 1949, № 12, стор. 22; ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 127, арк. 70.

³ Вища школа Української РСР за 50 років, ч. 1, К., 1967, стор. 362.

На цей час у промисловості відбулися значні якісні зміни: виникли нові галузі виробництва, як, наприклад, радіоелектроніка та ракетобудування, з'явилися досконаліші засоби обробки матеріалів, по-новому стали використовуватися окремі види сировини тощо. Ось чому одним з першочергових завдань, що стояли в четвертій п'ятирічці перед вищою та середньою спеціальною школою, було: «Розширити підготовку спеціалістів вищої й середньої кваліфікації для паливної, енергетичної та металургійної промисловості, сільського господарства і залізничного транспорту; організувати підготовку висококваліфікованих спеціалістів у галузі нової техніки»⁴. У плані відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946—1950 рр. також наголошувалося на необхідності відбудови вищих навчальних закладів та підвищення якості підготовки кадрів для народного господарства⁵.

Як відомо, у роки Великої Вітчизняної війни кількість інженерів значно зменшилася. Особливо тяжке становище склалося в промисловості та на будівництві. Зокрема, в нашій республіці в цих галузях не вистачало, відповідно, 6,4 тис. і 3,6 тис. інженерів. Передбачалося, що в 1950 р. промисловість ще матиме потребу в 16 670 спеціалістах з вищою освітою⁶. Особливо гостро відчувалася нестача інженерів-енергетиків, механіків, будівельників та спеціалістів у галузі розробки вугільних родовищ, технології силікатів, механізації будівництва. На кінець четвертої п'ятирічки не вистачало 2450 фахівців гірничої справи, інженерів-механіків та електриків⁷.

У зв'язку з необхідністю швидкої відбудови народного господарства республіки, насамперед важкої промисловості, де потреба в інженерних кадрах була найбільшою, перед вищою школою УРСР постало складне і відповідальне завдання — задовольнити ці потреби.

Комуністична партія та Радянський уряд вжили ряд термінових заходів, спрямованих на збільшення випуску спеціалістів, зокрема, відбудовувалися вищі технічні заклади, розширювалася їх мережа, збільшувався прийом студентів до них, створювалися нові факультети, організовувалося вечірнє та заочне навчання.

На потреби вищої школи Радянська держава відпускала величезні кошти. Так, у 1947 р. було виділено понад 6 млрд. крб., або на 30% більше, ніж у 1946 р., а в 1950 р. — понад 7 млрд. крб.⁸ Значні кошти асигнувалися також на відбудову вузів УРСР та гуртожитків. Для цього тільки в 1945 р. по Наркомату цивільного будівництва було відпущено 30 млн. крб.⁹

Щоб якнайшвидше підняти з руїн вищі навчальні заклади, у Києві та Харкові були створені спеціальні трести «Київвузбуд» та «Харківвузбуд»¹⁰, які відбудовували багато навчальних корпусів, студентських гуртожитків, лабораторій, майстерень.

У 1947—1949 рр. будівельники здали в експлуатацію основні корпуси Донецького індустріального, Одеського та Львівського політехнічних інститутів, а в Київському політехнічному — завершили роботи в головному і хімічному корпусах, відбудовували 30 лабораторій¹¹. Швид-

⁴ Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства СССР на 1946—1950 гг., М., 1946, стор. 53.

⁵ Закон о пятилетнем плане восстановления и развития народного хозяйства УССР на 1946—1950 гг., К., 1946, стор. 8.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-337, оп. 10, спр. 16, арк. 37—41.

⁷ Там же, спр. 16, арк. 6 (підрахунки автора).

⁸ Е. В. Чуткерашвили. Развитие высшего образования СССР, М., 1961, стор. 39; С. Кафтанов. Высшее образование в СССР, М., 1950, стор. 17.

⁹ «Вестник высшей школы», 1945, № 3, стор. 7.

¹⁰ Вища школа Української РСР за 50 років, ч. II, К., 1968, стор. 16.

¹¹ Там же, стор. 17; «Вестник высшей школы», 1948, № 9, стор. 35.

ко відновлювалася матеріально-технічна база Харківського машинобудівного та Дніпропетровського гірничого інститутів.

У роки четвертої п'ятирічки в країні відбувалося бурхливе зростання мережі вищих навчальних закладів. За цей час було відкрито 112 нових вузів. Якщо в 1945/46 навчальному році в країні налічувалося 789 вищих навчальних закладів, то в 1950/51 — їх було вже 880. Кількість технічних вузів зросла із 153 у 1940/41 навчальному році до 164 у 1949/50 році¹². На Україні мережа всіх вищих навчальних закладів протягом п'ятирічки збільшилася із 154 до 160. Зокрема, індустріально-технічних вузів уже в 1945/46 навчальному році було 43 — більше, ніж до війни (36). В наступні роки у зв'язку з укрупненням вузів їх кількість дещо зменшилася і в 1950/51 навчальному році становила 38¹³. У 1945/46 навчальному році на Україні стали діяти такі нові технічні вузи, як автошляховий, інститут інженерів цивільного будівництва, інститут цивільної авіації (в Києві), інженерно-будівельний, технологічний інститут будівельних матеріалів та гірничо-індустріальний інститут (у Харкові), інститут інженерів сільськогосподарського будівництва та Вище морехідне училище (в Одесі)¹⁴.

Белику увагу приділяли ЦК Компартії України та уряд республіки збільшенню кількості технічних вузів у західних областях УРСР. В 1945—1947 рр. у Львові було відкрито лісотехнічний, технологічний інститут будівельних матеріалів та Всеукраїнський поліграфічний інститут, переведений сюди з Харкова. Розпочав роботу Львівський політехнічний інститут¹⁵.

Протягом п'ятирічки вузи було укрупнено, уточнено профіль деяких з них. Так, у 1950/51 навчальному році на базі чотирьох невеликих технічних вузів у Харкові відкрився політехнічний інститут, який налічував 5200 студентів. У 1948 р. Одеський інститут інженерів зв'язку було перетворено в електротехнічний інститут зв'язку, а Львівський технологічний інститут будівельних матеріалів об'єднано з політехнічним¹⁶.

Головними центрами підготовки інженерних кадрів на Україні, крім Києва, Харкова та Одеси, стали Дніпропетровськ і Львів. Помітно зросла мережа вищих технічних закладів у Дніпропетровській області та в Одесі. Так, 6 із 15 вузів Дніпропетровщини та стільки ж із 17 одеських були технічними¹⁷.

Дальший розвиток народного господарства та культури в нашій країні вимагав змін в організації керівництва вищою школою, зокрема зосередження його в одному міністерстві. З цією метою Всесоюзний комітет у справах вищої школи 10 квітня 1946 р. був реорганізований у Міністерство вищої освіти СРСР, якому й були підпорядковані технічні вузи республіки¹⁸. Це дало змогу зосередити керівництво підготовкою технічної інтелігенції в одному центрі.

¹² Советская интеллигенция (История формирования и роста. 1917—1965 гг.), М., 1967, стор. 310; Страна Советов за 50 лет. Сборник статистических материалов, М., 1967, стор. 276; Народное хозяйство СССР в 1967 г. Статистический ежегодник, М., 1968, стор. 788; Е. В. Чуткерашвили. Кадры для науки, М., 1968, стор. 237.

¹³ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник, К., 1973, стор. 149; ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 55, арк. 1; ф. Р-582, оп. 10, спр. 436, арк. 29—114 (підрозрахунок автора).

¹⁴ «Вестник высшей школы», 1945, № 3, стор. 7; 1947, № 11, стор. 45; 1949, № 12, стор. 23; ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 127, арк. 1.

¹⁵ Вища школа Української РСР за 50 років, ч. II, стор. 28.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 55, арк. 20; Вища школа Української РСР за 50 років, ч. II, стор. 22.

¹⁷ А. И. Лутченко. Создание инженерно-технических кадров в годы построения социализма в СССР (1926—1958 гг.), Минск, 1973, стор. 174.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 16, арк. 72.

Бурхливо зростав контингент студентів технічних вузів. Так, на Україні до Великої Вітчизняної війни в них навчалось 34 240 чол., у 1945/46 навчальному році — 32 234, у 1947/48 році — 45 451, а в 1950/51 році — 51 145 студентів. Кількість студентів технічних вузів республіки, порівняно з довоєнним періодом, збільшилася майже на 49%, тимчасом як у всіх вищих навчальних закладах вона зросла за цей час лише на 1,2%¹⁹.

Цих успіхів технічні вузи України досягли завдяки щедрій безкорисливій допомозі всіх братніх народів нашої країни і насамперед великого російського. З усіх куточків Радянського Союзу для вузів республіки надходили устаткування, прилади, навчальна література, приїздили досвідчені викладачі. Тільки в 1946 р. з Москви та Ленінграда на Україну було надіслано 190 найменувань різних підручників та посібників загальним тиражем 160 730 примірників. Велику братерську допомогу одержав Донецький індустріальний інститут. Лише для його наукової бібліотеки Томський і Середньоазіатський індустріальні та Ленінградський гірничий інститути надіслали 12 тис. книг і журналів²⁰. Для прийому державних екзаменів та дипломних проектів до вузів України приїздили провідні вчені з Москви, Ленінграда, Казані та інших міст. Велику допомогу у відновленні роботи Львівського політехнічного інституту подала Академія наук СРСР, а також Ленінградський політехнічний інститут. До Львова для читання лекцій були направлені провідні вчені країни²¹. Ця братерська допомога дала змогу в короткий строк не тільки відновити довоєнну мережу технічних вузів України, але й відкрити нові навчальні заклади.

У післявоєнні роки виникла гостра потреба у створенні нових факультетів та в уточненні номенклатури спеціальностей, з яких мала здійснюватися підготовка фахівців. Особлива увага під час перегляду номенклатури, проведеного в 1946/47 навчальному році, була приділена підготовці інженерів з таких галузей, як телемеханіка, напівпровідникова техніка, радіолокація, а також спеціалістів для вугільної, металургійної, нафтової та електротехнічної промисловостей і будівництва. Для цього у вузах створювалися нові факультети. У Київському політехнічному інституті, наприклад, в 1946 р. були відкриті гірничий та металургійний факультети. При Київському технологічному інституті силікатів стали діяти факультети, які готували фахівців з розробки родовищ нерудних копалин та розвідки корисних копалин; при Харківському політехнічному — факультет технології цементу; в Одеському та Полтавському інститутах сільськогосподарського будівництва було організовано підготовку інженерів-будівельників; у Львівському політехнічному — відкрито факультет технології нафти²². Крім цього, згідно з наказом Всесоюзного комітету у справах вищої школи при Раді Народних Комісарів СРСР від 17 січня 1946 р. у вищих технічних закладах стали готувати інженерів-металургів та інженерів-механіків з ливарного виробництва. Студенти Одеського інституту інженерів цивільного та комунального будівництва в 1945 р. почали освоювати нову

¹⁹ Там же, спр. 55, арк. 3; ф. Р-582, оп. 10, спр. 436, арк. 29—114 (підррахунки автора); спр. 199, арк. 2—40 (підррахунки автора).

²⁰ О. К. Зубань. Борьба Коммунистической партии Украины за развитие народной освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945—1952 рр.), Львів, 1967, стор. 161; Донецький политехнический. Краткий исторический очерк, Донецк, 1969, стор. 67.

²¹ Высшая школа СССР за 50 лет, М., 1967, стор. 76; «Вестник высшей школы», 1957, № 11; Львовский политехнический институт, Львов, 1965, стор. 4.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 16, арк. 33; спр. 53, арк. 20; спр. 9, арк. 195; «Вестник высшей школы», 1945, № 3, стор. 7; 1947, № 11, стор. 45.

спеціальність — житлово-комунальне будівництво. Загалом на Україні в 1945/46 навчальному році було відкрито 30 нових факультетів, з них 9 — у технічних вузах. Якщо в 1945/46 році втузи республіки випускали фахівців 25 спеціальностей, то в 1950/51 році — 126²³. Все це давало змогу готувати висококваліфіковані кадри на рівні найновіших досягнень науки, повніше задовольняти першочергові потреби промисловості.

Для того, щоб підготовка спеціалістів для народного господарства нашої країни стала ще інтенсивнішою, Рада Міністрів СРСР 29 квітня 1946 р. прийняла постанову, в якій зазначалося, що заочна та вечірня форми навчання у вузах цілком себе виправдали і рекомендувалося активніше впроваджувати їх у життя²⁴.

На виконання цієї постанови партійні та радянські органи республіки у роки четвертої п'ятирічки розгорнули велику роботу по відновленню і розширенню мережі вечірньої та заочної освіти. В 1945/46 навчальному році вечірні відділення були відкриті при Одеському політехнічному, Криворізькому гірничорудному та Миколаївському кораблебудівному інститутах. Відновив свою роботу Дніпродзержинський вечірній металургійний інститут. Згодом вечірні відділення стали діяти при Київському автошляховому та Донецькому індустріальному інститутах. В 1950/51 навчальному році в республіці налічувалося 12 таких відділень²⁵.

Чітко вимальовувалася й тенденція розвитку вищої заочної освіти, яка давала змогу тисячам робітників та службовців, користуючись пільгами держави, без відриву від основної роботи підвищувати свій фаховий рівень, набувати глибоких знань, необхідних для керівництва складними технологічними процесами. Протягом п'ятирічки на Україні відновили свою роботу філіали Всесоюзного заочного індустріального інституту у Дніпропетровську та Дніпродзержинську (1945 р.), Києві та Харкові (1947 р.). У Києві ж почав діяти навчально-консультаційний пункт Московського заочного інституту будівельних матеріалів. Крім цього, були відкриті заочні відділення при втузах. На 1950/51 навчальний рік у республіці їх налічувалось шість²⁶.

Значна увага приділялася прискореній підготовці інженерів. Ця форма почала практикуватися наприкінці п'ятирічки і стосувалася, головним чином, різних гірничих спеціальностей. Тільки в 1950/51 навчальному році в інститутах Української РСР прискорену підготовку проходило майже 500 гірничих інженерів²⁷.

Незважаючи на труднощі повоєнного часу, заочна та вечірня форми підготовки інженерних кадрів поступово набирали дедалі більшого поширення. За роки п'ятирічки на Україні таким шляхом здобув необхідні знання великий загін інженерів. На кінець п'ятирічки кількість заочників у республіці досягла 48 576 чол., а вечірників — 3978 чол., з них у 1950/51 навчальному році лише на вечірніх відділеннях технічних вузів навчалось 1533 чол., що становило майже 40% від усієї кількості

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 127, арк. 68; оп. 1, спр. 2531, арк. 185—192 (підрахунки автора).

²⁴ Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции, М., 1957, стор. 116

²⁵ ВУЗи України. Довідник для вступників до вищих навчальних закладів України, К., 1945, стор. 62—78; ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 10, спр. 436, арк. 29—114 (підрахунки автора).

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 307, арк. 36; спр. 2531, арк. 199; спр. 127, арк. 71; «Вестник высшей школы», 1945, № 3, стор. 7.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 2531, арк. 1.

студентів-вечірників²⁸. Заочне та вечірнє навчання значною мірою задовольняло потреби народного господарства в кадрах, давало йому можливість одержати додатково чимало інженерів.

Чисельність окремих технічних закладів в роки четвертої п'ятирічки бурхливо зростала за рахунок збільшення прийому на ті факультети, що готували спеціалістів для розвідки родовищ корисних копалин, а також для вугільної, нафтової, металургійної промисловості, енергетики і транспорту.

Значно збільшився контингент студентів у західних областях України. У Львівському політехнічному інституті, наприклад, у 1945/46 навчальному році вчилися 780 чол., а в 1950/51 році — 4125. В останній рік п'ятирічки лише на перший курс цього вузу було зараховано 975 студентів²⁹.

Протягом п'ятирічки великі зміни відбулися і в якісному складі студентів втузів. Серед них збільшився партійно-комсомольський прошарок. Так, у 1946 р. кількість членів і кандидатів у члени ВКП(б) та комсомольців становила 44% від загального числа студентів, а в 1950/51 навчальному році — 74,8%, тобто зросла більш як у півтора рази. Цікавими є дані про склад студентів-чоловіків. Якщо в 1938 р. вони становили 58,4%, то на початок 1946 р. — лише 24%, причому це були, в основному, демобілізовані з лав Радянської Армії. На кінець 1950 р. процент чоловіків — студентів вищих технічних закладів зріс уже до 48,5%³⁰. Якщо в 1945/46 році значна частина студентів мала 25—30 років, то в 1950/51 — це була переважно молодь до 25 років (85,1%).

Центральний Комітет Комуністичної партії України та уряд республіки приділяли повсякденну увагу діяльності навчальних закладів, поліпшенню матеріально-побутового обслуговування студентів. Було вжито ряд заходів для налагодження роботи студентських буфетів, їдальень, відкриття нових гуртожитків, забезпечення більшості студентів стипендіями та скасування плати за навчання.

В 1946—1950 рр. народне господарство країни одержало 652 тис. спеціалістів з вищою освітою — на 50 тис. більше, ніж передбачалося п'ятирічним планом, з них 134,1 тис. висококваліфікованих фахівців прийшло працювати у промисловість, будівництво, на підприємства транспорту і зв'язку³¹.

Особливо зросло число інженерів, зайнятих у народному господарстві СРСР. Якщо на 1 січня 1941 р. їх налічувалося 294,8 тис. чол., то на 1 січня 1950 р. — 400,1 тис.³² У роки першої повоєнної п'ятирічки стаціонарні вузи республіки випустили 129 043 молодих спеціалістів, в тому числі 30 595 інженерів³³.

Значне збільшення чисельності інженерних кадрів пояснюється насамперед збільшенням основних виробничих фондів, високою технічною озброєністю праці та зростанням ролі науки і техніки в суспільному виробництві, зокрема в промисловості.

²⁸ В. И. Питов, В. Н. Попов. Общетеchnические и общенаучные факультеты на Украине, Харьков, 1964, стор. 11; ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 10, спр. 436, арк. 29—114 (підрахунки автора).

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 10, спр. 69, арк. 15, 60, 138; спр. 436, арк. 29—114; ф. 4849, оп. 1, спр. 2531, арк. 78, 139.

³⁰ Высшее образование в СССР. Статистический сборник, М., 1961, стор. 86. У технічних вузах країни в 1945/46 році жінки становили 60%, а в 1950/51 р. — 30%. По УРСР це число було значно більшим: у 1946 р. — 76%, а в 1950 р. — 51,5%.

³¹ С. В. Кафтанов. Назв. праця, стор. 93; Культурное строительство СССР. Статистический сборник, М., 1956, стор. 216, 240.

³² Труд в СССР. Статистический сборник, М., 1968, стор. 262.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 55, арк. 7.

Незважаючи на певні успіхи у підготовці інженерних кадрів, великі збитки, завдані матеріальній базі вищої школи республіки війною, та людські втрати, особливо молоді, не дали змоги розгорнути випуск спеціалістів у кількості, що її вимагало народне господарство. Так, у 1946 р. вузи Української РСР випустили тільки 15,5 тис. фахівців проти 25 тис. у 1940 р.³⁴ Наприкінці четвертої п'ятирічки народне господарство ще не досягло довоєнного рівня насиченості інженерами. В 1941 р. на 10 тис. робітників і службовців їх припадало 150, а в 1950 р.— 89³⁵.

Наукова діяльність втузів республіки була пов'язана з завданнями, що стояли перед промисловістю, вони допомагали підприємствам впроваджувати різні винаходи у виробництво.

Своїми науковими розробками Дніпропетровський гірничий інститут сприяв, зокрема, вирішенню завдань, пов'язаних з механізацією видобутку вугілля та марганцю, розробкою нових методів збагачення вугілля. Тільки в 1948 р. цей інститут впровадив у виробництво 163 наукові роботи на суму понад 1 млн. крб. Внаслідок впровадження на Лутугінському та Дніпропетровському вальцеливарних заводах рекомендацій учених інституту брак на цих підприємствах знизився на 60—70%, а річна економія становила 8 млн. крб. У 1949 р. в Донецькому індустріальному інституті розроблялися 34 наукові дослідження в галузі аналізу рудних родовищ, агломераційних та доменних процесів. Ряд з них було успішно впроваджено у вугільну та металургійну промисловість. Зокрема, застосування рекомендацій викладачів інституту дало змогу колективу Єнакіївського металургійного заводу збільшити продуктивність агломераційної машини до 50% та доменного процесу на 8%³⁶.

Велику допомогу подали технічні вузи республіки будівникам таких важливих об'єктів четвертої п'ятирічки, як Каховська ГЕС, Південно-Український та Північно-Кримський канали. Для них було розроблено більше 30 тем. Співробітники Харківського інституту інженерів залізничного транспорту давали наукові консультації будівникам Сталінградської ГЕС³⁷. В Одеському політехнічному інституті була виконана дослідницька робота, спрямована на інтенсифікацію виробництва концентрованої азотної кислоти. Загальний ефект від впровадження її на Березняківському азотно-туковому комбінаті становив близько 3 млн. крб³⁸. Лише за 1950/51 навчальний рік втузи республіки розробили 1376 наукових тем, переважна більшість яких знайшла застосування в народному господарстві.

Отже, за час першої післявоєнної п'ятирічки вища технічна школа Української РСР під керівництвом партійних та радянських організацій, в основному, відбудувала матеріально-технічну базу. Розширилася її мережа, було відкрито ряд нових факультетів, набагато зросла підготовка фахівців з дефіцитних спеціальностей, збільшився контингент студентів втузів, широкого розмаху набула вечірня та заочна підготовка інженерів. В досліджуваній період втузи республіки подали велику допомогу промисловості країни. Був закладений міцний фундамент для дальшого розвитку вищої технічної освіти в наступні роки.

³⁴ Вища школа Української РСР за 50 років, ч. II, стор. 13; Культурное строительство СССР. Статистический сборник, М., 1956, стор. 214.

³⁵ Народное образование в СССР, М., 1967, стор. 276.

³⁶ «Вестник высшей школы», 1949, № 3, стор. 48; 1950, № 4, стор. 22.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 4849, оп. 1, спр. 55, арк. 71; «Вестник высшей школы», 1950, № 12, стор. 38.

³⁸ Е. В. Чуткерашвили. Кадры для науки, стор. 249.

ЗРОСТАННЯ РОЛІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ЖИТТІ ТРУДОВОГО КОЛЕКТИВУ

М. Є. ГОЛУБКОВ

Серед проблем, що дістали глибоке теоретичне розв'язання в документах і рішеннях XXIV з'їзду КПРС, наступних Пленумів ЦК партії, велике місце займають розвиток соціалістичної демократії і, зокрема, посилення ролі в цьому процесі *«трудових колективів»* — основних осередків соціалістичного суспільства. Тут важливе поле боротьби за підвищення трудової і громадської активності радянських людей. Тут формуються нові, соціалістичні якості трудящих, складаються відносини дружби і товариської взаємодопомоги»¹.

Соціалістичний колектив — це стале об'єднання людей праці, яких згуртовує єдина мета і трудова дисципліна, спільне розв'язання певного виробничого, науково-технічного або іншого завдання в ім'я суспільства. У колективі й через нього людина входить у систему соціальних відносин, виступає водночас як виробник матеріальних й духовних цінностей, споживач і громадський діяч, усвідомлює необхідність поєднання особистих і суспільних інтересів та здійснює його. Своєю побудовою, принципами внутрішнього життя колектив відображає характер усього нашого ладу. Як зв'язуюча ланка між суспільством і окремою особою він є основним центром не тільки трудової, а й політичної та духовної діяльності трудящих. Там особа задовольняє свої потреби й інтереси, формує в собі практичні навички соціального спілкування, розвиває власні обдаровання і здібності. «Тільки в колективі,— підкреслювали класики марксизму,— індивід дістає засоби, що дають йому можливість всебічно розвивати свої задатки, і, значить, тільки в колективі можлива особиста свобода»².

В соціалістичному трудовому колективі діють первинні осередки найважливіших політичних і громадських організацій суспільства — Комуністичної партії, професійних спілок, комсомолу, різних товариств на громадських засадах, самодіяльних організацій та ін.

Місце і роль первинних парторганізацій у житті колективів цілком і повністю визначаються роллю і місцем КПРС у суспільстві. Тепер їх у партії налічується близько 380 тис.³

Як провідник політики КПРС серед найширших мас радянських людей первинна парторганізація керує роботою громадських організацій, контролює діяльність адміністрації, веде нещадну боротьбу з проявами бюрократизму і безгосподарності, мобілізує колектив на виконання та перевиконання планових виробничих завдань, виявлення і використання внутрішніх резервів, підвищення продуктивності праці тощо. Вона, проте, не обмежується сферою безпосереднього виробництва. Комуністи дбають і про поліпшення умов праці й побуту, правильне застосування матеріальних і моральних стимулів, про дальше вдосконалення соціалістичного змагання, спрямовують розвиток соціальних, політичних та ідеологічних процесів у колективі, проводять агітаційно-масові і пропагандистські заходи, допомагають трудящим оволодівати навичками управління виробничими і державними справами. Важливе місце в роботі парторганізації займають питання підвищення ролі керівних та

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 92.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 70.

³ В. Н. Минеев, Л. В. Балдин. Творческое участие трудящихся в управлении, М., 1974, стор. 40.

інженерно-технічних працівників в ідейно-політичному вихованні кадрів, спеціальної підготовки, загальної і економічної освіти трудящих.

У постанові ЦК КПРС «Про роботу партійної організації Мінського тракторного заводу по підвищенню виробничої і громадсько-політичної активності трудового колективу» підкреслюється, що первинна парторганізація — керівне ядро колективу. Вона повинна повсякденно дбати про згуртування людей, зміцнення і розвиток дружби й товариської взаємодопомоги, дисципліни та організованості, виховувати у трудящих почуття гордості за своє підприємство. Постанова націлює на посилення партійного впливу у колективах цехів, відділів, дільниць і бригад, на підвищення в них авангардної ролі комуністів⁴.

Від творчої ініціативи, бойовитості й наполегливості первинних парторганізацій значною мірою залежить успішна робота як Рад, профспілок, комсомолу й інших громадських організацій, так і трудових колективів. «Партійні організації,— вказується в доповіді члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербинського на липневому (1972 р.) Пленумі ЦК Компартії України,— повинні і надалі розвивати та вдосконалювати ленінські принципи внутріпартійного життя, показуючи приклад високої організованості, дисципліни, наполегливості для всіх інших громадських організацій»⁵.

Масові громадські організації — справжня школа самоврядування для мільйонів радянських людей. Душею і основним ядром цих організацій є представники робітничого класу, які становлять 32,8% від загальної кількості депутатів Верховної Ради СРСР, 29,6 — Верховних Рад союзних республік, 31,7 — Верховних Рад автономних республік і 36,5% — місцевих Рад. Серед членів профспілок країни склад робітників досягає 62%. Великий загін робітничого класу перше політичне загартування дістає в лавах комсомолу⁶.

В сучасних умовах, коли в країні широким фронтом розгортається комуністичне будівництво і партія поставила завдання органічно поєднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, відповідальність кожної парторганізації, кожного комуніста незмірно зростають. У згуртуванні колективу, мобілізації його членів на підвищення ефективності суспільного виробництва на основі прискорення темпів науково-технічного прогресу і піднесення рівня продуктивності праці особливу роль відіграє партійна група. Повсякденно працюючи з людьми на дільницях, у бригадах, змінах, вона добре знає творчі здібності трудівників і те, як найкраще пробудити їх енергію й ініціативу. Партгрупа має можливість дійти до кожного працівника, впливати на його поведінку в процесі трудової діяльності та побуті. Характер і ступінь цього впливу багато в чому залежать від того, в якій мірі самі комуністи борються за успіх спільної справи, своїх товаришів по роботі.

Постійно піклуються первинні парторганізації про зростання ролі депутатів Рад у житті трудового колективу. Адже депутати — це члени колективів, які зв'язують органи влади з широкими масами трудящих. Лише на Україні з обраних 518 447 депутатів до місцевих Рад — 373 860 становлять робітники і колгоспники⁷.

⁴ «Партийная жизнь», 1972, № 3, стор. 5.

⁵ «Радянська Україна», 28 липня 1972 р.

⁶ Див. «Партийная жизнь», 1972, № 21, стор. 11; «Радянська Україна», 19 червня 1974 р.

⁷ «Радянська Україна», 22 червня 1973 р.

Велику роль в активізації діяльності депутатів відіграли постанови ЦК КПРС «Про поліпшення роботи сільських і селищних Рад депутатів трудящих» (1967 р.)⁸ і «Про заходи по дальшому поліпшенню роботи районних і міських Рад депутатів трудящих» (1971 р.)⁹.

В постановах підкреслюється необхідність дальшого посилення впливу Рад на розвиток економіки колгоспів і радгоспів, підприємств місцевої промисловості, торгівлі і громадського харчування, побутового обслуговування, повнішого використання всіх можливостей і місцевих ресурсів для піднесення сільськогосподарського і промислового виробництва, на прискорення науково-технічного прогресу. В постанові ЦК КПРС «Про роботу Рад депутатів трудящих Полтавської області» звертається особлива увага партійних і радянських органів на поліпшення роботи з депутатами, на підвищення їх відповідальності перед виборцями за виконання наказів¹⁰.

Чималу роботу по координації зусиль депутатів у вирішенні господарських і культурно-побутових завдань проводять депутатські групи — об'єднання депутатів різних виборчих округів. На вирішальних ділянках виробництва в нашій республіці діє понад 50 тисяч депутатських груп і постів. В багатьох місцевих Радах великого поширення набули пости депутатського контролю на підприємствах, у будівельних організаціях, колгоспах, радгоспах. Внаслідок створення таких груп ряд питань розв'язується на місцях, у трудових колективах.

Робота депутатських груп у трудових колективах, особистий приклад депутатів у праці значною мірою сприяють розгортанню соціалістичного змагання, успішному виконанню виробничих планів. Створення депутатських груп не знімає особистої відповідальності кожного депутата перед своїми виборцями. Всі вони активно працюють у своїх виборчих округах, постійних комісіях Рад. Наприклад, на турбінному заводі м. Харкова великим авторитетом користується депутат міської Ради, Герой Соціалістичної Праці токарь-карусельник тов. Кисляков. За роки дев'ятої п'ятирічки він підвищив продуктивність праці на 24%, підготував 12 молодих токарів. На його пропозицію і за його активного участю було упорядковано вулиці Танкову і Тракторозаводську.

В складі депутатів місцевих Рад України — 46,54% членів і кандидатів у члени КПРС¹¹. Для комуніста бути обраним депутатом Ради — це велика відповідальність. Тому партійні організації уважно слідкують за їх діяльністю, перевіряють, як працюють їх посланці в Радах, як вони виконують депутатські обов'язки. Так, на засіданнях парткомів, бюро і зборах парторганізацій м. Києва регулярно заслуховуються інформації комуністів-депутатів Рад, які звітують про виконання депутатських обов'язків.

Участь трудящих в управлінні суспільством — головний зміст соціалістичної демократії — здійснюється не тільки через державні органи, а й масові громадські та самодіяльні організації. «Демократія, — підкреслював Л. І. Брежнев, — пустий звук, якщо вона не охоплює середовище, в якому людина щоденно працює, застосовує свої творчі сили. Тому принципове значення має зміцнення демократичних начал безпосередньо на виробництві»¹².

Важлива роль у житті колективів належить профспілкам — найширшим масовим організаціям, які охоплюють майже всіх працюючих.

⁸ «Правда», 11 березня 1967 р.

⁹ «Правда», 14 березня 1971 р.

¹⁰ «Партийная жизнь», 1965, № 23.

¹¹ «Радянська Україна», 22 червня 1973 р.

¹² «Правда», 15 червня 1974 р.

Вони безпосередньо залучають трудящих до управління виробництвом, державними і громадськими справами, спрямовують їхні зусилля і творчу ініціативу на розв'язання завдань науково-технічного прогресу, збагачення змісту і форм соціалістичного змагання, виховання радянських людей у дусі комуністичної моралі і вживають усіх заходів щодо поліпшення організації праці і відпочинку трудящих, неухильного додержання радянського трудового законодавства, соціального забезпечення тощо. Все це відображено і закріплено в Положенні про права фабричного, заводського, місцевого комітетів професійної спілки, затвердженому Президією Верховної Ради СРСР 27 вересня 1971 р.¹³

Головною сферою діяльності профспілок у колективах є виробництво, а основним засобом — соціалістичне змагання. На Україні в 1972 р. ним було охоплено понад 20 млн. робітників і службовців, в тому числі близько 10 млн. чол.— учасники руху за комуністичне ставлення до праці. Високе звання колективів і ударників комуністичної праці в республіці зараз присвоєно 1014 підприємствам і організаціям, близько 250 тис. бригад, цехів і дільниць, 4,5 млн. трудівників¹⁴. В ході соцзмагання виникають нові форми участі громадськості у розв'язанні завдань науково-технічного прогресу. Тисячі трудових колективів України гаряче підтримали російських текстильників, широко розгорнули рух під девізом «Дати більше продукції, кращої якості, з меншими затратами».

Профспілкові організації проводять велику роботу по розвитку науково-технічної думки і масової технічної творчості робітників. Товариства винахідників і раціоналізаторів об'єднують в країні 6 мільйонів заводських інженерів і техніків, робітників проектно-конструкторських установ¹⁵. Якщо на Україні в 1950 р. було 101 тис. винахідників і раціоналізаторів, то на перше січня 1972 р. ця цифра зросла більш як усемеро. Ряди раціоналізаторів і винахідників, в основному, розширюються за рахунок робітників, тобто тих, хто безпосередньо опановує нову техніку і технологію. До загальної кількості винахідників і раціоналізаторів робітники становлять понад 70%¹⁶.

Наприклад, у колективі Львівського виробничо-технічного об'єднання «Електрон» число раціоналізаторів за 1972—1973 рр. зросло до 2 тис. чол., членів науково-технічного товариства — з 420 до 700 чол. Тільки на підприємствах м. Івано-Франківська за перше півріччя 1974 р. було впроваджено у виробництво 1467 раціоналізаторських пропозицій і 31 винахід з економічним ефектом 2,3 млн. крб.¹⁷⁻¹⁸

Дійовим засобом залучення робітників і службовців до управління виробництвом є постійно діючі виробничі наради. У положенні «Про постійно діючі виробничі наради», затверджене Радіо Міністрів СРСР і ВЦРПС у 1973 р., підкреслюється, що вони сприяють всебічному розвитку творчої ініціативи робітників і службовців та використанню її у розв'язанні найважливіших питань життя підприємств і організацій, забезпеченню високої ефективності суспільного виробництва, посиленню заінтересованості робітників у результатах своєї праці та загальних підсумках роботи, залученню трудящих до здійснення контролю за виробництвом¹⁹.

¹³ «Відомості Верховної Ради СРСР», № 39, 29 вересня 1971 р.

¹⁴ «Комуніст України», 1972, № 6, стор. 37; «Радянська Україна», 15 січня 1975 р.

¹⁵ «Радянська Україна», 28 лютого 1973 р.

¹⁶ «Радянська Україна», 9 липня 1974 р.

¹⁷⁻¹⁸ «Прикарпатська правда», 10 вересня 1974 р.

¹⁹ «Правда», 1 липня 1973 р.

В Україні функціонують 167 тис. постійно діючих виробничих нарад, членами яких є понад 6 млн. чол., 64% їх складу — робітники²⁰. Народи розглядають питання планування і організації виробництва, технічного нормування, впровадження нової техніки та ін. Беручи участь в їх діяльності, робітники набувають навичок управління підприємством. Певний досвід роботи таких нарад нагромаджено на Кременчуцькому заводі шляхових машин Полтавської області. З ініціативи членів виробничої наради колектив заводу виступив ініціатором розробки перспективних планів технічного переозброєння виробництва. За час здійснення трирічного плану технічного переозброєння на підприємстві було впроваджено 12 потоково-механізованих і конвейерних ліній, 9 механізованих і комплексно-механізованих ділянок, комплексно-механізований чавунно-ливарний цех і 9 складів. Це сприяло тому, що випуск продукції на заводі збільшився в 1,7 раза при тій же кількості робітників — за рахунок зростання продуктивності праці²¹.

Перевіреною і виправданою на практиці формою залучення робітників і службовців до управління виробництвом є колективні договори, які містять двосторонні зобов'язання колективів підприємств і адміністрації. За останні роки зміст колективних договорів розширюється, з'являються нові пункти і розділи. В них приділяється дедалі більше уваги впровадженню досягнень науки і техніки, використанню основних і оборотних фондів, економії і ощадливості, зростанню прибутків і рентабельності підприємств, посиленню матеріальної зацікавленості робітників. Виконання таких договорів сприяє успішному здійсненню народногосподарських планів, впровадженню у виробництво передового досвіду, технічних новинок, поліпшенню умов праці, побуту і відпочинку трудящих.

Після XXIV з'їзду КПРС значно активізувались робітничі збори колективів — ефективна форма виховання у трудящих комуністичного ставлення до праці і соціалістичної власності, школа громадсько-політичної активності мас. Обговорюючи поставлені перед підприємствами завдання, обмінюючись думками, робітники, інженерно-технічні працівники і службовці беруть безпосередню участь в управлінні виробництвом, глибше проймаються почуттям особистої відповідальності за доручену ділянку роботи, за виконання особистих і колективних зобов'язань.

На профспілки покладені важливі функції, пов'язані з покращенням умов життя та праці радянських людей. Вони беруть активну участь у розподілі житла, сприяють розвитку житлово-будівельної кооперації, підтримують ініціативу трудящих по благоустрою міст і сіл. Чимало зусиль вони докладають до поліпшення громадського харчування, побутового і культурного обслуговування робітників і службовців. В їх розпорядженні — велика кількість культурно-освітніх установ. Тільки на Україні при палацах, будинках культури і клубах діє 230 тис. гуртків художньої самодіяльності, які охоплюють 3,5 млн. чол.²² Основним призначенням культурно-освітньої роботи профспілок є виховання членів профспілок активними, свідомими будівниками комунізму. «Зросло завдання комуністичного будівництва, — говорить в Привітанні ЦК КПРС XV з'їздові профспілок СРСР, — вимагають дальшого поліпшення діяльності профспілок по ідейно-політичному вихованню робітників і службовців, зміцненню соціалістичної дисципліни, посиленню бороть-

²⁰ Див. «Проблемы мира и социализма», 1974, № 11, стор. 59; «Правда», 25 червня 1974 р.

²¹ Партія і масові організації трудящих, К., 1972, стор. 12.

²² «Під прапором ленінізму», 1974, № 10, стор. 28.

би з пережитками минулого. Необхідно повною мірою використовувати величезні можливості трудових колективів для формування комуністичного ставлення до праці і суспільної власності, підвищення культурного і професійного рівня трудящих, їх економічної освіти, виховання молоді на прикладах революційних, бойових і трудових подвигів старших поколінь»²³.

Свій вплив на роботу профспілкових, як й інших громадських організацій, у трудових колективах первинні парторганізації здійснюють через комуністів, що в них працюють. Партія ставить високі вимоги до комуністів, обраних у профспілкові органи, вчить їх дорожити довір'ям мас і ділом виправдовувати це довір'я²⁴. Посилення партійного керівництва профспілками, активна участь кожного комуніста в роботі профспілок збагачує зміст їх діяльності.

Важливу роль в управлінні суспільним життям відіграє комсомол. Головне його завдання — виховання юнаків і дівчат в дусі комунізму, залучення їх до будівництва нового суспільства. «Без участі молоді в суспільно-політичному житті країни, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв, — ми не можемо успішно рухатися вперед. Радянська комсомолія — величезна сила... Партія кровно заінтересована у всебічному розвитку соціальної і політичної активності молоді, вона доручала і доручає комсомолові виконання завдань загальнонародного масштабу»²⁵. Значну частину трудового колективу становить молодь.

Первинні парторганізації спрямовують і контролюють діяльність комсомольських організацій. Під їх керівництвом комсомол озброює юнаків і дівчат науковим розумінням історії, досвідом революційної боротьби, виробляє у молодого покоління класовий підхід до явищ суспільного життя, виховує у них почуття радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму.

Дійовими засобами формування у молоді марксистсько-ленінського світогляду є система комсомольської політосвіти, Ленінські заліки та уроки, походи по місцях революційної, бойової та трудової слави батьків. Справу виховання молоді партійні організації доручають найбільш досвідченим комуністам. Так, серед пропагандистів комсомольських гуртків і шкіл Хмельницької області 84% комуністів, а у Віньковецькому, Кам'янець-Подільському, Полонському районах цієї області — більш як 90%²⁶.

Партія надала комсомолу великі можливості для прояву ініціативи і творчої активності. П'ятимільйонна комсомольська організація республіки вносить вагомий вклад у виконання рішень XXIV з'їзду КПРС. Молодь становить більше половини працюючих у промисловості, будівництві, на транспорті, 40% — у сільському господарстві. Мільйони юнаків і дівчат — активні учасники патріотичних рухів «П'ятиріччя — ударну працю, майстерність і пошук молодих», «Вчора рубіж новатора — сьогодні комсомольська норма»²⁷. Комсомольці йдуть в перших рядах борців за науково-технічний прогрес, підвищення продуктивності праці, за утвердження в повсякденному житті комуністичних суспільних відносин і високих принципів комуністичної моралі.

Важливою формою подання допомоги з боку комсомольців і молоді партійним і державним органам в справі перевірки фактичного вико-

²³ «Радянська Україна», 21 березня 1972 р.

²⁴ Див. Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972. стор. 459.

²⁵ Там же, стор. 28—29.

²⁶ «Радянська Україна», 11 липня 1974 р.

²⁷ «Радянська Україна», 5 березня 1974 р.

нання директив партії та уряду радянськими, господарськими та іншими організаціями є «Комсомольський прожектор». Штаби і загони «Комсомольського прожектора» країни об'єднують понад 4 млн. чол., серед них півмільйона юнаків і дівчат України²⁸. «Прожектористи» перевіряють і допомагають впровадженню наукової організації праці, сприяють підвищенню дисципліни і ефективності виробництва. Вони ставлять своїм завданням не тільки виявлення недоліків і порушень, а в першу чергу боротьбу за запобігання їм і усунення. «Комсомольський прожектор» уособлює собою масовий похід молоді за технічний прогрес, за вишукування невикористаних резервів праці. Участь в комсомольському контролі залучає юнаків і дівчат до виробничої діяльності промислових підприємств, будов, колгоспів і радгоспів, виховує у них почуття відповідальності за загальнонародну справу. Певний досвід роботи мають «прожектористи» комсомольських комітетів трудових колективів м. Харкова. Вони вивчають причини втрат робочого часу, випуску бракованої продукції. На цій основі розробляють і вносять на розгляд керівництва підприємств конкретні рекомендації. Як результат їх діяльності 65 тис. молодих робітників міста здають продукцію з першого пред'явлення, 119 виробам, виготовлення яких контролював комсомол, присвоєно державний Знак якості²⁹.

Під керівництвом партійних організацій комсомол бере участь у здійсненні концентрації і спеціалізації сільськогосподарського виробництва, переведенні його на сучасну індустріальну основу, у розв'язанні таких важливих питань, як підготовка механізаторських кадрів і спеціалістів, впровадження прогресивної технології, поліпшення культурно-побутового обслуговування трудівників села.

Приділяючи значну увагу комсомольським організаціям, допомагаючи їм у роботі, виховуючи молоде покоління, комуністи готують свою зміну, свій резерв, творчу силу в боротьбі радянського народу за комунізм.

Велика кількість членів трудових колективів залучається до перевірки через органи народного контролю стану справ у різних галузях народного господарства. Групи і пости народного контролю створюються на всіх промислових підприємствах і будовах, в колгоспах, радгоспах, установах і учбових закладах. На Україні налічується понад 108 тис. груп і 128 736 постів, діяльними учасниками яких на громадських засадах є близько 2 млн. народних контролерів. Крім того, при комітетах народного контролю діє понад 66 тис. активістів³⁰.

Під безпосереднім керівництвом партійних організацій народні контролери трудових колективів багато роблять для реалізації рішень XXIV з'їзду КПРС про посилення режиму економії, боротьби з безгосподарністю, марнотратством. Групи і пости народного контролю допомагають парторганізаціям у зміцненні трудової дисципліни, в боротьбі проти бюрократизму і тяганини. Так, з ініціативи групи народного контролю шахти імені газети «Известия» м. Красного Луча на підприємстві розгорнулася боротьба за економію сировини, матеріалів та електроенергії. В ній взяли участь всі трудівники шахти, особливо молодь. В результаті у 1973 р. було зекономлено 3 млн. квт-год електроенергії, 960 м³ лісу, з відходів вироблено продукції на 40 тис. крб.³¹

У трудових колективах народився чудовий рух — рух наставників молодих робітників, про який яскраво говорив Л. І. Брежнев у промові

²⁸ Питання комсомольської роботи, К., 1974, стор. 83.

²⁹ «Радянська Україна», 6 березня 1974 р.

³⁰ «Комуніст України», 1973, № 7, стор. 50.

³¹ Так вирішив колектив, Донецьк, 1973, стор. 50.

на XVII з'їзді ВЛКСМ. «Наставники — це кадрові робітники, які мають високу майстерність, багатий життєвий досвід, і, як сказав, талановиті педагоги. Вони з доброї волі, за покликом душі вчать молодь працьовитості, майстерності, виховують її на героїчних традиціях нашого славного робітничого класу... Слід побажати, щоб рух наставників став масовим, охопив усі куточки країни, всі заводи, фабрики, шахти, рудники, будови, колгоспи і радгоспи»³².

Широкого розвитку набуло наставництво на Україні. В трудових колективах цей патріотичний рух охоплює 170 тис. кадрових робітників, новаторів виробництва, інженерно-технічних і наукових працівників. Майже половина з них — комуністи. Серед наставників — 313 Героїв Радянського Союзу, більш як 1300 Героїв Соціалістичної Праці³³.

На Харківському тракторному заводі, наприклад, всі кадрові робітники, ударники комуністичної праці шефствують над молодими робітниками, навчають їх, допомагають виборювати почесне звання ударника комуністичної праці.

Понад 25 років працює у мартенівському цеху «Запоріжсталі» Герой Соціалістичної Праці М. Т. Кінебас. На його особистому рахунку чимало рекордних плавок і надпланової сталі. Та не тільки цим здобув він авторитет і повагу своїх товаришів. «Школу Кінебаса» пройшли десятки молодих сталеварів, і нині в цеху немає мартенівської печі, де б не працювали його учні³⁴.

Постійне керівництво здійснюють первинні парторганізації і такі-ми добровільними товариствами трудящих, як ДТСААФ, Червоний хрест, спортивні організації. Від їх діяльності багато в чому залежить фізичне загартування молоді, підготовка резерву Радянській Армії.

Крім громадських організацій, існує ще розгалужена мережа самодіяльних об'єднань трудящих. На відміну від перших вони будуються на принципі прямого представництва. Як правило, вони утворюються при державних органах і громадських організаціях і під їх керівництвом проводять свою роботу в трудових колективах або за місцем проживання трудящих. Випробуваними формами громадського самоврядування є вуличні і домові комітети, народні дружини, товариські суди, ради пенсіонерів і багато інших самодіяльних організацій трудящих.

Радянська громадськість гаряче відгукнулася на заклик партії спільними зусиллями боротися проти порушників правил соціалістичного співжиття. Так з'явилися добровільні народні дружини, які створюються в трудових колективах і об'єднуються загальноміським або районним штабом народних дружин. Добровільні народні дружини в республіці налічують у своїх рядах понад 1 млн. 700 тис. робітників, колгоспників, службовців, студентів. Ці масові організації колективів завоювали повагу й підтримку трудящих³⁵.

У роботі народних дружин по охороні громадського порядку все більше висувається на перший план їх виховна, профілактична діяльність, ефективними формами якої є попередження, зроблене порушнику в особистій розмові, повідомлення на зборах колективу про конкретні факти порушень порядку, допущених тим або іншим робітником чи службовцем, проведення бесід і доповідей для населення, випуск спеціальних сатиричних газет, плакатів, виступи по радіо. Наприклад, у

³² «Правда», 24 квітня 1974 р.

³³ «Радянська Україна», 9 жовтня 1974 р.

³⁴ «Радянська Україна», 14 травня 1974 р.

³⁵ В. Щербіцкйй. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма, М., 1974, стор. 43.

трудовах колективах м. Чернігова налічується 103 добровільні народні дружини. У їх роботі бере участь 7 тис. чол. Тут багато робиться для поліпшення правового виховання трудящих: працює університет правових знань з факультетом для дружинників. Важливий стимул у роботі народних дружин — моральне і матеріальне заохочення. Імена кращих дружинників заносяться на дошку пошани, відзначають їх цінними подарунками, преміями, грамотами³⁶.

У трудових колективах дедалі більшу роль у боротьбі проти дезорганізаторів виробництва, в запобіганні антигромадським проступкам відіграють товариські суди. Вони допомагають людям, що вчинили антигромадські проступки, глибоко усвідомити свою провину перед колективом. Такі суди створюються в трудових колективах, де працює не менше як 50 чоловік. Строк їх повноважень — два роки, не менше одного разу на рік вони звітують про свою роботу загальним зборам колективу трудящих.

Комуністична партія постійно дбає про поліпшення діяльності і зростання ролі всіх громадських організацій трудових колективів, розширення їх активу.

Практика стверджує, що трудовий колектив буде тим більше згуртованим і діяльним, а його вплив на всі сторони життя підприємства, будови, колгоспу тим сильнішим, чим плодотворніше в ньому діють масові організації трудящих, які втілюють найважливіші принципи соціалістичної демократії — широку участь трудящих в управлінні виробництвом і громадськими справами.

Радянський народ вступає у період підготовки до чергового, XXV з'їзду лєнінської партії. Готуючись до цієї визначної події, партійні організації трудових колективів республіки розгортають велику організаційну і політичну роботу. Вони спрямовують зусилля кожного колективу на виконання директив XXIV з'їзду КПРС, планів дев'ятої п'ятирічки, чітко визначають основні напрямки дальшого розвитку економіки, науки і культури. В ході цієї роботи парторганізації невтомно вдосконалюють форми своєї роботи, забезпечують дальший розвиток соціалістичної демократії, мобілізують громадські організації трудових колективів на боротьбу за перемогу комунізму.

³⁶ «Радянська Україна», 10 жовтня 1974 р.

ПРО ЗАРУБІЖНІ ЗВ'ЯЗКИ ДІЯЧІВ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РУХУ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х РОКІВ XIX ст.

Г. Я. СЕРГІЄНКО

Суспільно-політичний рух на Україні розвивався як складова і невід'ємна частина визвольної боротьби прогресивних сил Росії проти самодержавства й кріпосництва.

У другій половині 40-х років XIX ст. в Європі склалася революційна ситуація і наближалася могутня хвиля буржуазно-демократичних революцій. «В 1793 і 1848 рр., — підкреслював В. І. Ленін, — і у Франції, і в Німеччині, і в усій Європі *об'єктивно* стояла на черзі *бур-*

жуазно-демократична революція»¹. Зв'язки між представниками передових кіл усіх європейських країн мали тоді велике значення для революційної демократії Росії, Польщі, а також України.

Прогресивні сили розчленованої Польщі продовжували боротьбу за визволення своєї країни з-під гніту Австрійської, Пруської і Російської монархій. Так, студенти-поляки Київського університету створювали нелегальні політичні гуртки. Зокрема, «корпорація» студентів — уродженців Волинської губернії, що діяла в 1845—1850 рр., ділилася на волинську і литовську «гміни». Царському урядові вдалося викрити й розгромити цю організацію². У 1846—1849 рр. в університеті існував й політичний гурток, що складався переважно з вихідців із дрібної та середньої шляхти, члени якого «трактували про політику і читали заборонені твори». Передова молодь навчальних закладів Росії і України солідаризувалася з борцями за свободу польського народу. З цього приводу О. І. Герцен указував, що в 40-х роках «молодь всіх російських університетів тісно об'єднувалася з польськими юнаками»³. Студенти-українці, утворивши власний нелегальний гурток, підтримували контакти з польськими колегами⁴.

Революційне піднесення в Росії і Західній Європі сприяло активізації суспільно-політичного руху і на Україні, зокрема виникненню в Києві нелегальної антикріпосницької організації передової інтелігенції — Кирило-Мефодіївського товариства (1846—1847 рр.).

У справах архіву III відділення виявлено записку жандармів про те, що за кордоном польські емігранти виношували думку про об'єднання всіх слов'янських народів в одну державу, яка складалася б з 4 штатів: російсько-слов'янського, польсько-слов'янського, чесько-слов'янського та ілліро-сербського. Кожний штат мав бути автономним і управлятися «згідно з своїми правами і звичаями на ліберальній основі, але під одним федеративним пануванням».

У цей час у Парижі було створено товариство «Слов'яно-народне владо», члени якого розповсюджували програму «слов'янської федерації». До нього належали, зокрема, відомі діячі визвольного руху слов'янських народів А. Міцкевич і П. Шафарик. «Хоч із справи про Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія, — зазначалося в згаданій записці, — досі не видно, щоб члени його були в зносинах з польськими вихідцями, але дуже можливо, що дії Паризького слов'янського товариства подали думку і нашим молодим людям, уродженцям Малоросії, мріяти про відновлення копішньої вольниці на їх батьківщині»⁵.

Кирило-мефодіївці встановили зв'язки з російськими, польськими, чеськими та іншими суспільно-політичними діячами. Зокрема, член товариства революціонер-демократ Т. Г. Шевченко добре знав про діяльність багатьох відомих представників визвольного руху слов'янських народів. У передмові до поеми «Гайдамаки» поет висловлював глибоку віру в міцність братерської дружби слов'янських народів, їх велике майбутнє⁶. У поемі «Єретик», присвяченій відомому чеському вченому і прогресивному діячеві П. Шафаріку, Т. Г. Шевченко висловив побажання, щоб «усі слов'яни стали добрими братами і синами сонця правди»⁷. Як відомо, послідовник легендарного Яна Гуса Шафарик висту-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 11—12.

² «Древняя и новая Россия», 1879, № 6, стор. 127—128.

³ А. И. Герцен. Полное собрание сочинений, т. VII, Пг., 1919, стор. 258—259.

⁴ «Україна», 1924, кн. 3, стор. 88, 90.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 81, ч. 19, арк. 23—24; ч. 1, арк. 102—107.

⁶ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. I, К., 1951, стор. 150.

⁷ Там же, стор. 264.

пав за правду і волю й своїм сміливим словом запалив «вогонь добрий», «світоц правди, волі». Його діяльність була спрямована на те, щоб звести «слов'янські ріки» в одне море, тобто об'єднати слов'янські народи⁸⁻⁹. Рукопис цієї поеми було надіслано П. Шафарикові. Він щиро подякував поетові за високу оцінку своєї діяльності. Видання «Кобзаря» та «Гайдамаків» Шафарик одержав від відомого славіста О. М. Бодяньського. Перебуваючи у Парижі, кирило-мефодіївець М. І. Савич за дорученням товариства і Т. Г. Шевченка передав А. Міцкевичу рукопис поеми «Кавказ»¹⁰. М. І. Гулак листувався і обмінювався потаємними думками з відомим чеським громадським діячем і славістом В. Гапкою¹¹. Виїжджаючи за кордон, П. О. Куліш і В. М. Білозерський, який його супроводжував до Варшави, взяли з собою копію «Книги буття українського народу», розраховуючи зустрітися в Парижі з А. Міцкевичем¹². У Польщі вони почали налагоджувати контакти з слов'яністами, про що 2 квітня 1847 р. В. М. Білозерський повідомив О. В. Марковичу¹³. Так, у Варшаві члени товариства познайомилися з істориком літератури слов'янських народів В. Мацейовським, лексикографом С. Лінде, літератором і філософом Е. Земенською та іншими діячами культури.

Не дивно, що у «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» і «Книзі буття українського народу» містилися ідеї, близькі, а подекуди й тотожні за своїм змістом з деякими положеннями програми польського визвольного руху. Думки про визволення пригноблених народів, запровадження народоправства, загальної освіти тощо знайшли відображення ще в статуті «Союзу польського народу»¹⁴, а також у багатьох виступах відомого польського революціонера Й. Лелевеля. За формою і в багатьох місцях за змістом «Книга буття українського народу» близька до відомого публіцистичного твору польського поета А. Міцкевича «Книги народу польського і польського пілігримства», опублікованого 1832 р. у м. Авіньйоні (Франція).

Народне повстання в Галичині 1846 р. мало відгомін і на Україні. Влітку того ж року до м. Лубни (Полтавщина) приїжджав Т. Г. Шевченко. Місцевий градоначальник у донесенні урядові назвав поета «відомим підбурювачем», який «своїми ліберальними викриками, написаними ним, і образливими епіграмами проти особи вашої імператорської величності, очевидно, намагався кинути вогонь заколоту та кривавих усобиць і в Малоросії, подібно до тих, які відбувалися в західних губерніях, підбурити народ проти законної влади»¹⁵. Члени Кирило-Мефодіївського товариства неодноразово обговорювали розвиток повстання народних мас Галичини, засуджували жорстокість австрійських властей під час його придушення¹⁶.

Про співробітництво діячів українського й польського визвольного руху свідчили переговори між М. І. Костомаровим — одним з орга-

⁸⁻⁹ Там же, стор. 262—263.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 81, ч. 10, арк. 45—50; «Киевская старина», 1904, № 2, стор. 232—233.

¹¹ За сто літ, кн. 2, К., 1928, стор. 48, 50.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 81, ч. 5, арк. 14, 40—41, 60—63.

¹³ За сто літ, кн. 2, стор. 77.

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 470, оп. 1, спр. 181, арк. 44.

¹⁵ П. А. За йончковський. Кирило-Мефодіевское общество, М., 1959, стор. 102; В. А. Дьяков. Тарас Шевченко и его польские друзья, М., 1964, стор. 32—33.

¹⁶ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців, К., 1915, стор. 17—18.

нізаторів Кирило-Мефодіївського товариства і студентом-поляком Ю. Беліна-Кенджицьким з приводу спільних дій. Однак останній відхилив пропозицію ліберально-буржуазного крила Кирило-Мефодіївського товариства про утворення слов'янської федерації під егідою царизму і на зближення не пішов. Проте кирило-мефодіївці продовжували сподіватися на співробітництво з учасниками польського визвольного руху¹⁷. Т. Г. Шевченко також був учасником цих перемовин. Незважаючи на їх невдачу, він підтримував особисті контакти з Беліна-Кенджицьким і висловлював йому своє негативне ставлення до українських і польських папів, які однаково «катували мужика»¹⁸.

Перебуваючи на Україні, Т. Г. Шевченко зустрічався з членом гуртка петрашевців художником Р. Жуковським, вихідцем з Польщі¹⁹. Поет був знайомий і з учасником розгромленого царизмом у 1838—1839 рр. «Союзу польського народу» Р. Подберезьким, який деякий час працював редактором журналу «Tygodnik Peterburgski» і збірника «Rocznik literacki». За переховування заборонених творів у 1850 р. царський уряд відправив Р. Подберезького на заслання²⁰.

Учасник польського визвольного руху Максиміліан Ятовт під час революції 1848 р. перебував у Кракові і того ж року при спробі повернутися в Польщу був заарештований і засланий солдатом в окремий Оренбурзький корпус. У 1850 р. в м. Уральську він зустрівся з Т. Г. Шевченком. Пізніше М. Ятовт написав спогади про цю зустріч, в яких назвав поета «жертвою деспотизму». «Я розмовляв з ним (Шевченком.— Г. С.) довго про все...,— писав Ятовт.— Революція була його прагненням...»²¹.

Налагоджувалися також зв'язки між діячами визвольного руху Литви і України. Так, нелегальний «Союз литовської молоді» (1845—1849 рр.), яким керували вчителі м. Вільно брати Францішек і Олександр Далевські та З. Сераковський, через студентів Петербурга, Харкова і Києва встановив контакти з петрашевцями і кирило-мефодіївцями. Його учасник Є. Врублевський, навчаючись у Харкові, а потім Києві, познайомився з членами Кирило-Мефодіївського товариства, його програмою і діяльністю й повідомив про це в Литву²². Пізніше за участь у роботі нелегального товариства та зв'язки з кирило-мефодіївцями Врублевського було заслано в Оренбург солдатом. В укріпленні Раїм з ним зустрівся Т. Г. Шевченко, який тоді перебував у складі експедиції, що вивчала Аральське море²³.

Відомості про розправу царизму над кирило-мефодіївцями проникли й за кордон. Зокрема, 4 липня 1847 р. австрійська газета «Augsburger Allgemeine Zeitung» під рубрикою «Росія» вмістила повідомлення «Покарання панславистських агітацій», де йшлося про арешт М. І. Костомарова, П. О. Куліша та інших, відправку їх до Петербурга та «сусоре слідство» над ними «як зловмисниками проти існуючого порядку» в III відділенні²⁴. Влітку 1847 р. паризькі газети «Democratie pacifique»

¹⁷ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства, стор. 12, 17, 33, 42, 43, 58; «Наше минуле», 1918, № 1, стор. 44.

¹⁸ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників, К., 1961, стор. 106—109.

¹⁹ Листи до Т. Г. Шевченка. 1840—1860, К., 1962, стор. 157.

²⁰ В. А. Дьяков. Назв. праця, стор. 20—23.

²¹ J. Gordon. Soldat czyli sześć lat w Orenburgu i Uralsku, Lipsk, 1865, стор. 96—100.

²² А. Ф. Смирнов. Революционные связи народов России и Польши. 30—60 годы XIX века, М., 1962, стор. 129—136.

²³ Збірник праць сімнадцятої наукової Шевченківської конференції, К., 1970, стор. 98.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., спр. 81, ч. 1, арк. 227—228.

і «Journal des Debats» також надрукували кореспонденції про цю подію і заслання в солдати Т. Г. Шевченка²⁵. Передова громадськість Франції з великою симпатією ставилася до геніального українського поета.

Справа кирило-мефодіївців мала досить широкий резонанс і в Галичині під час революційних подій 1848 р. Газета «Дневник руський», що виходила у Львові під редакцією колишнього учасника просвітительського гуртка «Руська трійця» І. М. Вагилевича, публікувала матеріали про Кирило-Мефодіївське товариство. У вірші польського революціонера Г. Яблонського «Мученикам вольності з року 1847» схвалювалася антимонархічна діяльність його учасників. Автор статті «Слово о Русі і її становищі політичеськом» закликав продовжувати славні традиції національно-визвольного руху України. «Чую голос народа, борющегося в путах деспотизму,— писав він,— чую воззваніє мучеників народної справи...»²⁶.

Газета «Postę» вмістила статтю К. Падуха «Польська і українська національність на Україні», де позитивно оцінювалася діяльність кирило-мефодіївців. При цьому автор зазначав, що Т. Г. Шевченко закликав український народ до боротьби проти самодержавства і за брання з поневоленими народами²⁷.

У цей же час у Галичині видано працю прогресивного діяча В. Подлинського «Слово перестороги», зміст якої перекликався з програмою кирило-мефодіївців. Її автор, зокрема, вважав, що прагнення українців до незалежності здійсниться «не раніше, як воскресіння всієї слов'янщини, федеративної та ліберальної»²⁸.

Революційні події 1848—1849 рр. у країнах Європи вплинули на зміцнення зв'язків прогресивних кіл України із зарубіжними діячами. На Україні розповсюджувалися відозви, прокламації та листівки із закликом до боротьби проти самодержавства й кріпосництва. Так, у травні 1848 р. в Києві розповсюджено відозву «Богемських слов'ян» (чехів), підписану П. Шафариком, В. Ганкою та іншими слов'яністами. У ній зазначалося, що «перелом сучасності (революція.— Г. С.) звільнив народи і повалив з них іго», а тому настав час слов'янам зібратися й обмінятися думками про насущні питання. Всеслов'янський конгрес мав відкритися у Празі 31 травня 1848 р.²⁹

З-за кордону через Одесу, Керч та інші порти в Росію надходила заборонена література, а з Угорщини через сухопутний кордон на Поділля й Волинь — газети з агітаційними матеріалами Угорського революційного уряду Л. Кошута і Й. Бема³⁰. На Україні також поширювалися заборонені царським урядом газети «Dziennik narodowy», «Rada narodowa» і «Зоря галицька», що видавалися в Галичині і вміщували матеріали про революційні виступи народних мас³¹.

Представники прогресивної інтелігенції, офіцери, чиновники, професори і студенти навчальних закладів України уважно стежили за розвитком подій у Європі. Вихованці Київського і Харківського університетів, Ніжинського і Рішельєвського ліцеїв, багатьох гімназій

²⁵ «Всесвіт», 1965, № 3, стор. 11.

²⁶ «Дневник руський», № 8, 1848 р.

²⁷ «Postę», № 8, 9, 1848 р.; В. Шурат. З життя і творчості Тараса Шевченка, Львів, 1941, стор. 29—31.

²⁸ W. Podoliński. Słowo przestrogi, Sanok, 1848, стор. 22.

²⁹ А. С. Нифонтов. Россия в 1848 году, М., 1949, стор. 83, 88—89.

³⁰ Одеський обласний державний архів, ф. 1, оп. 249, спр. 679, арк. 1, 8—9; спр. 699, арк. 1—14; оп. 206, спр. 51, арк. 1—3; оп. 207, спр. 28, арк. 1—2.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 798, спр. 267, арк. 5.

брали дедалі активнішу участь у громадсько-політичному житті, розповсюджували заборонену літературу³².

У квітні 1848 р. на Україну нелегально приїхав студент Петербурзького університету З. Сераковський, який перебував під наглядом поліції. Він листувався з своїм братом Ігнатієм — учнем Житомирської гімназії — і повідомляв йому про події в Європі. Під час спроби перейти кордон з Австрією жандарми заарештували Сераковського. Згодом його було віддано в солдати й заслано в окремий Оренбурзький корпус³³. Там він налагодив зв'язки з Т. Г. Шевченком і багатьма засланими революціонерами.

Своє позитивне ставлення до згаданих подій висловили у квітні 1848 р. знайомі Т. Г. Шевченка, ліберально настроєні дворяни Пирятинського повіту Полтавської губернії М. О. і В. О. Закревські та С. П. Бальмен. Їх підтримали деякі офіцери 2-ї кавалерійської дивізії, які не бажали «воювати за знищення свободи». За це останніх було притягнуто до слідства в III відділенні і встановлено поліцейський нагляд³⁴.

Отже, суспільно-політичний рух на Україні розвивався в тісному зв'язку з визвольною боротьбою у Росії, Польщі, а також у багатьох країнах Європи. Наведені факти спростовують твердження буржуазної історіографії про «осібність» політичних виступів прогресивних сил України, обмеженість їх програми лише національними завданнями.

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1848 р., спр. 36, арк. 5—6, 13; ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 261, спр. 6, ч. 1, арк. 125; спр. 7, арк. 1—13; спр. 24, арк. 1—3; спр. 28, арк. 1—4; спр. 8, арк. 1—7; «Древняя и новая Россия», 1879, № 6, стор. 127; «Україна», 1924, кн. 3, стор. 90.

³³ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 261, спр. 3, арк. 1—13; «Исторические записки», 1950, № 32, стор. 111—112.

³⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 експ., 1848 р., спр. 195, арк. 12—14, 38—45; «Життя і революція», 1930, кн. III, стор. 140—143.

КОМУНІСТИЧНИЙ ІДЕАЛ ОСОБИ І НЕСПРОМОЖНІСТЬ ЙОГО БУРЖУАЗНИХ «КРИТИКІВ»

В. Г. КОРОЛЬКО

Найвищою соціальною метою будівництва комунізму є всебічний розвиток людської особистості. У комуністичному суспільстві утвердиться повна соціальна рівність, і людина, повністю задовольняючи свої матеріальні й духовні потреби, отримає найсприятливіші можливості для гармонійного розвитку, вдосконалення та найширшого застосування своїх багатограних здібностей. Висунутий марксистсько-ленінським революційним вченням комуністичний ідеал відображає у найбільш концентрований, доступний для мільйонів рядових трудівників формі орієнтири будівництва нового, справді гуманного суспільства. І цей соціальний ідеал у нашій країні вже сьогодні перестає бути мрією. «Увесь хід нашої історії після Жовтня, — говорив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР 21 грудня 1972 р., — показав, які високі морально-політичні якості виховані в радянських людях, які безсмертні подвиги здатна здійснювати радян-

ська людина, вільний, свідомий трудівник, патріот та інтернаціоналіст. В цьому одне з найбільш неоцінених завоювань соціалізму»¹.

Успіхи у справі комуністичного будівництва, духовний розквіт трудящих мас, реальний гуманізм нашого суспільного ладу, політика Комуністичної партії, яка визначила всебічний, гармонійний розвиток людини не лише кінцевою метою своєї діяльності, а й практичним, повсякденним завданням, неминуче справляють величезний вплив на уми людей в усьому світі. Успішне практичне втілення в життя цього соціального ідеалу служить могутнім каталізатором боротьби трудящих мас капіталістичних країн проти фізичного і духовного гноблення монополістичною буржуазією. В той же час новий тип особи, що формується в СРСР, програмний лозунг КПРС «Все в ім'я людини, для блага людини» стали об'єктом гострого ідеологічного двобою між соціалізмом і капіталізмом на сучасному етапі.

Криза реакційної буржуазної ідеології, її неспроможність висунути конструктивні ідеї та соціальні ідеали, які можна було б протиставити комуністичним ідеям та ідеалам і які могли б повести за собою маси, змушують експлуататорські класи вдаватися до нападок на марксистсько-ленінську ідеологію, дискредитації вищого ідеалу комунізму. Фальсифікується теорія і практика комуністичного будівництва, гуманна мета нового суспільства: виховати всебічно і гармонійно розвинену людську особу, в якій органічно поєднувалися б духовне багатство, моральна чистота і фізична досконалість. В єдиному антикомуністичному хорі тут виступають буржуазна філософія і соціологія, соціальна психологія та ідеологія ревізіонізму.

В арсеналі реакційних «критиків» комуністичного ідеалу особи широко використовуються старі ідеалістичні постулати, запозичені з різних буржуазних філософських та соціологічних теорій, реакційна сутність яких була вщент розбита класиками марксизму-ленізму. Крім того, захисники капіталізму не гребують і «новоявленими» аргументаціями, що ґрунтуються на антинаукових буржуазних концепціях фрейдизму, біхевіоризму, екзистенціалізму. Нарешті, застосовуються «новітні докази» теорій технологічного детермінізму, а також аргументації, вишукані ідеологами ревізіонізму в антикомуністичних теоріях «гуманізації», «демократизації» реально існуючого соціалізму тощо.

Поширеним напрямом буржуазної «критики» комуністичного ідеалу особи є намагання теоретиків антикомунізму звинуватити марксизм-ленізм нібито у недооцінці ним проблем людини і гуманізму, тобто фальсифікувати саму теоретичну основу, на якій здійснюється комуністичне будівництво, формується людина нового суспільства. Як відомо, до подібних фальсифікацій буржуазні теоретики вдаються давно. Ще в минулому столітті «критики» марксистського вчення про соціалізм, яке має своїм філософським фундаментом діалектичний матеріалізм, звинувачували основоположників наукового комунізму в тому, що передбачуване ними соціалістичне суспільство нібито неминуче знеособить людину, загальмує розвиток її індивідуальності. Ці і подібні до них антимарксистські випадки, як правило, жилилися багатьма вульгарно-утопічними уявленнями про соціалізм домарксового періоду. Їх рішуче розкритиковували К. Маркс і Ф. Енгельс ще в «Маніфесті Комуністичної партії».

Долаючи метафізичний матеріалізм і розробляючи матеріалізм діалектичний, основоположники наукового комунізму, як відомо, особливу увагу приділили розвитковій матеріалістичній концепції людини, яка

¹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 55.

ще в ранніх творах К. Маркса дістала назву «реального гуманізму». Вона докорінно відрізнялася від попередніх соціалістичних учень, що розглядали абстрактну людину, виражали абстрактні ідеали пасивної маси, яка страждала. Марксистська концепція гуманізму поставила в центр уваги людину-творця, трудівника, конкретну людину, що живе і діє в певному історичному середовищі, а не вигаданого, абстрактного, відірваного від суспільного життя індивіда. «Цілком протилежно німецькій філософії, — писали К. Маркс і Ф. Енгельс, — що спускається з неба на землю, ми тут підносимось з землі на небо, тобто ми виходимо не з того, що люди говорять, думають, уявляють собі, — ми виходимо також не з існуючих тільки на словах, мислимих, уявних, уявлюваних людей, щоб від них прийти до справжніх людей; для нас вихідною точкою є дійсно діяльні люди, і з їх дійсного життєвого процесу ми виводимо також і розвиток ідеологічних відображень і відгуків цього життєвого процесу»².

Відзначивши, що сутність людини не є абстракт, властивий окремому індивідові, а сукупність усіх суспільних відносин, К. Маркс тим самим поставив пояснення розвитку людини в залежність від об'єктивних закономірностей суспільного прогресу. К. Маркс нерозривно пов'язував розуміння особистості людини, її свідомості з конкретним суспільно-історичним процесом розкладу старого і народження нового суспільства. Цим самим долалося старе уявлення про абстрактну сутність людини. Визнання ж активної історичної діяльності має було тим моментом, що відкривав єдино реальну основу, на якій тільки і можливо розв'язати проблему особи і гуманізму.

Не маючи змоги відкрито спростувати марксистську концепцію людини та її ідеї гуманізму, буржуазні теоретики, ідеологи реформізму вдаються до прямої фальсифікації вчення К. Маркса. Особливо сучасний антикомунізм намагається довести, що проблеми гуманізму Маркс розробляв лише в ранніх творах, коли він, нібито, стояв на ідеалістичних позиціях, перебуваючи під впливом Гегеля і Фейєрбаха. А з початком матеріалістичного розуміння історії основоположник наукового комунізму, мовляв, взагалі відмовився від гуманізму, перейшовши нібито до «теоретичного антигуманізму». Саме так виник буржуазний міф про «двох Марксів» — «молодого» (до 1848 р.) і вже «зрілого», які за своїми філософськими поглядами нібито докорінно відрізняються між собою.

Представники антикомунізму, фальсифікуючи загалом вчення К. Маркса, прагнуть довести, що характерна для його ранніх праць ідея гуманізму згодом була замінена суто економічною теорією. Так, згідно з твердженням французького реформіста Л. Альтюсера, основоположник наукового комунізму у своїх пізніх працях нібито «пориває радикально» з проблематикою людини, отже, з гуманізмом. Поняття «людина», заявляє цей представник реформізму, «стає неспотрібним з наукової точки зору». Звідси, стверджує він, для «зрілого» марксизму, «можливо, і слід одверто говорити про теоретичний антигуманізм Маркса». Більше того, Альтюсер робить висновок, що «теоретичний антигуманізм є передумовою марксистської філософії»³.

На цій основі фальсифікатори наукової спадщини К. Маркса прагнуть зобразити справу так, нібито марксистський матеріалізм і гуманізм взагалі несумісні і що проблеми гуманізму можна розвивати виключно на ідеалістичній основі, на якій їх нібито і розробляв К. Маркс у ранній період своєї творчості. Але саме тут і криється вся

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 24.

³ L. Althusser. Pour Marx, Paris, 1965, стор. 233—238.

облудність звинувачень на адресу основоположника наукового комунізму.

Насамперед, кожному, хто добре обізнаний з розвитком марксистського матеріалістичного вчення, відомо, що такі праці, як «Святе сімейство», «Тези про Фейєрбаха», «Німецька ідеологія» і навіть «Економічно-філософські рукописи 1844 року», навколо яких точиться особливо гостра ідеологічна боротьба, написані К. Марксом не з позицій ідеалізму і абстрактного гуманізму, як це намагаються довести «критики» марксизму, а з позицій діалектичного матеріалізму і наукового комунізму. Про це з усією ясністю писав В. І. Ленін у своїй праці «Карл Маркс». Володимир Ілліч, даючи наукову оцінку творчості К. Маркса, вказує, що спочатку він, справді, стояв на ідеалістично-гегелівській точці зору. Однак починаючи з 1842 р. у статтях в «Рейнській газеті» (Кельн) намічається перехід Маркса від ідеалізму до матеріалізму і від революційного демократизму до комунізму. «В 1844 р., — відзначав В. І. Ленін, — виходить у Парижі за редакцією Маркса та Арнольда Руге «Німецько-Французький Щорічник», де зазначений вище перехід відбувається остаточно»⁴.

Крім того, неспроможними є й спроби буржуазних «критиків» звинуватити «зрілого» Маркса у відході від проблеми людини, від гуманізму. Як відомо, вся його творчість після 1848 р. була органічно пов'язана з розвитком гуманістичної проблематики. Всі складові частини його революційного вчення — філософія, політекономія, науковий комунізм — підпорядковані саме гуманістичним ідеалам, більше того, обґрунтуванню конкретних шляхів революційного перетворення суспільства, визволення робітничого класу, всіх трудящих від експлуатації, соціального гніту, шляхів досягнення такого стану суспільства, коли людина матиме всі можливості для розкриття своїх багатограних потенцій. Не випадково, підбиваючи підсумки роботи К. Маркса над першим томом «Капіталу», Ф. Енгельс писав: «З якою гостротою Маркс підкреслює негативні сторони капіталістичного виробництва, з такою самою ясністю він доводить, що ця суспільна форма була необхідна для того, щоб розвинути продуктивні сили суспільства до такого високого ступеня, який зробить можливим рівний, гідний людини розвиток *всіх* членів суспільства»⁵. Цю можливість, як відомо, він пов'язував з переходом людства до соціалізму і комунізму.

У своїх працях після 1848 р. К. Маркс не лише не відходив від гуманістичної проблематики, а навпаки, із створенням теорії додаткової вартості, розробкою теорії наукового соціалізму його гуманізм отримав міцний науковий фундамент. Положення марксистського матеріалістичного вчення про те, що:

— сутність людини може бути з'ясована лише шляхом аналізу всієї сукупності суспільних і насамперед виробничих, економічних відносин, які вирішальним чином впливають на діяльність і поведінку класів, а отже, й на соціальні властивості типів осіб;

— розвиток особистості людини праці може бути здійснений лише шляхом революційного визволення робітничого класу і всіх трудящих від експлуатації і гноблення, коли всі суспільні багатства використовуватимуться в ім'я розвитку здібностей і талантів людини;

— лише в соціалістичній революції досягається «олюднення обставин» і трудящі відповідно змінюють самих себе, — стали наріжними в гуманістичній концепції К. Маркса.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 74.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 240.

Отже, теорія гуманізму, ставши до кінця науковою, здобула послідовний революційно-дійовий характер тільки з створенням матеріалістичної концепції історії. Саме тому марксистське розуміння гуманізму стало об'єктом різноманітних буржуазних і ревізійоністських фальсифікацій.

Весь розрахунок цього напрямку «критиків» комуністичного ідеалу особи зводиться до того, щоб, нібито «довівши» негативне ставлення К. Маркса до проблеми гуманізму, зобразити практику соціалістичного і комуністичного будівництва, здійснюваного на основі марксизму-ленінізму, як таку, що зневажає людину, підпорядковує маси завданням лише економічного і політичного характеру. Звідси випливають і намагання ідеологів капіталізму видати марксистсько-ленінське вчення за «прагматичну», «утилітарну» теорію, яка нібито розглядає розвиток людини не як вищу мету комунізму, а як засіб для досягнення суто економічної мети — тільки розвитку виробництва. Безпідставно просторікуючи про «економічний фетишизм», антигуманізм соціалізму, теоретики антикомунізму висувають різноманітні пропозиції «добудувати» марксизм, з'єднати його з ідеалістичною «філософією людини», що розробляється екзистенціалізмом, неохайдеїзмом, неомізізмом.

Однак марксизм, як би не розглагольствували представники буржуазної «філософії людини», не потребує ніяких, а надто ідеалістичних «доповнень». Марксистське вчення має свою матеріалістичну концепцію особи. Розроблені в ньому наукові шляхи практичного здійснення гуманізму нічого спільного, безперечно, не мають з будь-якими ідеалістичними концепціями абстрактного гуманізму. І цілком логічно, що проблема дальшого теоретичного обґрунтування і практичного втілення гуманізму — насамперед проблема гармонійного розвитку особи — дістає своє марксистсько-ленінське відображення в документах і рішеннях КПРС, де розвиток людини розглядається як одне з першочергових завдань комуністичного будівництва в нашій країні. «Велику справу — будівництво комунізму, — говорив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді партії, — неможливо рухати вперед без всебічного розвитку самої людини. Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»⁶.

Завдання економічного розвитку соціалістичного суспільства, що їх поставила Комуністична партія, як відомо, підпорядковані насамперед інтересам вдосконалення людини. Так, визначаючи основу економічної політики на тривалу перспективу, партія виходить з того, що підвищення добробуту трудящих стає дедалі настійнішою потребою самого нашого господарського розвитку, однією з важливих передумов швидкого зростання виробництва. Але «такий підхід, — як підкреслювалося на XXIV з'їзді КПРС, — впливає не тільки з нашої лінії на дальше посилення ролі матеріальних і моральних стимулів до праці. Питання ставиться значно ширше — про створення умов, які б сприяли всебічному розвитку здібностей і творчої активності радянських людей, усіх трудящих, тобто про розвиток головної продуктивної сили суспільства»⁷. Отже, розвиток економіки в умовах соціалізму — не самоціль, як це прагнуть довести антикомуністи, а засіб для створення необхідних умов для всебічного розвитку особи.

«Критика» комуністичного ідеалу особи не вичерпується лише намаганням антикомунізму приписати марксистсько-ленінській теорії

⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 94.

⁷ Там же, стор. 47.

і практиці комуністичного будівництва антигуманну сутність. Прагнучи будь-що довести неможливість формування всебічно і гармонійно розвиненої особи, буржуазна ідеологія широко використовує стару ідеалістичну тезу про «природну порочність», незмінну «гріховну сутність людини» *.

Идучи слідом за цим ідеалістичним положенням, сучасні буржуазні ідеологи приписують радянській людині всілякі негативні риси, намагаються зобразити її як істоту, що діє під пристрастю жадоби до влади, насилля. А коли так, заявляють вони, то комунізм втрачає всяку притягальну силу, оскільки він також неспроможний буде змінити «порочну» людську природу. Американський антикомуніст П. Тіллх, наприклад, одверто заявляє, що прагнення людини до наживи, до підкорення собі інших не змогло усунути жодне суспільство, не може зробити цього й комуністичне⁸. «У цьому відношенні, — як вторить йому західнонімецький соціолог П. Книрш, — не існує інших доказів, крім негативного досвіду минулих віків розвитку людського суспільства»⁹.

Щоб довести науковість своїх постулатів, буржуазні ідеологи заявляють, що, мовляв, соціалістичні політичні та соціально-економічні перетворення не поліпшили людини, не сприяли виникненню царства суцільної справедливості й чесності в країнах соціалізму, адже, як твердять вони, там є люди, які мають на меті лише свої корисливі інтереси. Замовчуючи велетенські досягнення у справі виховання радянських людей і тенденційно інтерпретуючи заходи Комуністичної партії, Радянської держави і всієї громадськості, спрямовані на боротьбу з окремими порушеннями соціалістичної законності і громадського порядку, прибічники ідеалістичної концепції «природної порочності» людини роблять безпідставний висновок про те, що КПРС не вдалося досягти будь-яких відчутних успіхів у формуванні нової людини. Таким чином, ці старі ідеалістичні концепції беруться на озброєння сучасним антикомунізмом, перетворюються ним у засіб одвертих наклепів на практику комуністичного будівництва в СРСР, на гуманні ідеали комунізму.

Неспроможність буржуазної критики комуністичного ідеалу особи на основі ідеалістичних, реакційних концепцій «природної порочності» людини, неможливості її вдосконалення доводить той же суспільно-історичний досвід (за П. Книршем), в якому представники антикомунізму не знаходять нічого позитивного. На відміну від буржуазних ідеологів, що посилаються, як правило, лише на «негативний досвід минулих віків» панування експлуататорських класів, марксистсько-ленінці за основу доказів реальної можливості «змінити» людську природу, виховати нову людину беруть досвід революційної боротьби трудящих мас.

Суспільно-історична практика з усією очевидністю довела, що головною причиною розвитку негативних властивостей людини є насамперед класово-антагоністичний характер відносин в суспільстві, полі-

* Ще Шопенгауер, намагаючись довести інстинктивний характер природи людської особи і приписуючи їй вічність таких негативних властивостей, як егоїзм, заздрість і жорстокість, стверджував, що останні тяжіють над людиною і їх вона ніколи не позбудеться. Розвиваючи далі цю ідеалістичну тезу, англійський філософ і соціолог Г. Спенсер одверто говорив, що, «яким би не був суспільний організм природа людини завжди супроводжуватиметься поганими вчинками. Не існує такої політичної алхімії, за допомогою якої можна було б перетворити свинцеві інстинкти на золоті звичаї» (H. Spenser. The Man Versus The State, Boston, 1970, стор. 52).

⁸ Вопросы теории и жизни, М., 1970, стор. 291.

⁹ "Ost Europa", 1961, № 7—8, стор. 489.

тика панівних класів, спрямована на духовне розтління людської особи. Притаманні капіталістичній дійсності хижацькі закони експлуатації і гноблення, постійне культивування індивідуалістичної моралі, невинна пропаганда культу грошей, насильства, жорстокості, расової неприязні, нав'язування масам споживацької психології, практика антигуманного маніпулювання свідомістю і поведінкою людини є яскравим прикладом тому. Цим підтверджується відома марксистська теза про те, що ідеї, моральні норми панівного класу експлуаторського суспільства, виступаючи в ньому як панівні, справляють розтліваючий вплив і на певну частину трудящих.

Тим часом історія суспільного розвитку знає й інший приклад, який буржуазна ідеологія всіляко намагається приховати або хоч би фальсифікувати. Революційна боротьба трудящих проти експлуатації і гноблення формувала і формує у них зовсім інші якості порівняно з тими, що їх намагаються нав'язати їм експлуаторські класи. Це такі найвищі людські властивості, як колективізм, солідарність, самовіддана праця, готовність іти на жертви в ім'я створення нового, гуманного суспільства.

Відсутність експлуатації, гарантія рівних прав і можливостей для всіх членів у соціалістичному суспільстві створили небачені в історії соціально-економічні й духовні передумови для розвитку високої культури й моралі, для формування нової людини. Практика соціалістичного і комуністичного будівництва підтверджує вірність марксистського розуміння сутності людини, глибоко наукову обгрунтованість шляхів формування всебічно розвиненої особи. Чим досконаліше саме суспільство, чим вищий рівень розвитку всієї сукупності людських відносин в ньому, тим досконаліша й багатогранніша сама людина.

Соціалізм створює найсприятливіші умови для гармонійного розвитку всіх сторін суспільного життя. На базі постійного вдосконалення матеріальних і духовних процесів суспільства, науково обгрунтованого комуністичного виховання здійснюється ліквідація пережитків капіталізму у свідомості й поведінці трудящих. За роки соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР неспізнанно змінилося духовне обличчя людини праці, народився новий тип соціалістичної особи, якій притаманні ідейна переконаність, висока трудова і громадсько-політична активність, відданість справі комунізму, колективізм, інтернаціоналізм і радянський патріотизм. Вона має високий рівень освіти й культури, широкий кругозір, благородні етичні й естетичні ідеали.

Реальний факт появи соціалістичного типу особи, нових рис характеру людини — «радянського характеру», нових, патріотичних, глибоко інтернаціональних почуттів у представників усіх соціалістичних націй, одним з яких є загальнонаціональна гордість радянської людини, свідчить про те, що твердження ідеологів антикомунізму про неможливість змінити сутність особи, про її «природну порочність» зовсім безпідставні. Характер людини, її особисті якості і мораль не раз і назавжди дані природою, а є наслідком певних суспільних відносин, результатом ідейно-виховної роботи, яка здійснюється Комуністичною партією. Невипадково на XXIV з'їзді КПРС наголошувалося, що «морально-політичні якості радянських людей формуються всім соціалістичним укладом нашого життя, всім ходом справ у суспільстві, але насамперед цілеспрямованою, наполегливою ідейно-виховною роботою партії, всіх її організацій»¹⁰.

В сучасних умовах науково-технічної революції завдання, які вона висуває перед суспільством, вимагають від людини постійного роз-

¹⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 95.

витку і вдосконалення своїх здібностей, уміння творчо розв'язувати найскладніші питання виробництва, беручи активну участь в управлінні соціально-економічними процесами суспільного життя.

Марксизм-ленінізм, спираючись на реальні явища і процеси об'єктивної дійсності, доводить, що перетворення науки в безпосередню продуктивну силу суспільства є одним з найважливіших факторів, що сприяють всебічному розвитку людини, неухильному підвищенню її добробуту, культурного і освітнього рівня, суспільної свідомості.

Впливаючи на різні сфери суспільного життя, науково-технічна революція викликає загострення соціальних антагонізмів, об'єктивно сприяючи визріванню матеріальних, соціальних і політичних передумов соціалістичної революції в капіталістичних країнах. Не дивно, що останнім часом буржуазні ідеологи намагаються применшити прогресивний характер науково-технічної революції і використати її негативні соціальні наслідки як ще один аргумент проти вищої соціальної мети комунізму.

Фетишизуючи роль техніки в суспільному розвитку і розглядаючи її у відриві від способу виробництва та конкретних соціально-економічних відносин, буржуазні теоретики зображують науково-технічний прогрес у вигляді «чудовиська», якогось всесильного демонічного повелителя, що стоїть над суспільством і фатально впливає на людську долю. Вони малюють песимістичну картину майбутнього, в якому поряд з матеріальним достатком членів суспільства нібито пануватимуть новіше нівелювання і стандартизація людей. Науково-технічний прогрес, на думку представників технологічного детермінізму, служитиме «знелюдненню» особи, а соціально-бюрократична регламентація її думок і дій буде доведена до небачених меж.

Неспроможні здійснити конкретно-історичний аналіз соціальних умов, за яких відбувається антигуманне використання досягнень науково-технічної революції, буржуазні теоретики, отже, твердять, що розвиток науки і техніки стане головною причиною неминучої деградації людини, а тому, й формування всебічно розвиненої особи, яке передбачає комунізм, мовляв, абсолютно неможливе. За всі ті багатства, що їх несе з собою технічний прогрес, «індивід, — пише Г. Маркузе, — приносить у жертву свій час, свою свідомість»¹¹. Таку саму точку зору висловлює й Е. Фромм. «Абсолютно механізоване суспільство, — пише він, — яке присвятило себе максимальному виробництву і споживанню, суспільство, кероване електронно-обчислювальними машинами... перетворює людину в частину загального механізму, добре нагодовану і розважену, але все-таки пасивну, неживу і малочутливу»¹².

На таких же позиціях стоять і представники ідеології реформізму. Звинувачуючи технічний прогрес у тому, що він нібито є головною причиною відчуження людини в суспільстві, перетворення її у безпорадну жертву анонімних сил, один із західнонімецьких соціал-реформістів К. Чернець пише: «Ми є свідками далекосяжної індустріалізації, механізації, типізації, нормування, автоматизації, комп'ютеризації і маніпуляції самої людини. Ми знаємо психологічну маніпуляцію сьогодні і з страхом передбачаємо біологічну маніпуляцію людьми завтра»¹³. Буржуазні ідеологи й представники реформізму твердять, що і в умовах соціалізму, незважаючи на панування суспільної власності на засоби виробництва, під впливом сучасної науково-технічної революції

¹¹ H. Marcuse. Eros and Civilization, London, 1956, стор. 100—101.

¹² E. Fromm. The Revolution of Hope, New York, 1968, стор. 1.

¹³ "Die Zukunft", 1970, № 23—24, стор. 30.

відчуження не лише не долається, а навіть посилюється, перетворюючи людську істоту на простий придаток до виробничого механізму.

Таким чином, виходячи з метафізичних позицій, теоретики антикомунізму намагаються протягти думку про те, що доля людини в індустріальному суспільстві (як при капіталізмі, так і при соціалізмі) наперед визначена, а, отже, не може бути й мови відносно практичної можливості наблизитися до комуністичного ідеалу особи, виховати всебічно і гармонійно розвинену людину. Саме тут вороги комунізму в наукоподібній формі, по суті справи фіксуючи численні суперечливі тенденції розвитку соціальної дійсності за капіталізму, облудно намагаються приписати їх і соціалізмові, а разом з тим відстояти й ідею «конвергенції» двох протилежних соціальних систем.

Марксистсько-ленінське розуміння ролі науки і техніки в суспільному розвитку докорінно відрізняється від метафізичного. Безумовно, науково-технічний прогрес несе в собі деякі потенціальні можливості бути використаним проти людини. Проте це аж ніяк не означає, що він скрізь і завжди «дегуманізує» особистість, перетворює її на пасивну істоту, конформіста і споживача, як це твердять буржуазні теоретики. Такі антигуманні, антидемократичні наслідки науково-технічної революції у країнах капіталу є свідченням того, що «монополії,— як зазначалося на XXIV з'їзді КПРС,— широко використовують досягнення науково-технічного прогресу для зміцнення своїх позицій..., для посилення експлуатації трудящих та їх гноблення»¹⁴.

В умовах соціалізму використання досягнень науково-технічного прогресу, органічне поєднання їх з перевагами соціалістичної системи господарства є однією з найважливіших умов розв'язання завдань комуністичного будівництва, в тому числі і всебічного розвитку людини. Трудящі соціалістичного суспільства кровно зацікавлені в найширшому застосуванні новітніх науково-технічних відкриттів, оскільки це сприяє неухильному підвищенню продуктивності праці, а отже, й дальшому поліпшенню їх матеріального становища, зростанню культурного рівня.

Сучасна науково-технічна революція, прискорюючи розвиток продуктивних сил в соціалістичному суспільстві, наближає час переходу людини з «царства необхідності» в «царство свободи», про що свого часу писав К. Маркс. «Царство свободи, — відзначав він, — починається в дійсності лише там, де припиняється робота, диктована нуждою і зовнішньою доцільністю, отже, по природі речей воно лежить по той бік сфери власне матеріального виробництва»¹⁵. Основною умовою такого переходу К. Маркс, як відомо, вважав скорочення робочого дня на основі підвищення продуктивності праці.

Справді, науково-технічний прогрес, перетворення науки в безпосередню продуктивну силу скорочують час перебування трудівника у сфері матеріального виробництва, тобто у «царстві необхідності», де він зайнятий відтворенням засобів для існування. «По той бік його (матеріального виробництва.— В. К.),— писав К. Маркс,— починається розвиток людських сил, який є самоціллю, справжнє царство свободи, яке, однак, може розцвісти лише на цьому царстві необхідності, як на своєму базисі. Скорочення робочого дня — основна умова»¹⁶.

Соціалізм створює всі необхідні передумови, щоб людина мала можливість розвиватися і вдосконалювати себе. Політика Комуністичної партії і Радянського уряду спрямована на постійне скорочення робо-

¹⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 16.

¹⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 355.

¹⁶ Там же.

чого дня, на те, щоб у вільний від роботи час трудящі могли якнай-змістовніше проводити своє дозвілля, брати активну участь у громадсько-політичному житті. У Програмі КПРС з цього приводу зазначається: «В міру скорочення часу на матеріальне виробництво розширюються можливості для розвитку здібностей, обдаровань, талантів у галузі виробництва, науки, техніки, літератури і мистецтва. Дозвілля людей все більше використовуватиметься для громадської діяльності, культурного спілкування, розумового і фізичного розвитку, науково-технічної і художньої творчості»¹⁷. Тим самим трудящі соціалістичного суспільства мають найсприятливіші можливості для розвитку всіх творчих сил, для переходу в «царство свободи».

У цьому зв'язку песимістичні прогнози теоретиків технологічного детермінізму та їх прибічників із табору реформізму відносно нездійсненності вищої соціальної мети комунізму зайвий раз підтверджують повну деградацію буржуазної ідеології, її класову обмеженість, втрату капіталізмом віри в соціальний прогрес. Апологети ладу, основного на антагоністичних відносинах і стихійному розвитку, неспроможні передбачити прогресивні соціальні наслідки сучасної науково-технічної революції, нездатні вказати шляхи використання її досягнень на користь людині. Ідеалістичні теоретизування буржуазних і реформістських ідеологів доповнюють брехливу пропаганду найактивніших ворогів комунізму, яка спрямована проти радянських людей.

Буржуазна ідеологія та пропаганда, будучи неспроможними «довести» нездійсненність комуністичного гуманного ідеалу, вдаються до прямих нападок на країни соціалізму і, насамперед, на Радянський Союз, зокрема, на конкретну практику втілення в життя програмного завдання КПРС — виховати нову людину. Захисники капіталізму прагнуть очорнити колективізм, масовий трудовий ентузіазм, високі моральні якості наших трудящих, їх спосіб життя і поведінки. Ідеологи антикомунізму створили ряд наклепницьких концепцій, серед яких найбільшого поширення набула концепція так званої «колективізованої душі» радянської людини.

Виходячи з принципів індивідуалізму, буржуазної демократії, ідеологи та пропагандисти антикомунізму намагаються насамперед довести, що нібито суспільна власність, панування єдиної марксистсько-ленінської ідеології знищили свободу особи, її індивідуальність. «Усуспільнення важливих засобів виробництва, — пишуть вони, — веде до усуспільнення й найважливішої продуктивної сили — людини»¹⁸. Більше того, один з теоретиків реформізму, В. Кнорінген, заявив, що «комунізм хоче знищити людину в її індивідуальності, перетворити її на будівельний камінь колективу...»¹⁹. Отже, зводячи наклепи на соціалізм, антикомунізм прагне фальсифікувати керівну роль Комуністичної партії, підірвати ідейну єдність радянських людей, колективізм як новий тип відносин співробітництва і взаємодопомоги між членами соціалістичного суспільства, що існує й розвивається на основі суспільної власності. Пропагандистські трюки буржуазних і реформістських ідеологів є прямою фальсифікацією соціалістичної демократії, відносин між колективом і особою в нашому суспільстві, ігноруванням тієї об'єктивної істини, що свобода і розвиток людської особистості не лише не заперечують колективізм, а тільки й можливі на його основі.

¹⁷ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 106.

¹⁸ Ідеология современного реформизма, М., 1970, стор. 453.

¹⁹ "Neue Gesellschaft", 1961, № 3, стор. 170.

Звинувачення на адресу Комуністичної партії в тому, що вона нібито своєю політикою знеособлює індивіда, є також безпідставною вигадкою антикомунізму, свідченням ненависті останнього до її гуманістичної місії. Практика соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР з усією переконливістю свідчить про те, що саме КПРС зробила і робить все необхідне для розвитку демократії, людських здібностей і талантів, створила реальні матеріальні і духовні передумови для формування гармонійно розвиненої особи.

Проголосивши найвищою соціальною метою своєї діяльності розквіт людської особистості, Комуністична партія підпорядкувала свою політику в усіх сферах суспільного життя її досягненню. І далі поглиблюючи радянську демократію, партія надає все більшого значення тим її ланкам, які безпосередньо впливають на розвиток особи. Як відомо, особлива увага звертається на піднесення ролі трудових колективів — основних осередків соціалістичного суспільства, як важливого фактора зміцнення почуття колективізму у радянських людей.

Соціалістичний колектив не тільки не «усуспільнює», не позбавляє індивідуальності людину, як твердять теоретики антикомунізму, а навпаки, створює всі можливості для повного розквіту її здібностей, усуває перешкоди для творчої діяльності, примножує її сили, підвищує цінність і значення в суспільстві. В соціалістичному трудовому колективі, зазначається в матеріалах XXIV з'їзду КПРС, «...формуються нові, соціалістичні якості трудящих, складаються відносини дружби і товариської взаємодопомоги. Відповідальність кожного перед колективом і відповідальність колективу за кожного працівника — ось невід'ємна риса нашого способу життя»²⁰.

Керуючись у своїй повсякденній діяльності науковою теорією гуманізму, Комуністична партія веде соціалістичне суспільство по накресленому марксизмом-ленінізмом шляху. Визначаючи конкретні перспективи комуністичного будівництва, партія ставить цілком реальне завдання: «...піднести добробут радянського народу на таку висоту, яка наочно покаже всім, навіть найбільш закоренілим скептикам, можливості і переваги нашого ладу в усіх сферах суспільного життя... У Радянському Союзі безсумнівно будуть зроблені нові великі кроки в галузі науки і культури, в галузі всебічного розвитку людської особистості... Це й не може бути інакше, бо головним лозунгом партії і Радянської держави при складанні всіх наших планів був і залишається лозунг «все в ім'я людини, для блага людини»²¹.

²⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 92.

²¹ Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 54—55.

Замітки

З історії колгоспного будівництва на Україні

Л. І. Чернецька
ДІЯЛЬНІСТЬ КОМСОМОЛУ УКРАЇНИ
ПО ЗАЛУЧЕННЮ МОЛОДІ ДО УЧАСТІ
В КОМПЛЕКСНІЙ МЕХАНІЗАЦІЇ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
(1966—1970 рр.)

Комуністична партія, дотримуючись наміченого березневим (1965 р.) Пленумом ЦК і закріпленого в рішеннях XXIII з'їзду КПРС курсу, в роки восьмої п'ятирічки продовжувала працювати над розв'язанням важливого народногос-

подарського завдання, яке полягало в тому, щоб максимально прискорити перехід до комплексної механізації всіх галузей сільського господарства. Великого значення у вирішенні цього завдання вона надавала комсомолу, молоді, що й визначило в досліджуваній період форми діяльності сільських комсомольських організацій. У постанові XV з'їзду ВЛКСМ вказувалося, що «комсомольські організації покликані ще з більшою енергією і наполегливістю взятися за комплексну механізацію трудовітких процесів і електрифікацію сільського господарства, активно брати участь у здійсненні планів іригаційних і меліоративних робіт»¹.

Здійснення комплексної механізації сільського господарства стало одним з головних завдань і для комсомолу України. Важливе значення в активізації цієї роботи мали рішення XX з'їзду ЛКСМУ (квітень 1966 р.) та VII (січень 1969 р.) і VIII (березень 1969 р.) пленумів ЦК ЛКСМУ, які поставили перед комсомольськими організаціями республіки завдання, спрямовані на залучення молоді до впровадження комплексної механізації у сільськогосподарське виробництво².

Виконуючи ці завдання, комсомольські організації під керівництвом партії провели значну роботу щодо підготовки механізаторських кадрів. При цьому комсомол республіки керувався вказівкою Л. І. Брежнєва про те, що «розв'язання великих завдань, поставлених партією перед сільським господарством, під силу лише людям технічно грамотним, кваліфікованим, які люблять землю і працю на землі»³, що «комсомол подасть колгоспам і радгоспам неоціненну допомогу, якщо розгорне рух молоді за оволодіння сільськими технічними професіями»⁴.

¹ Стенографический отчет XV съезда ВЛКСМ, М., 1966, стор. 572.

² XX з'їзд ЛКСМ України, К., 1966, стор. 126; «Молодь України», 30 березня 1969 р.

³ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 30.

⁴ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 478.

Юнаки і дівчата з великим ентузіазмом взялися за виконання цього важливого загальнодержавного завдання. Чималу роль у залученні молоді до оволодіння технічними спеціальностями відіграв VIII пленум ЦК ВЛКСМ (грудень 1969 р.)⁵, на якому було розроблено програму діяльності комсомольських організацій у цьому питанні.

Значну увагу технічному всеобучу сільської молоді приділяв комсомол України. Про це, зокрема, йшлося на VIII пленумі ЦК ЛКСМУ, на пленумах та активах обласних і районних комітетів комсомолу, а також на загальних зборах в первинних комсомольських організаціях колгоспів, радгоспів, сільських шкіл. При обкомах, райкомах ЛКСМУ були створені спеціальні штаби. Відбувся республіканський огляд комсомольських організацій на кращу постановку роботи по розгортанню масового руху молоді за оволодіння сільськими технічними спеціальностями.

Активніше стали оволодівати сільськими технічними спеціальностями дівчата. Цьому, зокрема, сприяла постанова Ради Міністрів СРСР від 14 січня 1969 р. «Про ширше залучення жінок до участі в кваліфікованій праці в сільському господарстві», яка передбачала нові пільги для жінок-механізаторів⁶. Обкоми та райкоми ЛКСМУ створили спеціальні комісії, які контролювали стан забезпечення гуртків і курсів механізаторів підручниками, наочними посібниками, а дівчат, що тут навчалися,— спецодягом та взуттям, кімнатами відпочинку; дбали про працевлаштування курсанток після випуску.

Значну роботу в цьому напрямку проводили комсомольські організації Полтавської, Кіровоградської, Черкаської, Донецької областей. Всього по Українській РСР в 1970 р. спеціальність тракториста-машиніста одержали близько 7 тис. жінок. На той час у колгоспах і радгоспах республіки механізаторами працювало 49,4 тис. жінок⁷.

Діяльність комсомолу у справі залучення юнаків і дівчат до лав механізаторів дістала високу оцінку партії, зокрема в промові на XVI з'їзді ВЛКСМ Л. І. Брежнєв сказав: «...Ми з задоволенням відзначаємо, що комсомол активно відгукнувся на заклик партії допомогти сільській молоді оволодіти технічними професіями, яких так гостро потребує наше село»⁸. Активну участь брали комсомольці і молодь республіки у здійсненні механізації рослинництва. У боротьбі за досягнення високих і сталих темпів розвитку сільського господарства, збільшення виробництва продуктів землеробства і тваринництва комітети комсомолу спиралися на бригади і ланки комплексної механізації. На III Всеросійському з'їзді колгоспників перший секретар ЦК ВЛКСМ Є. М. Тяжельников назвав комсомольсько-молодіжні механізовані колективи заспівувачами боротьби за високий урожай, за високу культуру землеробства. «Більшість з них,— сказав він,— відзначається високою стабільністю кадрів, дисципліною, умілим використанням техніки і передових методів праці, турботою про зростання суспільного багатства, відповідальністю за долю врожаю»⁹.

⁵ «Молодь України», 30 грудня 1969 р.

⁶ Решения партии и правительства по сельскому хозяйству (1965—1971 гг.), М., 1971, стор. 383—385.

⁷ Партархів Кіровоградського обкому Компартії України, ф. 152, оп. 6, спр. 190, арк. 5—6; ф. 1574, оп. 6, спр. 37, арк. 23; Партархів Черкаського обкому Компартії України, ф. 2727, оп. 15, спр. 2, арк. 91; «Молодь України», 4 лютого, 19 квітня 1967 р., 28 березня 1969 р.; «Молодь Черкащини», 5 березня 1970 р.; «Молодий Корчагінець», 19 січня 1971 р.; «Под знаменем ленинизма», 1970, № 16, стор. 23; «Механізація сільськогосподарського виробництва», 1971, № 2, стор. 7—8.

⁸ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом, т. 3, стор. 30.

⁹ «Молодь України», 29 листопада 1969 р.

Партійні організації доручали комітетам ЛКСМУ вирішувати питання добору і розстановки кадрів для комсомольсько-молодіжних механізованих бригад, ланок, загонів. У колгоспах на відкритих комсомольських зборах затверджувався склад цих колективів, обговорювалися кандидатури їх керівників. Збори проходили за участю членів правління, провідних спеціалістів колгоспів і радгоспів.

Серед комсомольсько-молодіжних механізованих бригад, ланок і загонів комітети комсомолу організовували соціалістичне змагання, систематично підбивали його підсумки. Традиційними стали зльоти переможців у змаганні. У центрі уваги комсомольських організацій було й навчання механізаторських кадрів у школах передового досвіду. Все це сприяло збільшенню кількості комсомольсько-молодіжних механізованих колективів та поліпшенню якості їх роботи. Так, лише в 1968 р. за високу культуру землеробства змагалося близько 6 тис. комсомольсько-молодіжних механізованих ланок, 850 механізованих ланок, що входили до складу об'єднань і відділень «Сільгосптехніка», проводили меліоративні роботи, вапнування ґрунтів, боротьбу з ерозією тощо¹⁰.

В роки восьмої п'ятирічки з ініціативи двічі Героя Соціалістичної Праці, бригадира тракторної бригади колгоспу ім. XX з'їзду КПРС Новоукраїнського району Кіровоградської області О. В. Гіталова широкого розмаху набрав рух хліборобів за найбільш ефективне використання техніки. У грудні 1968 р. О. В. Гіталов звернувся з відкритим листом до молодих механізаторів Кіровоградщини з закликом підвищувати культуру землеробства, вирощувати високі врожаї, боротися за економію і бережливість, оволодівати сучасною наукою і передовим досвідом. Першими на лист знатного механізатора відгукнулися комсомольці і молодь тракторної бригади колгоспу «Дружба» Новоукраїнського району. Вони взяли підвищені соціалістичні зобов'язання на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна і запропонували всім комсомольсько-молодіжним колективам тракторних бригад Кіровоградщини вирушити в похід за високу культуру землеробства на основі новітніх досягнень науки і передового досвіду. Цей почин схвалило бюро Кіровоградського обкому ЛКСМУ¹¹. Лист О. В. Гіталова і звернення молодих механізаторів були обговорені в комсомольсько-молодіжних колективах. Десятки комсомольсько-молодіжних тракторних бригад області підтримали ініціаторів змагання і стали на Ленінську трудову вахту. Широко використовуючи комплексну механізацію у поєднанні з передовою технологією вирощування сільськогосподарських культур, вони добилися високих виробничих показників при мінімальних затратах праці і засобів. Кращі комсомольсько-молодіжні механізаторські колективи республіки за результатами праці стали врівень з прославленими майстрами хліборобської справи.

Високих урожаїв картоплі досягли комсомольсько-молодіжні механізаторські ланки Чернігівської, а кукурудзи — Одеської та Вінницької областей. Навіть за несприятливих погодних умов 1968 р. 256 комсомольсько-молодіжних колективів Вінниччини одержали понад 40 ц зерна кукурудзи з кожного гектара¹².

Впровадження комплексної механізації у рослинництво дало змогу створювати безпородні госпрозрахункові ланки. Характерною особливістю цих колективів було те, що вони працювали за акордно-преміаль-

¹⁰ «Комсомольская жизнь», 1968, № 12, стор. 7.

¹¹ «Молодий комунар», 10 грудня 1968 р.

¹² Інформаційний бюлетень Вінницького обкому ЛКСМУ. (Матеріали обласної наради керівників комсомольсько-молодіжних колективів по вирощуванню кукурудзи), Вінниця, 1969 р., стор. 20.

ною системою оплати праці з годинним авансуванням, тобто отримували гроші не за об'єм виконуваних робіт, а за конкретний кінцевий продукт праці. За таких умов органічно поєднуються дві сторони — виробнича і виховна, оскільки змінюється позиція самого виробничника, який перетворюється з пасивного виконавця в активного, творчо мислячого працівника. Саме тому комсомол швидко взяв на озброєння цю систему організації праці і став її активним пропагандистом. Високих показників у праці і вихованні молодих трудівників досягла, наприклад, комсомольсько-молодіжна механізована ланка Івана Бея з колгоспу ім. Мічуріна Лубенського району на Полтавщині, яка першою в області перейшла на безнарядну акордно-преміальну систему організації і оплати праці¹³. Досвід цієї ланки став надбанням багатьох комсомольсько-молодіжних колективів області. В 1970 р. на Полтавщині вже нараховувалось 48 безнарядних госпрозрахункових комсомольсько-молодіжних механізованих ланок¹⁴.

Багато зробили комсомольські організації республіки для залучення молоді до участі в механізації тваринництва. На початку восьмої п'ятирічки більшість робіт на тваринницьких фермах України здійснювалося вручну¹⁵. Одним з важливих завдань партійних і комсомольських організацій було проведення комплексної механізації тваринництва. На Україні ініціаторами індустріалізації тваринницьких ферм виступили комуністи та комсомольці Знам'янського району Кіровоградської області, Нікопольського району Дніпропетровської області та Лебединського району Сумської області. Для координації дій первинних та комсомольських організацій при обкомах і райкомах ЛКСМУ були створені штаби по механізації тваринництва та бюро економічного аналізу. Поряд з працівниками обкомів та райкомів комсомолу до них входили спеціалісти сільського господарства. Штаби по механізації тваринництва, бюро економічного аналізу розробили і здійснили заходи щодо прискорення технічного оснащення ферм. Будівництво тваринницьких приміщень було оголошено комсомольськими ударними будовами. За комсомольськими путівками на ці об'єкти направлялися кращі з кращих. Комсомольсько-молодіжні бригади будівельників, монтажників, молодих механізаторів республіки взяли активну участь у будівництві нових і переобладнанні старих ферм¹⁶.

1969 р. комсомольські організації України почали широко використовувати у своїй роботі досвід Долгоруківської районної комсомольської організації Липецької області, яка оголосила механізацію тваринництва ударною комсомольською справою. У кожній області були визначені два райони, які повинні були стати показовими. Секретарі цих райкомів ЛКСМУ побували в Долгоруківській комсомольській організації на семінарі, організованому з ініціативи ЦК ВЛКСМ. Це дало їм можливість краще ознайомитися з досвідом долгоруківців. Райкоми комсомолу розробили заходи для якнайшвидшої механізації тваринництва і спрямували всі сили на їх виконання. Особливо активно діяли комсомольські організації Хмельницької області. Ентузіастами походу за технічний прогрес на фермах стали юнаки і дівчата Кам'янець-Подільського, Городоцького, Дунаєвського, Лещинського

¹³ Пазустріч XXIV з'їзду КПРС. Інформаційний бюлетень Полтавського обкому ЛКСМУ, Полтава, 1971, стор. 20—21.

¹⁴ «Комсомольское знамя», 9 червня 1970 р.

¹⁵ М. Панченко, Є. Гайдаєнко. Продуктивність праці та шляхи її підвищення в сільськогосподарському виробництві, К., 1969, стор. 62; «Комсомольское знамя», 16 квітня 1967 р.; «Молодь України», 26 листопада 1966 р.

¹⁶ «Комсомольское знамя», 16 квітня 1967 р., 16 грудня 1971 р.; «Комсомольская жизнь», 1970, № 18, стор. 8; «Молодь України», 24 грудня 1971 р.

ського районів. На кінець 1971 р. на Хмельниччині було механізовано 215 ферм, встановлено близько 1000 доїльних апаратів, введено в дію 1284 кормоцехи. Всього в республіці на початку 1971 р. налічувалося 3300 комплексно-механізованих тваринницьких ферм. На багатьох з них понад 50% працівників становила молодь¹⁷.

Завдяки впровадженню комплексної механізації велика кількість ферм перейшла на двозмінну роботу, що дало змогу вивільнити час для навчання і відпочинку тваринників, підвищити продуктивність праці, знизити собівартість продукції.

Активна участь комсомольських організацій республіки в механізації, концентрації і спеціалізації сільського господарства сприяла значному поліпшенню організації праці, підвищенню її ефективності, певною мірою розв'язувала проблему закріплення молоді на селі.

¹⁷ «Комсомольское знамя», 16 грудня 1971 р.; «Молодь України», 24 грудня 1971 р.; «Молода гвардія», 19 січня 1971 р.

В. К. Федорова
ДІЯЛЬНІСТЬ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ
ПО ДАЛЬШОМУ ЗМІЦНЕННЮ СІЛЬСЬКИХ
ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
У РОКИ ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ
[1933—1937 рр.]

Перехід до великого соціалістичного сільськогосподарського виробництва, нові умови роботи на селі в роки другої п'ятирічки підвищили відповідальність партійних організацій за ведення колективного господарства. Спираючись на потужну

індустріальну базу, Комуністична партія України зосередила головну увагу на дальшому організаційно-господарському і політичному зміцненні колгоспів і радгоспів. Необхідно було, насамперед, перебудувати територіальні парторганізації за виробничим принципом, наблизивши їх цим самим до діяльності кожного колгоспу і бригади.

Проблеми партійного будівництва у досліджуваній період висвітлено в історико-партійній літературі¹. У даній замітці порушено питання перебудови, зміцнення сільських парторганізацій у роки другої п'ятирічки.

В умовах дрібноселянського, індивідуального господарства партія не могла будувати низові партійні осередки за виробничим принципом, вони створювалися за територіальним з числа комуністів, які працювали в сільській місцевості, в колгоспах і, головним чином, в установах (сільрада, сільпо, пошта, міліція, суд, школа та ін.). У січні 1933 р. лише в 34% колгоспів були партійні організації. У той час переважали міжколгоспні партосередки, що об'єднували комуністів з 3—5—8 колгоспів та інших сільських установ. На обліку в парторганізаціях в середньому було до 15 комуністів, з них 65% кандидатів у члени ВКП(б)².

¹ Ю. В. Бабко. Партійне будівництво на Україні у 1933—1937 рр., Вид-во Львівського університету, 1971; Д. Бахшиєв. Партійное строительство в условиях победы социализма в СССР, М., 1954; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971; Некоторые вопросы партийного строительства и внутрипартийной работы Харьковской парторганизации в годы второй пятилетки.—Ученые записки, т. XIV. Труды кафедры истории КПСС, вып. 1, Харьков, 1964.

² В. В. Бондаренко. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток, К., 1957, стор. 179; «Партактивист», 1932, № 12—13, стор. 6.

Такий стан розвитку мережі партійних органів не забезпечував їх тісного зв'язку з господарством. Зв'язок районів з колгоспами здійснювався шляхом відрядження на село уповноважених з обкомів і райкомів партії. Однак це себе не виправдало, оскільки направлення уповноважених на село і методи їх роботи не зміцнювали, а знеособлювали і підміняли колгоспний осередок³.

В умовах розвитку і дальшого зміцнення соціалістичного ладу стара структура сільських партосередків не задовольняла назрілих вимог. Необхідно було перебудувати їх роботу, підняти роль комуністів на виробництві. Велику допомогу у розв'язанні цих завдань подав січневий (1933 р.) об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б). «З метою політичного зміцнення МТС і радгоспів, підвищення політичної ролі і впливу МТС та радгоспів на селі і рішучого поліпшення політичної і господарської роботи наших осередків у колгоспах і радгоспах, ЦК ВКП(б) вирішив організувати в усіх машинно-тракторних станціях і радгоспах політвідділи...»⁴. 15 січня того ж року Центральний Комітет КП(б)У прийняв рішення «Про хід добору керівних кадрів політвідділів МТС», 24 січня надіслав секретарям обкомів, міськкомів і райкомів партії листа «Про укомплектування політвідділів МТС і радгоспів», а 12 лютого ухвалив постанову «Про порядок і строки комплектування політвідділів МТС і радгоспів»⁵. У цих документах було визначено черговість в організації політвідділів, піддано критиці ряд парторганізацій за формальне ставлення до справи добору працівників для політвідділів. З метою кращого добору цих кадрів у лютому 1933 р. була створена комісія ЦК КП(б)У на чолі з П. П. Постишевим.

1933 р. Центральний Комітет ВКП(б) направив у політвідділи 17 тис. комуністів. Серед направлених у політвідділи МТС України були посланці парторганізацій Москви, Ленінграда і Червоної Армії. Ці комуністи в більшості були з дореволюційним стажем, теоретично підготовлені і мали досвід організаторської роботи. 52,7% всіх начальників політвідділів МТС республіки становили колишні робітники⁶. З 554 чол., рекомендованих Донецьким, Дніпропетровським, Харківським і Одеським обкомами партії на роботу в політвідділи, комісія затвердила лише 144 чол.⁷. На початок січня 1934 р. на Україні для роботи в політвідділах було відібрано 4500 комуністів, які мали великий досвід партійно-організаційної роботи. Крім того, на село було направлено ще 10 тис. партійних і радянських працівників, з яких 3 тис. — головами колгоспів, секретарями сільських парторганізацій.

Політвідділи машинно-тракторних станцій і радгоспів створювалися насамперед у районах України, Північного Кавказу, Нижньої Волги. Так, на 1 квітня 1933 р. в Українській РСР політвідділи працювали в 375 МТС (63,5%) з 590, на 1 травня — в 505 (83,3%), а на початок січня 1934 р. — 645 (98,4%) з 655, що працювали в республіці⁸.

Одночасно ЦК КП(б)У вжив заходів для зміцнення сільської районної ланки. З січня по листопад 1933 р. у сільські районні органи було

³ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 427, арк. 228.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, К., 1954, стор. 180.

⁵ «Комуніст», 24 січня, 13 лютого 1933 р.

⁶ С. В. Косиор. В борьбе за победу социализма от XVI до XVII съезда ВКП(б), Партиздат ЦК КП(б)У, 1934, стор. 42; «Партийное строительство» (орган ЦК ВКП(б)), 1933, №№ 13—14, стор. 68.

⁷ Ю. В. Бабко. Назв. праця, стор. 50.

⁸ Ф. Д. Піджарий. Діяльність Комуністичної партії України по створенню і зміцненню колгоспного ладу (1927—1937 рр.), Харків, 1973, стор. 85—86.

направлено 1340 членів ВКП(б), з них 257 — секретарями райкомів, 249 — головами райвиконкомів і 158 — головами контрольних комісій⁹.

Комуністична партія велику увагу приділяла перебудові роботи сільських партійних організацій, спрямованої на наближення її до виробничих потреб колгоспів. 29 квітня 1933 р. ЦК КП(б)У схвалив постанову «Про роботу колгоспного осередку»¹⁰, якою зобов'язав райкоми партії, політвідділи МТС, секретарів колгоспних осередків покінчити з практикою об'єднання комуністів декількох колгоспів в одній парторганізації і в усіх колгоспах, де була необхідна кількість членів партії, створити осередки, а в тих колгоспах, де комуністів було мало, або не було зовсім, — призначити парторганізаторів, які повинні вести серед колгоспників масово-політичну роботу. Таким чином, постанова ЦК КП(б)У звертала увагу комуністів на необхідність перебудови мережі партійних організацій за виробничим принципом.

Центральний Комітет Компартії України приділяв увагу наближенню партійного керівництва до низової виробничої ланки — до бригади, рекомендував створити інститут парторганізаторів і в бригадах, а там, де було не менше трьох комуністів, — партгрупи, визначив їх завдання.

Досвід і рекомендації партійної організації України та інших республік по введенню нових форм партійного керівництва вивчався в ЦК ВКП(б). 15 червня 1933 р. Центральний Комітет ВКП(б) прийняв постанову «Про роботу політвідділів МТС, про колгоспний осередок і про взаємовідносини політвідділів і райкомів», у якій рекомендував провести перебудову існуючих територіальних сільських організацій так, щоб поряд з територіальними осередками сільських установ існували колгоспні виробничі осередки. У зв'язку з цим, указувалося в постанові, необхідно було «організувати в кожному колгоспі з числа працюючих там комуністів самостійний колгоспний виробничий осередок або кандидатську групу при наявності відповідної кількості членів партії і кандидатів, причому при відсутності в колгоспі необхідної кількості комуністів — комуністи, члени даного колгоспу, організаційно виділялися з сільськогосподарської територіальної партійного осередку і, організуючи навколо себе співчуваючих і комсомольців, членів даного колгоспу, складали партійно-комсомольське ядро колгоспу, в колгоспах, де не було комуністів, організовувалися групи співчуваючих на чолі з спеціально прикріпленими до неї парторганізаторами»¹¹.

Одночасно ЦК ВКП(б) рекомендував у залежності від кількості комуністів організовувати в постійних виробничих бригадах партійні групи або виділяти парторганізаторів, а в тих бригадах, де не було комуністів, прикріпляти до них членів колгоспних осередків, як партійних організаторів. Процент колгоспів, де були партосередки, на 1 жовтня 1933 р. становив 79,5% проти 37,9 на 1 січня того ж року. Зростання здійснювалося за рахунок створення кандидатських і партійно-комсомольських груп і парторганізаторів. За неповними даними, на кінець року в республіці налічувалося 5880 виробничих осередків, 3500 кандидатських груп, 3412 партійно-кандидатських груп, 5944 парторганізатори у колгоспах і 1495 територіальних осередків. У таких районах республіки, як Петриківський, Чубаревський та Нікопольський на Дніпропетровщині, Ніжинський, Прилуцький Чернігівської області, Ново-Водолажський, Кобеляцький, Верхньо-Бурлуцький, Дворичанський, Онуфрієвський Харківської області партійні організації були в усіх колгоспах¹².

⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 427, арк. 287.

¹⁰ Ю. В. Б а б к о. Назв. праця, стор. 52.

¹¹ Справочник партійного работника. Вып. 8, М., 1934, стор. 673.

¹² Ю. В. Б а б к о. Назв. праця, стор. 53—54.

Кількість секретарів партосередків і кандидатських груп з 7908 на 1 січня 1933 р. стала 10 365 на 1 вересня того ж року, виділено 6500 парторгів колгоспів і 16 500 парторгів колгоспних бригад, яких раніше не було¹³.

Перебудова партійних організацій за виробничим принципом відбувалась одночасно із зміцненням колгоспних осередків за рахунок комуністів з міст, райцентрів. З 1 січня по 15 жовтня 1933 р. з міських, районних центрів республіки на село було послано 15 929 комуністів, з них 3592 — на постійну і 12 339 — на тимчасову роботу. Близько 95% з них працювало секретарями колгоспних осередків і парторгам колгоспів та бригад¹⁴.

Направлення комуністів на село у той час, коли не було прийому в партію, стало єдиним джерелом зростання лав партійних організацій. Одночасно з цим процесом ішов процес перегрупування сил комуністів всередині колгоспів. За даними 212 районів республіки, в яких стояло на обліку 39 784 комуністи в колгоспах, на 1 вересня 1933 р. 62,7% працювало безпосередньо в колгоспному виробництві, з них 4811 чол.—бригадирами (12,1%), 1378 (3,5%) — ланковими, 17 050 (42,7%) — рядовими колгоспниками, 805 (2,6%) — трактористами, 937 — конюхами¹⁵.

Створення політвідділів, перебудова сільських партійних організацій за виробничим принципом привело до поліпшення партійно-масової роботи в колгоспах і керівництва осередків колгоспним виробництвом.

У процесі перебудови партійної роботи, переміщення комуністів на відповідальні виробничі ділянки доводилося долати опір з боку окремих комуністів, усувати недоліки в роботі деяких партійних організацій в цьому напрямку. Наприклад, з 43 колгоспів лише 13,5% секретарів і парторгів працювали на виробництві. Листопадовий (1933 р.) Пленум ЦК КП(б)У відзначив, що ряд колгоспних партосередків недостатньо вникав у виробничі справи артіль, і накреслив заходи щодо усунення недоліків.

Важливу роль у справі зміцнення партійних організацій України, зокрема сільських, відіграла чистка партії, проведена згідно з рішенням ЦК ВКП(б) у 1933—1934 рр., а також перевірка і обмін партійних документів (1935—1936 рр.).

Комуністична партія, очищаючи свої ряди від ворожих, кар'єристських елементів, керувалася при цьому ленінськими настановами про те, що цінним і важливим при проведенні чистки — це спиратися на досвід і вказівки безпартійних трудящих¹⁶. Партійні організації республіки, в тому числі сільські партосередки, провадили чистку на відкритих партійних зборах із залученням широких мас безпартійних. «Без них, без цих передовиків, — говорив П. П. Постишев, — без широких мас робітників і колгоспників було б важко справитися з цим великим і серйозним завданням очищення партійних організацій від класово-ворожих, опортуністичних, кар'єристських та інших чужих більшовизму елементів»¹⁷.

Під час чистки з партії в республіці було виключено 9,8%, зокрема, по Одеській області — 30,6, Вінницькій — 26,5, Донецькій — 27,6%¹⁸.

¹³ Там же, стор. 55.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 427, арк. 288—289.

¹⁵ Там же, арк. 239—240.

¹⁶ Див. В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 115.

¹⁷ П. П. Постишев. Промова на зборах Харківського обласного і міського партактиву 15 травня 1934 р.— «Комуніст», 16 травня 1934 р.

¹⁸ «Більшовик України», 1934, № 5—6, стор. 4.

Чистка партії виявила серйозні недоліки в роботі партосередків: недостатня ідейно-політична і виховна робота з молодими членами та кандидатами в члени партії, порушення ленінського принципу окремими парторганізаціями щодо індивідуального прийому до лав ВКП(б), порушення порядку обліку комуністів, у зберіганні і веденні партійних документів. Зокрема, незадовільно був поставлений облік комуністів в Донецькій і Київській партійних організаціях. У Донецькій парторганізації, наприклад, у 1933 р. за списками значилося 145 965 комуністів, а при перевірці виявилось лише 130 832¹⁹.

13 травня 1935 р. Центральний Комітет ВКП(б) у листі до всіх парторганізацій «Про безладдя в обліку, видачі і збереженні партквитків і про заходи по впорядкуванню цієї справи»²⁰ пропонував партійним органам перевірити наявність і дійсність партійних квитків і облікових карток усіх комуністів. 26 травня того ж року ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про практичні заходи по проведенню в життя листа ЦК ВКП(б) від 13 травня 1935 р.» і рекомендував провести в усіх містах і районних центрах збори партійного активу, а в первинних партійних організаціях — партійні дні, переглянути і зміцнити весь склад працівників обліку обкомів, міськкомів і райкомів партії, виділити на цю роботу кращих комуністів²¹.

Керуючись листом ЦК ВКП(б) від 13 травня 1935 р. і постановою ЦК КП(б)У від 26 травня, партійні організації республіки розгорнули широку роз'яснювальну роботу серед комуністів для їх ознайомлення із завданнями і методами перевірки партійних документів. В обласних, міських і районних центрах пройшли пленуми парткомів.

Перевіркою партійних документів безпосередньо займалися секретарі парторганізацій і члени бюро. Під час перевірки партійних документів було виявлено 17 097 комуністів, прийнятих у партію з порушенням статутних вимог, вилучено 5388 тимчасових посвідчень, виданих замість партійних квитків, крім того, було відібрано у тих, що раніше виключалися з партії, виявлено у родичів померлих комуністів 25 060 партійних квитків і кандидатських карток²².

Результати перевірки партійних документів в республіці були підбиті на пленумі ЦК КП(б)У 26—30 січня 1936 р. У доповіді секретаря ЦК КП(б)У П. П. Постишева «Про підсумки перевірки партдокументів в ЦК КП(б)У» вказувалося, що на той час перевірку партійних документів пройшло 97,7% складу КП(б)У, говорилося про серйозні порушення Статуту партії, занедбаність партійного господарства і обліку комуністів. Найважливішим підсумком проведеної перевірки було те, що партійні організації краще вивчили своїх комуністів, зміцнили партійний апарат і добилися значного впорядкування облікової документації. «Перевірка партійних документів,— відзначалося в резолюції,— відіграла виняткову роль у зміцненні рядів партії і підвищенні її боєздатності»²³.

У результаті цієї кампанії у республіці на партійну роботу було висунуто багато нових кадрів. Так, з 7 обкомів партії на відповідальну роботу було висунуто 7200 чол., з них 2750 — на керівну партійну роботу²⁴.

¹⁹ XVII съезд ВКП(б). Стенографический отчет, М., 1934, стор. 286.

²⁰ «Партийное строительство», 1935, № 24, стор. 14.

²¹ Ю. В. Б а б к о. З історії партійного будівництва на Україні в 1935—1936 рр.— «УІЖ», 1965, № 8, стор. 75.

²² Там же, стор. 77.

²³ Там же, стор. 78.

²⁴ «Комуніст», 4 червня 1937 р.

З метою закріплення позитивних результатів перевірки партійних документів грудневий (1935 р.) Пленум ЦК ВКП(б) ухвалив провести з 1 лютого по 1 травня 1936 р. обмін партійних квитків старого зразка 1926 р., кандидатських карток і облікових документів²⁵.

Рішення грудневого (1935 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) і січневого (1936 р.) Пленуму ЦК КП(б)У про обмін партійних документів обговорювалися на засіданнях, пленумах обкомів, окружкомів і райкомів КП(б)У.

1936 р. у партії було встановлено єдину систему обліку комуністів, порядок переходу їх з однієї організації в іншу, що сприяло зміцненню парторганізацій, кращій розстановці партійних сил.

Підсумки обміну партійних документів у республіці були підбиті на січневому (1937 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, на якому з доповіддю «Про підсумки обміну документів і завдання партійної роботи» виступив секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев. У республіці було виключено з партії 38 141 чол., з них 33 872 — в період перевірки і 4269 — під час обміну партдокументів. Якщо врахувати й інші причини, то за час перевірки і обміну партійних документів з КП(б)У було виключено 45 тис. чол.²⁶. В ході чистки партії були допущені помилки, які Центральний Комітет ВКП(б) засудив (безпідставне виключення з партії так званих «пасивних», огульне виключення). Виконуючи постанову ЦК ВКП(б), Комуністична партія України, як і вся партія, усунула допущені недоліки і відновила в рядах ВКП(б) неправильно виключених комуністів.

Отже, у роки другої п'ятирічки Комуністична партія України під керівництвом ЦК ВКП(б) здійснила велику роботу щодо зміцнення своїх рядів.

²⁵ КПРС в резолюціях..., ч. III, стор. 268.

²⁶ Ю. В. Б а б о. З історії партійного будівництва на Україні в 1935—1936 рр., стор. 72.

В. І. Мірошников, І. Я. Мірошников

**ПЕРШІ КОЛГОСПИ
НА ХАРКІВЩИНІ**

Одним з найбільших перетворень у нашій країні, здійснюваних Комуністичною партією і радянським народом, була соціалістична перебудова села. Об'єднання мільйонів відсталих дрібних селянських господарств у великі колективні означало корінний переворот у віковому дрібнотоварному укладі, у свідомості селянських мас, їх побуті, в усьому житті людей.

Вивчення і узагальнення досвіду соціалістичної перебудови сільського господарства має не лише теоретичне, а й велике практичне значення. Виступаючи на Третньому Всесоюзному з'їзді колгоспників, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв сказав: «Ми звертаємося сьогодні до історії колгоспного будівництва не тільки заради того, щоб віддати належне героїчному минулому. Про нього корисно пам'ятати і в ім'я майбутнього»¹.

Установлення нових науково перевірених фактів, що характеризують процес соціалістичного перетворення села, є важливим засобом боротьби з буржуазними апологетами, які намагаються сфальси-

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 468.

фікувати колективізацію сільського господарства в нашій країні, пере-
кручують суть взаємовідносин робітничого класу і трудового
селянства, роль Комуністичної партії в соціалістичному будівництві.

Питання колективізації в СРСР, а також діяльності Комуністичної
партії по соціалістичній перебудові села на різних етапах і в різних
районах країни висвітлено в багатьох монографіях, статтях, докумен-
тальних збірниках та дисертаціях². Автори даної замітки поставили
собі за мету дослідити досвід організації перших колективних селян-
ських господарств на Харківщині.

Уже протягом перших місяців після перемоги Великої Жовтневої
соціалістичної революції на Харківщині почали виникати колгоспи і
радгоспи. На початку 1918 р. були організовані сільськогосподарська
артіль «Надія» в с. Дворічний Кут Харківського повіту, Перша Бар-
вінківська (с. Барвінкове Барвінківського повіту) та Іллюхівська арті-
лі (с. Іллюхівка Валківського повіту)³. Тоді ж виникли і перші комуни.

Колективні господарства створювалися на добровільних засадах
з ініціативи комуністів, комсомольців, робітників, колишніх команди-
рів і бійців Червоної Армії, комітетів незаможних селян⁴. Вони об'єд-
нували в основному лише бідняцьку частину населення і незначною
мірою середняків. За статистичними даними, на 1 січня 1925 р. кол-
госпи Харківщини на 2/3 складалися з бідняків⁵.

Створені в цей період сільськогосподарські артілі, комуни були
невеликими господарствами, мали недосконалу систему внутрішнього
управління, потребували спеціалістів і більш досвідчених керівників.
У Лебединському повіті*, наприклад, у жовтні 1922 р. було 2 комуни
і 5 артілей, які займали 457,5 дес. землі і об'єднували 207 чол. У цих
господарствах налічувалося 6 волів, 58 корів, 19 свиней, із сільсько-
господарського реманенту — 26 плугів, 2 сохи, 40 борін, 13 возів⁶.

Наприкінці 1924 р. тільки 3,4% колективних об'єднань мали понад
300 дес. землі, майже половина господарств (42%) обробляла від

² А. Ф. Чмыга. История колхозного движения до сплошной коллективизации (1917—1929 гг.) в советской историографии.— Очерки по истории советского общества, М., 1967; А. М. Чичиков. Советская историография социалистического преобразования сельского хозяйства СССР (1917—1969 гг.), М., 1971; В. А. Смышляев. Торжество ленинского кооперативного плана (Историографический очерк истории коллективизации сельского хозяйства), Л., 1972; І. Х. Ганжа. Перші колективні господарства на Україні (1917—1920 рр.), К., 1960; П. М. Денисовець. Колгоспне будівництво на Україні в 1921—1925 рр., Харків, 1969; його ж. Радянська історіографія революційних аграрних перетворень на Україні в 1917—1921 рр.— «УІЖ», 1973, № 10; Р. Х. Амінова. Висвітлення історії колгоспів і радгоспів у радянській історіографії.— «УІЖ», 1972, № 7; та ін.

³ А. Ф. Чмыга. Очерки по истории колхозного движения на Украине (1921—1925 гг.), М., 1959, стор. 21.

⁴ Треба відзначити, що в історичній літературі трапляються інколи помилкові, на наш погляд, твердження про те, що організація перших колективних господарств проходила «...нерідко з порушеннями ленинського принципу добровільності вступу до цих колективів», що на Харківщині спостерігалися випадки примусової організації комун (див. М. І. Ксензенко. Роль КП(б)У у здійсненні революційних аграрних перетворень в українському селі (листопад 1918—кінець 1920 р.).— «УІЖ», 1969, № 11, стор. 52). Подекуди дійсно мали місце лівацькі заяви, які не сприяли розвитку соціалістичних відносин на селі. Та подібні заяви не мали практичного втілення. В. І. Ленін, відповідаючи на них, говорив у березні 1919 р.: «...Ми ніколи насильно селян в комуни не заганяли, і декрету такого нема» (В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 14).

⁵ Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р-203, оп. 1, спр. 2217, арк. 113.

* Лебединський повіт за тогочасним територіально-адміністративним поділом належав до Харківської губернії.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-257, оп. 1, спр. 126.

51 до 100 дес.⁷. Все ж, незважаючи на малоземельність, колгоспники Харківщини були забезпечені землею краще, ніж одноосібні селянські господарства в середньому по Україні⁸.

Комуністична партія і Радянський уряд проводили велику роботу щодо організаційно-господарського зміцнення перших сільськогосподарських артілей. Їм подавалася фінансова допомога, постачалися машини, добрива, насіння⁹. Так, лише Харківський губернський сільський банк за станом на 1 січня 1925 р. видав кредитів на суму 109 423 крб. 58 коп.¹⁰. 74% цих асигнувань становили довгострокові кредити, які призначалися для будівництва, придбання техніки, електрифікації тощо.

Однак труднощі не спиняли селян, які прагнули жити по-новому. «Ми, колективісти, не зійдемо з нашого шляху, поки не досягнемо свого...»,— записано в протоколі загальних зборів членів комуни ім. Леніна, які відбулися навесні 1922 р.¹¹. Велику роль у зміцненні колективних господарств, пропаганді їх досвіду відіграли партійні організації, сільські комуністи і комсомольці. В 1924 р. у колгоспах Харківщини працювало 200 комуністів (1,7% від загального числа працездатних) і 185 комсомольців (1,6%)¹². Вони спрямували свої зусилля на пропаганду ідей колективізації, піднесення трудової дисципліни, зміцнення колективів, сприяли перетворенню колгоспів у зразкові господарства. Комуністи і комсомольці проводили в селах велику культурно-освітню роботу. Вони організовували школи лікнепу, гуртки, курси, голосні читки газет та книжок, вечори в клубах і хатах-читальнях тощо. Комуни і колгоспи впливали на жителів навколишніх сіл, підвищували їх агрономічні знання і культурний рівень. Все це мало зміцнити серед селян, за словами В. І. Леніна, «...переконання, що колективне землеробство, як перехід до соціалізму, є річ корисна, а не примха, не звичайне марення»¹³.

Багатогранна цілеспрямована діяльність партійних, комсомольських і господарських організацій, перших зачинателів колгоспного руху*, постійна допомога Радянської держави, робітничого класу незабаром дали свої наслідки. Так, якщо в січні 1921 р. на Харківщині було 73 колективні господарства, то в 1922 р. їх налічувалося вже 156, 1923—215, а за станом на 1 жовтня 1924 р.—343 і 1 жовтня 1925 р.—372 господарства¹⁴. Прискореними темпами зростали артілі. За 5 років (1920—початок 1925 рр.) їх кількість збільшилася в 11 разів і становила 90,3% усіх колективних селянських об'єднань¹⁵. Хоч комуни, як організаційні форми об'єднання селян на Харківщині, не набули великого поширення, кількість їх також зростала. За ці роки число комун збільшилося в 4 рази. Тсози на 1 січня 1925 р. складали лише

⁷ ХОДА, ф. Р-203, оп. 1, спр. 2217, арк. 111.

⁸ Див. А. Ф. Чмыга. Очерки по истории колхозного движения на Украине (1921—1925 гг.), стор. 113.

⁹ ХОДА, ф. 1639, оп. 1, спр. 361, арк. 300.

¹⁰ Там же, ф. Р-203, оп. 1, спр. 2217, арк. 121.

¹¹ Там же, спр. 2065, арк. 7.

¹² Там же, спр. 2217, арк. 113.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 354, 355.

* Зачинателями колгоспного руху на Харківщині були: Г. О. Бондаренко, І. С. Балюк, О. Г. Коляда, І. Ю. Глянка, А. Т. Кремінь, П. М. Малихін, А. Ф. Оксеніч, К. К. Рубан, С. Ф. Сулима та інші.

¹⁴ ХОДА, ф. Р-203, оп. 1, спр. 2217, арк. 111. У праці П. М. Денисовця «Колгоспне будівництво на Україні в 1921—1925 рр.» (Х., 1969, стор. 75) наводяться інші цифри: на 1 січня 1925 р.—371, на 1 жовтня того ж року—344 колективні господарства.

¹⁵ ХОДА, ф. Р-203, оп. 1, спр. 2217, арк. 111.

3,2% усіх селянських колективних господарських об'єднань, але в абсолютних величинах їх кількість теж збільшувалася.

Внаслідок правильних прийомів агротехніки, кращого обробітку землі, застосування сільськогосподарських машин, ліквідації через-смужжя, організації боротьби з шкідниками полів урожайність в артілях і комунах була вищою, ніж в одноосібних селянських господарствах. Так, у 1924 р. середній урожай у соціалістичному секторі становив: жита — 55 пудів з десятини, озимої пшениці — 50, ярої пшениці — 23, а в одноосібних господарствах з десятини зібрали відповідно — 31,4, 30,6, 19,7 пудів¹⁶. Вищі врожаї, продуктивніші породи худоби найкраще агітували за колективні форми господарювання.

Процес створення соціалістичного виробництва у сільському господарстві був складним. Одночасно із зростанням і зміцненням колективних господарств окремі з них припиняли своє існування, розпадалися¹⁷. Причини цього різноманітні: відсутність досвідчених організаторів, бандитизм, ворожа діяльність куркулів та церковників. Посуха і неврожай 1921 р. теж негативно позначалися на діяльності колгоспів. Слід мати на увазі, що статистика тих років слабо відбиває процес об'єднання селянських господарств у колективні, а показує частіше, скільки дрібних господарств внаслідок цього припинило своє існування. Так, відомо, що протягом 1924 р. 22 колективні господарства губернії (8 комун і 14 артілей) об'єдналися в 10 колгоспів¹⁸, дані ж статистики свідчать, що кількість артілей зменшилася на 12.

Проте розпад і ліквідація окремих слабких колективних господарств не змогли негативно вплинути на розвиток соціалістичного сільськогосподарського виробництва. Якщо прийняти число всіх колективних форм господарств, що існували на 1 січня 1920 р., за 100%, то в наступні роки зростання буде виражатися такими відносними величинами: 1921 р. — 215, 1922 — 459, 1923 — 926, 1924 — 1006, січень 1925 р. — 1091. Разом з тим, до кінця 1924 р. колективи об'єднували лише 0,9% всього сільського населення Харківщини¹⁹ і обробляли 22,5 тис. дес. землі, що становило 1% придатної для обробітку площі селянського землекористування в губернії²⁰.

Потрібні були ще роки напруженої організаторської і виховної роботи партії, щоб розв'язати найскладніше і важке завдання після завоювання пролетаріатом влади — перебудувати сільське господарство на соціалістичних засадах. «Треба було подолати вікову силу звички дрібного власника, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв у доповіді «П'ятдесят років великих перемог соціалізму», — вузькість його інтересів і поглядів на життя, змінити його психологію. Треба було селянина-індивідуаліста перетворити в активного учасника колективної праці і громадського життя»²¹.

Колективізація на Харківщині, як і в усій країні, вивела село на соціалістичний шлях розвитку, назавжди позбавила селян від куркульської кабали, розорення і злиднів. Час показав правильність вчення В. І. Леніна про кооперацію, політики партії у розв'язанні селянського питання.

¹⁶ Там же, арк. 18; ф. Р-185, оп. 2, спр. 330, арк. 53.

¹⁷ Там же, ф. Р-203, оп. 1, спр. 2217, арк. 112.

¹⁸ Там же, ф. Р-185, оп. 2, спр. 325, арк. 137.

¹⁹ Там же, ф. Р-203, оп. 1, спр. 2217, арк. 112.

²⁰ Там же, арк. 114; П. М. Денисовець. Назв. праця, стор. 88.

²¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, стор. 83.

На допомогу викладачу історії

З ДОСВІДУ ПОСИЛЕННЯ ВИХОВНОГО ВПЛИВУ НА СТУДЕНТІВ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ З ІСТОРІЇ КПРС

У період розвинутого соціалістичного суспільства в нашій країні незмірно зростає роль навчально-виховної роботи. Це зумовлюється двома об'єктивними факторами: дедалі грандіознішими завданнями комуністичного будівництва, розв'язуючи які КПРС і весь радянський народ вносять вагомий вклад у загальну справу революційного оновлення світу, і посиленням ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом на міжнародній арені. Тому необхідно рішучіше викривати ідеологічні диверсії імперіалізму, підвищувати рівень роботи по комуністичному вихованню трудящих, зокрема майбутніх спеціалістів, які повинні бути всебічно підготовленими для успішного розв'язання завдань комуністичного будівництва.

Спираючись на основоположні ідеї класиків марксизму-ленінізму і свій багатий досвід, КПРС розробила конкретну науково обґрунтовану програму діяльності по формуванню комуністичної свідомості радянських людей. Велике значення щодо цього мали матеріали XXIII та XXIV з'їздів КПРС, рішення Пленумів Центрального Комітету, в яких висунуто завдання — виробляти у трудящих комуністичний світогляд, прищеплювати їм високі моральні якості, виховувати непримиренне ставлення до будь-яких проявів буржуазної ідеології, навчати з класових позицій оцінювати суспільні процеси і явища.

У розв'язанні цього завдання важлива роль належить вищій школі, зокрема кафедрам суспільних наук, на чому ще раз наголошено в постанові ЦК КПРС «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук», яка є новим свідченням турботи партії про всебічну підготовку та ідейно-політичне загартування молодих спеціалістів — активних учасників комуністичного будівництва.

У викладачів суспільних наук, зокрема історії КПРС, є великі можливості для ідейного виховання студентської молоді. По-перше, більшість з них добре теоретично підготовлена і озброєна багатим практичним досвідом проведення виховної роботи. По-друге, велике пізнавальне і виховне значення має сам програмний матеріал. По-третє, тривала робота викладачів із сталим складом слухачів (протягом усього періоду навчання студентів у вузі) забезпечує необхідну системність, наступність і цілеспрямованість у навчанні і вихованні, в здійсненні постійного ідейного впливу на вихованців вищої школи як у процесі викладання, так і в позаучбовий час.

Нині йдеться про те, як краще використати ці та інші можливості для підвищення ефективності навчально-виховної роботи із студентською молоддю. Останніми роками опубліковано багато статей, брошур і наукових збірників про навчально-виховну діяльність окремих вузівських колективів. Так, у 1971 р. видавництво Ленінградського

держуніверситету випустило в світ збірник статей «Вопросы воспитания и преподавания в университете», в якому розглядаються наукові основи виховної роботи з студентами (на досвіді ЛДУ), питання військово-патріотичного та інтернаціонального виховання молоді. 1973 р. в Свердловську видано учбовий посібник для студентів стаціонарного навчання «Вопросы формирования личности студента как будущего инженера», автори якого — філософи, викладачі наукового комунізму, працівники соціологічної лабораторії Уральського політехнічного інституту — зробили спробу розкрити методологічні принципи формування особистості студента, вироблення в нього творчого ставлення до навчання та суспільно-корисної праці. В 1974 р. випущено збірник статей «Вопросы коммунистического воспитания студенческой молодежи», підготовлений співробітниками Таганрозького радіотехнічного інституту, в якому показано розвиток соціальної активності студента в процесі навчання, підвищення ролі факультету суспільних професій у формуванні майбутнього спеціаліста, комплексне планування виховної роботи в технічному вузі.

Значний інтерес становить монографія «Преподавание истории КПСС и коммунистическое воспитание студентов» (К., 1973) за редакцією М. Я. Варшавчика та учбовий посібник «Методика преподавания истории КПСС в высшей школе» (К., 1974), написаний викладачами кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ.

В цих та інших монографіях, учбових посібниках і збірниках статей містяться чимало цікавих думок і корисних порад про те, як треба організовувати і проводити навчально-виховну роботу з студентами, підвищувати її дієвість. У багатьох з них цілком правильно вказується на провідну роль лекції в навчальному процесі, але не завжди розкрито питання про те, за яких умов вона може повністю виконати свою виховну функцію. Як відомо, змістовна, оригінальна і цікава за формою викладу лекція пробуджує творчі думки слухачів, збагачує їх духовний світ і творчу фантазію, сприяє підвищенню загальної культури. Але не секрет, що поряд з такими лекціями студенти інколи слухають поверхові, «сухі» й «сірі» лекції.

Це пояснюється здебільшого тим, що окремі викладачі і навіть кафедри історії КПРС не приділяють достатньої уваги методиці підготовки і читання лекцій, формі викладу програмного матеріалу. Нерідко лекції окремих викладачів більше схожі на доповіді і газетні статті, в них не виділено основних питань, не зроблено наукових висновків та узагальнень. А на зауваження з цього приводу деякі молоді викладачі відповідають запитанням: «А якої фактичної помилки я припустився або про що я не сказав?» Подібні запитання свідчать про нерозуміння ними того, що для сприймання й усвідомлення слухачами програмного матеріалу важливий не лише його зміст, а й послідовність, логічність і переконливість викладу. У цьому, а також, насамперед, у визначенні ідейної спрямованості і виховних функцій лекції викладачеві повинні допомогти керівництво і співробітники кафедри. Дехто вважає, що ідейно-виховний вплив лекцій з історії КПРС забезпечується самою структурою курсу і не потребує особливої уваги. Але це не зовсім так.

Кілька років тому колектив кафедри історії КПРС Київського політехнічного інституту почав обговорювати лекції з точки зору їхньої виховної цінності. Враження від лекцій, прочитаних різними викладачами, навіть на одну тему, було неоднаковим. В одному випадку їх ідейно-політична спрямованість була досить чіткою, в них вдало ви-

користувалися виховні моменти, органічно пов'язані з темою, наводилися завчасно підібрані, яскраві й переконливі приклади, цікаві історичні аналогії та паралелі, в іншому — все це робилось, як кажуть, «на ходу» і не завжди вдало. Траплялося, що викладач не міг одразу відповісти навіть на запитання: «Яка основна виховна мета даної лекції?». Для підвищення ідейно-теоретичного та методичного рівня викладання кафедра і партійна група стали систематично обговорювати розгорнуті плани і тексти лекцій, звертаючи головну увагу на глибоке висвітлення в них основних теоретичних проблем. Під цим кутом зору обговорюються також методичні розробки, плани підготовки і проведення семінарських занять.

На лекції основна роль належить викладачеві, на семінарі вона поділена між викладачем і студентами, які беруть активну участь в обговоренні порушених питань, дискутують між собою, доповнюють і поправляють один одного, що сприяє закріпленню їх знань, перетворенню останніх у переконання. Але так буває лише тоді, коли семінарське заняття добре підготовлене, коли викладач глибоко продумав його зміст і форму проведення, чітко визначив обсяг питань теми семінару, послідовність і характер їх обговорення.

Викладач історії КПРС повинен постійно дбати про підвищення своєї кваліфікації і майстерності, вдосконалювати форми й методи читання лекцій і проведення семінарів. «Треба зробити все,— зазначав М. І. Калінін,— щоб лекції з марксизму-ленінізму були принципово витримані у своїй революційності і науковості (пам'ятайте ці дві вимоги) і щоб вони були розцвічені найяскравішими барвами, якими тільки людина може їх розцвітати. Не забувайте, що молодь любить, щоб було красиво»¹.

Ці слова М. І. Калініна ще більшою мірою, ніж лекцій, стосуються семінарів з історії КПРС. Як правило, останні важче підготувати і добре провести, ніж прочитати лекцію, успіх якої в основному залежить від рівня загального розвитку і підготовки викладача. А характер і ефективність заняття залежить ще й від того, наскільки підготовлені до нього студенти, складу академічних груп. Тому, готуючись до семінару, викладач повинен подбати й про підготовку групи, порадити студентам, як вивчати і конспектувати твори класиків марксизму-ленінізму, партійні документи, яку додаткову літературу слід використати, як пов'язати програмний матеріал із сучасністю, з практикою комуністичного будівництва, найважливішими подіями внутрішнього і міжнародного життя. З допомогою працівників навчально-методичного кабінету кафедри викладачеві необхідно підібрати наочні прилади і технічні засоби. Лише всебічно підготовлене семінарське заняття проходить змістовно, цікаво і дає належний ефект.

Корисно запрошувати на заняття ветеранів партії, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, проводити лекції і семінари (з окремих тем) у Київському філіалі Центрального музею В. І. Леніна. Такі можливості є не скрізь, але по змозі їх треба використовувати якнайчастіше.

Проведення занять у музеї В. І. Леніна з використанням засобів унаочнення, історичних документів і матеріалів, які відображають життєвий шлях вождя світового пролетаріату, закономірний процес виникнення й розвитку партії більшовиків, її непримиренну боротьбу проти сил старого світу, за демократію і соціалізм, підвищує інтерес студентів до вивчення ленінської теоретичної спадщини, героїчної історії КПРС, допомагає їм глибше засвоїти програмний матеріал.

¹ М. І. Калінін. Про комуністичне виховання і навчання. Збірник статей і промов. 1924—1945 рр., К., 1951, стор. 159—160.

При організації навчально-виховного процесу слід уникати одноманітних методів і форм роботи, оскільки це не сприяє перетворенню набутих студентами знань у переконання, що є обов'язковою умовою формування в них комуністичного світогляду.

Поняття «комуністичний світогляд» включає в себе не лише науково обгрунтовану систему поглядів на світ і закони його розвитку, не тільки правильне розуміння людиною подій і явищ суспільного життя, а й ставлення до них, її активну діяльність, спрямовану на підтримку й розвиток всього передового, прогресивного. Ось чому у вузах необхідно максимально активізувати всю виховну роботу, ширше застосовувати такі її форми і методи, за яких студент виступає не лише в ролі об'єкта ідейного впливу, а й суб'єкта.

Як показує досвід, однією з найбільш активних форм навчально-виховної роботи, що сприяє перетворенню знань у переконання, а переконань — в осмислені практичні дії, є написання, заслуговування й обговорення рефератів. Співробітники нашої кафедри використовують цю форму вже більше 10 років і нагромадили певний досвід. Ми вважаємо, що на кожному семінарському занятті доцільно заслуговувати один-два реферати з найважливіших питань теорії і революційної практики, які мають важливе значення для комуністичного виховання молоді. Серед тем рефератів назовемо такі: «Історична закономірність перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції та її всесвітньо-історичне значення», «В. І. Ленін — засновник багатонаціональної соціалістичної держави», «Утворення СРСР — торжество ленінської національної політики КППС», «Всесвітньо-історичне значення ленінського плану побудови соціалізму в СРСР», «Міжнародне значення досвіду КППС по соціалістичному перетворенню сільського господарства», «Викриття буржуазних фальсифікаторів історії другої світової війни і Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» та ін.

Теми рефератів до кожного семінару, а також відповідна література вказуються в планах семінарських занять, що їх одержують усі студенти.

Написання рефератів сприяє посиленню інтересу студентів до вивчення історії КППС, самостійного опрацювання першоджерел, їх підготовці до майбутньої роботи в ролі організаторів і вихователів колективу, пропаганди в масах політичних знань. Студенти читають реферати на семінарах і теоретичних конференціях, на їх основі готують лекції, з якими виступають на підприємствах, у колгоспах і радгоспах. Лише за матеріалами XXIV з'їзду КППС, Ювілейного засідання ЦК КППС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченого 50-річчю утворення СРСР, студенти 1-го курсу КПІ прочитали на підприємствах і в установах більше 500 лекцій.

Читати лекції і доповіді зручніше доручати студентам вечірнього відділення, які працюють на заводах і фабриках, в установах і можуть виступити перед своїми колегами. Але це роблять і студенти стаціонарного навчання. Наприклад, під час зимових канікул 1973/74 навчального року першокурсники хіміко-технологічного факультету прочитали за матеріалами грудневого (1973 р.) Пленуму ЦК КППС та на інші теми більше 100 лекцій.

Часто в процесі дальшої роботи на основі рефератів створюються наукові праці, які заслуговують високої оцінки на загальноінститутських, обласних і республіканських конкурсах. Так, на V Всесоюзний конкурс студентських наукових праць, присвячений 50-річчю присвоєння комсомолу імені В. І. Леніна, було подано 1297 праць з історії КППС, ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху.

Деякі працівники негуманітарних вузів виступають проти широкого залучення студентів до наукової роботи з історії КПРС та інших суспільних наук, мотивуючи це здебільшого тим, що дані вузи готують не істориків, а інженерів, агрономів тощо. Така думка є помилковою. Не слід забувати, що основна мета залучення студентів до виконання самостійних досліджень полягає у виробленні в них умінь і навичок наукової роботи, творчого підходу до оволодіння знаннями і практичного їх застосування.

Нині, у вік науково-технічного прогресу, процеси перетворення науки у безпосередню продуктивну силу, вдосконалення й оновлення техніки виробництва тощо відбуваються настільки швидко, що здобути у вузі знання нерідко «старіють» ще до приходу спеціаліста на виробництво. Тому на перший план висувається завдання інтенсифікації процесу навчання і виховання, підготовки фахівців високої кваліфікації, здатних самостійно розв'язувати нові завдання. Йдеться про те, щоб поставити науку на службу комуністичного виховання студентської молоді.

Практика показує, що обов'язковими умовами успішного навчання і комуністичного виховання молодих спеціалістів є цілеспрямованість, систематичність, чіткість планування, органічне поєднання ідейного впливу на слухачів у процесі викладання з виховною роботою в позаучбовий час. Колектив нашої кафедри нагромадив щодо цього значний досвід, який заслуговує на увагу. В КПІ стало традицією демонстрування кінофільмів з окремих тем курсу, проведення екскурсій в музей В. І. Леніна, інститутський музей тощо. Останніми роками студенти переглянули, зокрема, фільми «Володимир Ульянов», «Будинок у Мінську», «Роки випробувань», «Сторінки безсмертя», «Перший комуніст планети», «Живий Ленін», «На штурм самодержавства» та інші, а також прослухали промови В. І. Леніна та його соратників, записані на грампластинках.

Після прочитання лекцій з історії Великої Вітчизняної війни проводяться екскурсії в Історичний музей, музей будинку офіцерів, на командний пункт генерала М. Ф. Ватутіна, який командував військами, що брали участь у форсуванні Дніпра, визволенні Києва та ряду областей України від німецько-фашистських окупантів. Там студенти знайомляться з важливими документами і матеріалами, перед ними виступають учасники Великої Вітчизняної війни.

План проведення виховної роботи серед студентів розробляють партійний комітет інституту, кафедра і навчально-виховна секція. На кафедрі створено спеціальний стенд «Виховна робота серед студентів у позаучбовий час», на якому показано її основні форми: ленінські читання, ленінські уроки і заліки, лекції на політичні теми, політбесіди, теоретичні конференції, диспути, тематичні вечори, вечори запитань і відповідей, свята трудової слави, екскурсії в музеї, по місцях революційної і бойової слави, культпоходи тощо.

Формування комуністичного світогляду студентів, як і всіх радянських людей, підготовка майбутніх спеціалістів з широким кругозором, високими ідейно-політичними і моральними якостями ґрунтуються на міцній теоретичній основі, якою є марксистсько-ленінське вчення. Допомогти студентській молоді оволодіти революційною теорією, засвоїти ідеї марксизму-ленінізму, глибоко усвідомити їх роль — священний обов'язок викладачів суспільних наук.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

МУЗЕЙНЕ БУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНІ В 1921—1945 рр.

Завдяки піклуванню Комуністичної партії і Радянського уряду про збереження культурної спадщини минулого вже в перші роки Радянської влади на Україні було закладено основи державної системи охорони пам'яток, створено мережу державних музеїв і, таким чином, в основному розв'язане головне завдання — врятувати і зберегти в умовах громадянської війни та інтервенції пам'ятки матеріальної і духовної культури нашого народу¹.

Нові завдання Радянської влади і надзвичайно складна обстановка відбудовного періоду визначили своєрідність наступного етапу музейного будівництва, яка полягала, насамперед, у дедалі ширшому використанні збережених та зібраних культурних цінностей у науковій та культурно-освітній діяльності. Вже XII Всеросійська партійна конференція (серпень 1922 р.) відзначила зростання культурних запитів народу як характерну ознаку даного етапу революції і закликала розвивати освітньо-виховну роботу серед мас².

«Наближення музеїв до мас, виховання мас при допомозі музеїв різних типів і використання в них таких методів роботи, які зробили б музеї доступними не лише для наукових працівників, але й для звичайного селянина, робітника» стало першочерговим завданням музейного відділу Голонауки НКО РСФРР, що виконував з 1923 р. функції музейного центру союзного значення³. Це зумовило пошуки нових форм і методів організації музейного будівництва, керівництва ним. У 1921 р. Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи був ліквідований, а музеї перейшли у відання управлінь НКО УСРР — Укрполітосвіти (УПО) та Укрнауки. При цьому роль організаційного і керівного центру відводилася музейному відділу Укрполітосвіти⁴.

Поряд з удосконаленням системи управління музейним будівництвом розвивалося музейне законодавство, зокрема в 1921—1925 рр. уряд України прийняв постанови «Про музейні коштовності», «Про заходи припинення вивозу за кордон речей музейного значення», «Про купівлю для державних музеїв у приватних осіб музейних кош-

¹ Докладніше про це див. Ю. А. Омеляченко. Охорона пам'яток і музейне будівництво на Україні в перші роки Радянської влади.— «УІЖ», 1972, № 1, стор. 102—108.

² КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 2, М., 1970, стор. 394.

³ Очерки истории музейного дела в СССР, вып. VI, М., 1968, стор. 104.

⁴ Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР (далі — ЗУ УСРР), 1922, № 49, ст. 729; Український музей. Збірник I, К., 1927, стор. 186.

товностей»⁵, про охорону стародавньої Ольвії, могили Т. Г. Шевченка⁶. Тому не можна погодитися з твердженням деяких тогочасних музейних працівників, нібито їх «корисна діяльність не знаходила підтримки у відповідному законодавстві»⁷.

Об'єктивні труднощі відбудовного періоду (розруха, відсутність коштів, необхідних для музейного будівництва) визначили характер заходів НКО УСРР, спрямованих на зростання та впорядкування музейної мережі. Невеликі музеї кунсткамерного типу були ліквідовані, а їх колекції передані музеям, що активно проводили наукову та освітню роботу. Нові музеї відкривалися лише там, де для їх успішного розвитку були створені відповідні умови. Однак у цілому музейна мережа продовжувала розширюватися. Виникали історико-революційні, антирелігійні та інші музеї. В 1925 р. на Україні функціонувало 111 музеїв⁸.

Більш успішному розвитку музейного будівництва у 1921—1925 рр. заважала адміністративна розпорошеність. Фактично лише частина музеїв була підпорядкована УПО, інші — перебували у віданні Укрнауки та інститутів народної освіти. Спроба УПО реорганізувати музейну справу в республіці не мала успіху через відсутність у працівників цього управління досвіду роботи, єдиних поглядів з ряду питань методики. Висунута УПО програма реорганізації музеїв «в соціальні» передбачала створення музею, «монолітного відносно завдань і системи», експозиція якого «в наочній формі давала б аналіз соціальних відносин і їх динаміку в загальному розвитку історії суспільства», «висвітлювала матеріал з точки зору діамату»⁹. Хоча це й був певний крок у розвитку теорії радянського музеєзнавства, однак у цілому автори програми не врахували реальних умов і можливостей тогочасного музейного будівництва, і тому її тільки частково втілено в життя.

В міру зростання ролі музеїв у системі наукових установ республіки збільшувалося й значення Укрнауки як керівного центру музейного будівництва. За її ініціативою Всеукраїнський археологічний комітет залучав працівників музеїв до вивчення та охорони пам'ятників археології¹⁰. Укрнаука була одним з організаторів I Всеукраїнської наради краєзнавців (Харків, 1925 р.), на якій, зокрема, вказувалося, що необхідно «вивести старотипні музеї з кустарно-аматорського стану на шлях справжнього науково поставленого краєзнавства»¹¹.

Аналіз діяльності УПО та Укрнауки свідчить, що пошуки нових організаційних форм і принципів державного управління музейним будівництвом, формування теорії музейної справи супроводжувалися боротьбою «...суперечностей між старим, між спрямованим на розроблення старого і найабстрактнішим прагненням до нового, яке повинно вже бути таке нове, щоб жодного грана старовини в ньому не було»¹². Музеї поступово переходили від простого накопичення реквізованих пам'яток до такої збиральницької роботи, що передбачала проведення наукових досліджень (археологічних розвідок і роз-

⁵ «Вісті», 2 лютого 1923 р.; ЗУ УСРР, 1922, № 45, ст. 657; 1921, № 4, ст. 125.

⁶ ЗУ УСРР, 1921, № 17, ст. 512; 1924, № 11, ст. 113.

⁷ Охорона пам'яток культури на Україні. Збірник I, Харків, 1927, стор. 5.

⁸ Архів Науково-дослідного інституту культури (далі — АНДІК), спр. 688, 1940 р., арк. 28.

⁹ ЦДАЖР УСРР, ф. Р-166, оп. 2, спр. 469, арк. 134—143.

¹⁰ Там же, ф. Р-166, оп. 2, спр. 456, арк. 106.

¹¹ Вісник Одеської комісії краєзнавства, ч. 2—3, Одеса, 1925, стор. 6; «Культура і побут», 9 квітня 1925 р.

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 379.

копок, етнографічних експедицій, краєзнавчого обстеження певної території).

Вивчення продуктивних сил краю з метою їх дальшого розвитку, поширення серед населення знань про природу та історію даної місцевості, а також виховання трудящих активними учасниками соціалістичного будівництва — ось те нове, що з'явилося в діяльності музеїв у той період. Водночас робилися перші спроби реконструкції старих експозицій і створення нових.

Перехід до планового розвитку народного господарства і культури сприяв упорядкуванню музейної мережі, системи організації та керівництва музейним будівництвом і охороною пам'яток, кодифікації музейного законодавства республіки.

Рішення РНК і Держплану УСРР (1925 р.) про переведення всіх музеїв системи НКО у відання Укрнауки пояснювалося, насамперед, необхідністю створити у країні однотипну структуру керівних музейних органів. Певну роль відіграло й те, що в середині 20-х років музеї вважали перш за все науковими установами, які мали проводити культурно-освітню роботу.

Укрнаука повинна була також займатися організацією охорони пам'яток. Затвердивши 16 червня 1926 р. «Положення про пам'ятки культури і природи», ВУЦВК і РНК УСРР кодифікували музейне законодавство республіки, чітко визначили систему організації охорони пам'яток, що передбачала участь у цій справі державних органів і громадських організацій.

В 1926—1929 рр. основні зусилля Укрнауки були спрямовані на впорядкування музейної мережі, зміцнення її матеріальної бази, поліпшення ефективності керівництва місцевих партійних і радянських органів музейним будівництвом. Обстеження стану і роботи музеїв, здійснене працівниками музейного відділу НКО УСРР в 1926—1927 рр., дало змогу президії Укрнауки затвердити список музеїв республіканського, окружного й місцевого підпорядкування, визначити джерела їх фінансування, забезпечити плановий розвиток музейної мережі.

В 1926 р. на Україні діяло 128 музеїв, а в 1932 р. — 138¹³, серед яких більшість становили історичні та краєзнавчі. Слід зазначити, що в цей час особливу увагу було приділено створенню музеїв-заповідників (Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Бердичівський заповідник-монастир «Босих кармелітів», Уманський заповідник «Софіївка»). Це стало можливим завдяки збільшенню державних асигнувань на охорону пам'яток і музейне будівництво. Так, 1923 р. бюджет Дніпропетровського історичного музею становив 5620 крб., а в 1932 р. — 36 767 крб.¹⁴ Збільшувалися штати музейних працівників, вживалися заходи щодо їх підготовки на базі Київського історичного, Одеського археологічного музеїв, Київського музею мистецтв. У 1929 р. в музеях УСРР працювали 2 академіки і 15 професорів¹⁵.

Зосередивши у 1927—1929 рр. увагу на вивченні та впорядкуванні музейних фондів, Укрнаука водночас дбала про створення умов для перебудови роботи музеїв на основі марксистсько-ленінської методології. Необхідність цього стала особливо очевидною після X з'їзду КП(б)У та XI Всеукраїнського з'їзду Рад, у рішеннях яких поставлено завдання дедалі ширше використовувати марксистську теорію та ме-

¹³ АНДІК, спр. 6886, 1940 р., арк. 28.

¹⁴ Архів Дніпропетровського історичного музею, спр. 52, 1934 р., арк. 7.

¹⁵ ЦДАЖР УСРР, ф. Р-166, оп. 6, спр. 6136, арк. 1—3.

тодологію на всіх ділянках ідеологічного фронту, рішуче викривати антиленінські погляди на культурне будівництво¹⁶.

20 серпня 1928 р. М. І. Калінін підписав постанову ВЦВК і РНК РСФРР «Про музейне будівництво», яка зобов'язувала працівників музеїв брати активну участь у житті країни¹⁷.

Теоретичні принципи радянського музеєзнавства, на основі яких здійснювалася перебудова роботи музеїв, відображені в рішеннях I Всеросійського музейного з'їзду, що відбувся у грудні 1930 р. в Москві. На ньому підкреслювалося, що музеї повинні сприяти формуванню у трудящих марксистсько-ленінського світогляду. На це мала бути спрямована як наукова, так і експозиційна робота цих культурних установ¹⁸. Перебудова розпочалася з експозиційної роботи. Поставивши перед історичними та краєзнавчими музеями завдання показати в експозиції «в формі логічних понять історію розвитку суспільних соціально-економічних формацій»¹⁹, з'їзд водночас не зміг дати чітких методичних рекомендацій щодо створення таких експозицій. Внаслідок цього в них часто включалися лише експонати, які ілюстрували абстрактно-соціологічну схему історії суспільного розвитку. Недосконалість подібної схеми, що визначала структуру експозиції, свідчила про недостатній розвиток радянської історичної науки. Однак ці недоліки були «хворобою росту». Реорганізація експозицій, в основу змісту і структури яких було покладено вчення про суспільно-економічні формації, створила базу для пропаганди музеями марксистсько-ленінської ідеології. Тому не можна погодитися з твердженням, нібито «перший музейний з'їзд дав не той ідейний і науковий напрямок нашому музейному будівництву», який відповідав би його цілям²⁰.

Завдання, пов'язані з перебудовою музеїв України, були конкретизовані в рішеннях наради музейних працівників республіки (1931 р.), на якій підкреслювалася необхідність розвитку форм і методів роботи музеїв, що сприяли б їх активнішій участі в соціалістичному будівництві. Зазначивши, що «рішення I музейного з'їзду вимагають творчого підходу», учасники наради закликали музейних працівників України організувати «вивчення і висвітлення індустріалізації, колективізації та культурної революції в їх загальних і місцевих формах». «Кращим методом експозиційного відображення сучасності, на їх думку, є тематична подача матеріалу»²¹. Відповідно до цих настанов у середині 30-х років було перебудовано експозиції музеїв республіки.

Змінився й характер діяльності музеїв. Частіше стали організовувати пересувні виставки, лекторії, в школах створено багато краєзнавчих гуртків тощо. Боротьба з аполітизмом, пережитками буржуазної ідеології, яку рішуче вели працівники музеїв, сприяла поліпшенню ідейного рівня їх масової роботи.

Поряд з перебудовою експозицій у 30-х роках НКО УСРР продовжував вживати заходів для впорядкування музейної мережі, уточнення профілів музеїв. У 1941 р. в республіці функціонував 151 музей²², переважну більшість з яких становили краєзнавчі, що виникли

¹⁶ Історія Української РСР, т. 2, К., 1967, стор. 242, 301—302.

¹⁷ «Известия», 3 жовтня 1928 р.

¹⁸ Труды I Всероссийского музейного съезда, т. 1, М., 1931, стор. 87.

¹⁹ Там же, стор. 209—218.

²⁰ Очередные задачи перестройки краеведческих музеев, М., 1950, стор. 6.

²¹ Філіал Сумського обласного державного архіву у Ромнах, ф. Р.-1734, оп. 1, спр. 37, арк. 7, 12.

²² АНДІК, спр. 6886, 1940 р., арк. 29.

за роки Радянської влади майже в усіх обласних центрах України. Напередодні Великої Вітчизняної війни з ними злилися деякі музеї Революції і водночас з їх складу виділилися художні музеї²³. Крім того, в республіці працювали історичні, атеїстичні, природничі та спеціальні технічні музеї. Всі вони проводили значну культурно-освітню і політико-виховну роботу. При цьому значення останньої неухильно зростало.

З перших днів Великої Вітчизняної війни музеї України підпорядкували свою діяльність мобілізації сил народу на відсіч ворогові. У зверненні НКО СРСР до музейних працівників від 15 липня 1941 р. вказувалося на необхідність «всю роботу спрямувати на виховання громадян нашої Батьківщини в дусі радянського патріотизму, відданості більшовицькій партії»²⁴. Для цього в музеях створювалися стаціонарні та пересувні виставки, що відображали героїчне минуле нашої країни. Так, пересувні виставки, присвячені боротьбі Червоної Армії з німецькими загарбниками у 1918 р., були організовані Полтавським краєзнавчим музеєм і Сталінським обласним музеєм Революції²⁵. Виставку, що експонувалася на Полтавській прядильній фабриці, протягом перших двох днів оглянули всі учні школи ФЗН та більшість робітників і службовців²⁶. З вірою в неминучість перемоги над німецько-фашистськими загарбниками залишали люди аналогічні виставки, створені в серпні 1941 р. Ворошиловградським і Лубенським краєзнавчими музеями, Харківським музеєм Революції²⁷.

В міру наближення фронту працівники музеїв зосереджували увагу на збереженні експонатів в умовах жорстоких бомбардувань та підготовці їх до вивезення в тил. Згідно з евакуаційним планом НКО СРСР, експонати поділялися на 3 групи залежно від їх історичної та художньої цінності²⁸.

В 1941 р. евакуація фондів музеїв системи НКО УРСР проводилася керівниками цих установ, які несли перед НКО і державою безпосередню відповідальність за їх збереження. На жаль, інколи через швидке просування ворожих військ і нестачу транспортних засобів керівництво деяких музеїв, особливо розміщених у західних областях республіки, не встигло вивезти всі експонати, хоча в цілому евакуація була організована задовільно. Дійсно, вже в липні—серпні 1941 р. в тил вивезено найбільш цінні збірки художніх музеїв Києва, а також 50 ящиків унікальних експонатів історичного музею²⁹. Завдяки самовідданості працівників музеїв, величезним зусиллям місцевих партійних і радянських органів на Схід були також евакуйовані важливі експонати Полтавського, Сумського, Ізюмського і Лохвицького краєзнавчих музеїв, Харківського і Дніпропетровського музеїв Революції, Харківського історичного та Дніпропетровського антирелігійного музеїв, частково фонди музеїв Херсона, Сталіно, Бердянська³⁰.

Ця робота проводилася в складних умовах прифронтової зони, тому частина експонатів загинула або була пошкоджена. Часто еше-

²³ Там же, арк. 18.

²⁴ Там же, спр. 1446, 1941 р., арк. 4.

²⁵ «Комуніст», 8 серпня 1941 р.

²⁶ «Більшовик Полтавщини», 12 липня 1941 р.

²⁷ «Комуніст», 29 серпня 1941 р.; «Більшовик Полтавщини», 5 серпня 1941 р.; «Більшовицька зброя», 24 серпня 1941 р.

²⁸ Труды научно-исследовательского института музееведения, вып. II, М., 1961, стор. 181.

²⁹ Архів Міністерства культури УРСР (далі — АМК УРСР), ф. 1, оп. 1, опр. 1, 1941—1945 рр., арк. 131; спр. 5, арк. 98.

³⁰ Там же, спр. 11, 1942—1944 рр., арк. 7, 8, 10, 14; спр. 1, 1941—1945 рр., арк. 165; оп. 5, спр. 5, 1943 р., арк. 2; оп. 49, спр. 6, 1941—1944 рр., арк. 5—7; оп. 56, спр. 17, 1948 р., арк. 32, 36.

лони з експонатами потрапляли під бомбардування. Так, було розбито 4 ящики з пам'ятками харківських музеїв³¹.

Партійні і радянські органи Уфи, Чкалова, Тюмені, Новосибірська багато зробили для збереження пам'яток матеріальної та духовної культури братнього українського народу. Щодо цього особливо слід відзначити працівників Башкирського художнього та Чкаловського краєзнавчого музеїв. Вони виділили спеціальні приміщення для експонатів українських музеїв, брали активну участь в інвентаризації їх майна тощо³². ЦК КП(б)У в листі до Башкирського обкому ВКП(б) висловив йому глибоку подяку за допомогу в збереженні культурних та історичних цінностей УРСР³³.

Однак вивезти всі музейні фонди на схід країни не вдалося, частина з них залишилася на окупованій території. Це були переважно дублікати, копії документів, експонати другорядного значення, але траплялися й такі, що мали значну історичну цінність. В окремих випадках їх удалося зберегти завдяки винахідливості працівників музеїв — скромних радянських людей. Серед них слід назвати найстаріших працівників Дніпропетровського історичного музею М. Я. Белого, Житомирського краєзнавчого музею В. І. Брухсвського³⁴.

Завдяки піклуванню Комуністичної партії, братній допомозі народів багатонаціональної Батьківщини, самовідданій праці співробітників музеїв, а, головне, успіхам Червоної Армії плани німецько-фашистських загарбників щодо пограбування культурних цінностей українського народу були зірвані³⁵.

Велика Вітчизняна війна загальмувала, але не припинила розвиток музейної справи. Ще не вся територія України була визволена від окупантів, а VI сесія Верховної Ради УРСР (1944 р.) вже наголосила на необхідності відбудови «в короткий строк зруйнованих німецько-фашистськими варварами наших культурних установ — університетів, шкіл, музеїв, театрів, клубів і т. д.»³⁶. Відновлення довоєнної мережі музеїв стало складовою частиною програми відродження нормально-го життя на території республіки.

Більшість музеїв почала функціонувати в 1944—1945 рр., тобто майже одразу після вигнання загарбників. Першими відкрили свої двері для відвідувачів Ворошиловградський, Полтавський та Роменський краєзнавчі і Харківський історичний музеї³⁷. У грудні 1944 р. на Україні працювало 94 державні музеї³⁸.

Реевакуація музейних цінностей із східних районів розпочалася в другій половині 1944 р., коли фронт відійшов на захід, а приміщення музеїв були підготовлені до прийому експонатів. Навесні 1945 р. з-за кордону надійшли перші експонати, вивезені окупантами і врятовані радянськими воїнами. Серед них були й археологічні та нумізматичні матеріали з музеїв Одещини, виявлені в Румунії³⁹.

³¹ Там же, оп. 5, спр. 5, 1944 р., арк. 5.

³² Там же, оп. 9, спр. 9, 1941—1944 рр., арк. 30.

³³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 409, арк. 1.

³⁴ АМК УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 3, 1945 р., арк. 3; оп. 4, спр. 4, 1941—1945 рр., арк. 5.

³⁵ Ю. А. Омеляченко. До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу.— Питання нової та новітньої історії, вип. 12, К., 1971, стор. 93—101.

³⁶ «Київська правда», 7 березня 1944 р.

³⁷ «Радянська Україна», 2 липня 1943 р.; АМК УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 4, 1944 р., арк. 20; оп. 4, спр. 4, 1945 р., арк. 5; оп. 1, спр. 3, 1945 р., арк. 85.

³⁸ «Правда», 1 грудня 1944 р.

³⁹ АМК УРСР, ф. 1, оп. 6, спр. 12, 1945 р., арк. 2; «Правда України», 12 квітня 1945 р.

У цей час НКО УРСР зобов'язав музейних працівників «домагати-ся створення в кожному місцевому музеї експозиції з історії Вітчизняної війни Радянського Союзу проти фашистської Німеччини і відбудови довоєнних експозицій відділів місцевої природи та історії краю»⁴⁰. Працюючи разом з членами надзвичайних комісій по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, співробітники музеїв збирали цінні матеріали про боротьбу радянських людей у тилу ворога, звірячі розправи окупантів над патріотами. Велику роботу в цьому напрямі здійснили також працівники республіканської виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», відкритої в Києві. До травня 1945 р. для неї надійшло 5 тис. експонатів⁴¹. Значна кількість різноманітних зразків німецької зброї привезена в 1945 р. на трофейну виставку⁴².

На базі зібраних матеріалів у музеях було організовано перші виставки, присвячені Великій Вітчизняній війні. Створені по гарячих слідах подій, навіть недосконалі, вони мобілізували трудящих на боротьбу з ворогом. Про це, зокрема, свідчили відгуки відвідувачів виставки Ворошиловградського музею Революції⁴³.

Ці перші виставки стали основою, на якій згодом, у післявоєнні роки, в більшості історичних та краєзнавчих музеїв республіки були створені відділи Великої Вітчизняної війни, виникли нові військово-історичні музеї (Музей Корсунь-Шевченківської битви, музей «Молода гвардія»). Про них мріяли вже в той час. Так, народний художник Радянського Союзу В. І. Касіян писав у 1944 р.: «У художників є думка — центральним пам'ятником Великої Вітчизняної війни встановити грандіозну архітектурну споруду в центрі Києва — Пантеон Перемоги і Слави. Скульптурними групами і статуями, фресками і мозаїкою, картинами і гравюрами будуть заповнені його просторі зали»⁴⁴. Нещодавно ця мрія збулася: в урочистій обстановці в Києві відкрито Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Це ще одне свідчення постійного піклування КНРС про розвиток музейної справи — важливої ділянки комуністичного виховання трудящих.

Ю. А. ОМЕЛЬЧЕНКО

⁴⁰ АМК УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 12, 1948 р., арк. 14.

⁴¹ «Правда Украины», 30 травня 1945 р.

⁴² «Правда Украины», 8 квітня 1945 р.

⁴³ «Радянська Україна», 22 серпня 1943 р.

⁴⁴ «Київська правда», 6 серпня 1944 р.

В. О. ВОЙЦЕХОВИЧ

ФРОНТ НА ПОЛІССІ

У Політвидавці України виходить книга «Фронт на Поліссі», написана Героєм Радянського Союзу В. О. Войцеховичем. Це своєрідний літопис бойового шляху легендарного з'єднання, яким командував двічі Герой Радянського Союзу С. А. Ковпак. Колишній помічник начштабу по оперативній частині, а згодом начальник штабу з'єднання В. О. Войцехович з документальною достовірністю розповідає про боротьбу своїх побратимів-партизанів у ворожому тилу. Книга написана у формі щоденника. Подаємо уривок з неї, в якому йдеться про події 1943 р.

5 квітня

Знову Прип'ять! Минулого року ми тричі долали скуту кригою савільну і підступну ріку. Під час переправ провалювалися, купались, тягали підводи і коней, але все-таки була крига, яку можна зміцнити, поклавши на неї тини, солому, верболіз і заливши водою, як це було під Барбаровим, коли ми переходили в листопаді минулого року по льодовому мосту. Тепер крига скресла, і Прип'ять ущерть виповнивши береги чорною каламутною водою, швидко мчить хвилі до сивого Дніпра.

В нашому розпорядженні невеликий пором на шість підвід і кілька-надцять човнів. На світанку 4 квітня на той берег переправилися 4-й батальйон В. Подоляки, 5-а рота В. І. Тимченка і 8-а С. Горланова. Подоляко, зосередившись у лісі північніше Аревичів, зайняв заставами село Дроньки і хутір Хвощове на Прип'яті. Глухівчани зупинилися в лісі на південь від села. Взвод Степана Єреса став заставою в Красносіллі, а Горланов зайняв оборону на березі річки, прикриваючи переправу від Чернобиля.

Вдень не переправлялись. Загони зупинилися в молодому лісі між селами Варівка та Михайлівка і, перекривши всі дороги на Наровлю й Денисовичі, чекали вечора. Перед заходом сонця поступово вийшли на переправу.

Ми з Петром Петровичем Вершигорсю, Михайлом Тартаковським та квартир'єрами ще вдень прибули до Аревичів. Розмістивши підрозділи і намітивши місця застав, ми з Бородою поїхали в Дроньки, де рота Ф. А. Сивопляса контролювала шосе на Хойники. В Дроньках застали Подоляку, якого штурмувала молодь, що хотіла вступити в партизани. Петро Петрович лишився з Подолякою, а ми з Сивоплясом подалися на оборону. Повернулися до села вже надвечір. Молодь розійшлася, а в штабі Сивопляса zostалися тільки Вершигора з Подолякою та синьоокий Мишко Ядченко.

...В Аревичі ми дісталися пізно. Ніч стояла похмура, тиха і темна-темна. В кромішній п'ятмі було чутно скрип возів, вигуки квартир'єрів та в розташуванні господарчої частини Павловський приглушеним голосом виказував щось Калачевському. В штабі хлопці з комендантського взводу заносили до хати скрині з документами та картами. Комендант Петро Скрильников доповів, що комісар і Григорій Якович на перепра-

ві, а командир уже в Аревичах, наказав, як тільки ми приїдемо, негайно з'явитися до нього з картами.

Політуха ще заносив немудре командирське господарство, а в хаті вже було сизо від тютюнового диму. Лишень ми стали на поріг, як Сидір Артемович гукнув:

— От і добре! Знайди, Петре Петровичу, бакенщика або лоцмана й одразу веди до мене.

Переглядаючи карти, командир узяв аркуш кілометрівки, решту відклав убік:

— Не те, Василю, що мені зараз необхідно. Я хочу зрозуміти, чого німці вчепилися за Прип'ять?! Чого вона їм так потрібна?

Вертаючись до штабу, я напружено думав. Уже порпавшись у трофейних картах, згадав, як, будучи перед війною в Бресті, я бачив на річці Мухавці караван дніпровських барж. І зненацька саянула думка: Дніпровсько-Бузьким каналом пливати можна з Чорного моря в Балтійське море! (Коли я вчився у школі, вся середня течія Прип'яті була під панською Польщею, Дніпровсько-Бузький канал був запущений і про нього згадувалося лише принагідно). Тепер, знаючи, що шукати, я швидко знайшов у трофейному мотлосі німецьку карту водних шляхів. Шлях Дніпро — Прип'ять — Піна — Дніпровсько-Бузький канал — Мухавець — Західний Буг — Вісла аж до самого Данціга позначений товстою синьою смугою. Видно, карта цікавила якогось німецького генерала, бо всі міста вздовж цього шляху акуратно підкреслені червоним олівцем. Побачивши карту, Ковпак спочатку задоволено усміхнувся, але що більше він її вивчав, то більше заклопотаним стало обличчя:

— От чортяка куди загинає!.. Коли він освоїть цей шлях, то вважай, на літній час у німців з'явилася ще одна активно діюча залізниця! А може й дві... Дякую, Василю, за карту. З'явиться комісар, нехай заїде до мене, коли б він не приїхав.

Вранці, узявши з собою відділення кінних розвідників і командирів рот С. Горланова та С. Єфремова, Ковпак поїхав до Прип'яті на командирську рекогносцировку. Він сам намічав, де потрібно влаштувати засідки-застави, де поставити гармати, протитанкові рушниці, кулемети. Коли Сидір Артемович злавив з коня, було видно, що він накульгує, і я спитав М. М. Політуху, в чому річ. Микола Матвійович довго мовчав, а коли ми, обминаючи Аревичі, подалися вже до Красносілля, не витримав:

— Після того, як ви з Вершигорою пішли, я до ранку тричі розтирав йому ноги якимось зіллям! Він усе ойкає — ревматизм! А як стало розвиднятися — зразу до води. Чобіт взути не може, ноги чисто попухли, і зараз у валянках, гляди, ще у воду вскочить...

Уже їдучи назад до Аревичів, Ковпак наказав Горланову зняти всі бакени. Сергій відповів: «Єсть!» — і звернувся до Сидора Артемовича:

— Товаришу командир! А коли не знімати бакени, а лише представити, спрямувавши пароплави на міліну?

Ковпак засміявся:

— Молодець, Сергію! Візьми з собою бакенщика і переставляй, але тільки на засідці. На підході все повинно бути вірно. Та попередь бакенщика, що коли пароплав на міліну не сяде, то він сидітиме там напевно!

...Вернулися в Аревичі десь близько третьої години дня. Після прогулянки над водою добре захотілось їсти, і ми попрямували до їдальні. Тільки встигли сісти за стіл, як з берега примчав зв'язковий, доповідаючи, що до переправи підійшли загони капітана Наумова, а трохи згодом приїхав і сам Михайло Іванович.

У січні 1943 року ЦК КП(б)У і УШПР поставили перед Сумським підпільним обкомом партії відповідальне завдання — сформувати ще одне з'єднання і направити його в рейд на південь. В кінці січня в Хінельські ліси прилетіли представники ЦК КП(б)У і УШПР, начальник відділу кадрів УШПР підполковник Л. П. Дрожжин і начальник першого відділу УШПР підполковник Мартинов. Сумський обком виділив шість загонів — шістсот п'ятдесят чоловік, куди ввійшов і наш Конотопський загін В. П. Кочемазова. Командиром з'єднання призначили капітана М. І. Наумова, комісаром — секретаря Сумського підпільного обкому М. Т. Лукашова і начальником штабу — працівника УШПР Г. Мельника.

В ніч на 1 лютого 1943 року з'єднання вийшло з Хінельських лісів на південь. За два місяці наші сумчани побували в Сумській, Полтавській, Кіровоградській, Одеській, Вінницькій, Житомирській та Київській областях. В Голованівському лісі на Одещині карателі оточили з'єднання. Зав'язався жорстокий бій. Наумов пробився на північ і рушив на Полісся, в ліси партизанського краю.

Переpravившись, Наумов зайняв село Молочки. Ковпак наказав М. І. Павловському зарахувати земляків на постачання і виділити відповідну кількість харчів.

8 квітня

Останнім часом берлінське радіо аж захлинається, галасує на весь світ про неприступні твердині «Східного валу» на Дніпрі. Німецькі газети друкують знімки його укріплень і навіть видають окремі фотомонтажі. Проходячи Київщиною, ми не знайшли й сліду тих укріплень, хоч А. П. Землянко сам облазив усе узбережжя Дніпра від гирла Тетерева до Лютежа.

Розвідуправління і УШПР цікавляться «валом» і нам поставлено завдання обстежити Дніпро від Києва до Річиці, а також нижню течію ріки Десни до міста Чернігова і річки Сож від Лоева до Гомеля. Прип'ять від гирла до Мозиря ми так чи інакше весь час тримаємо під контролем. Поки ми були в рейді, Ковпак не дав згоди на висилку розвідгруп. Посилати треба було найкращих перевірених розвідників, а в умовах рейду існував великий ризик втрати людей, що відбилось б на нашій боєздатності. Вчора командир дав «добро», і Петро Петрович відправляє сьогодні шість груп далекої розвідки. Під Київ іде відділення старшого лейтенанта В. І. Осипчика, в район Річиці — відділення В. О. Кашицького. Сож обстежить взвод розвідки 4-го батальйону П. А. Кашицького, в район Чернігова вирушає командир розвідки 2-го батальйону М. Г. Шумейко, а в межиріччя Дніпра і Десни командир відділення розвідки 3-го батальйону В. С. Лазун. Нарешті, в район Бахмача зібрався командир розвідки 3-го батальйону І. Я. Швайка. Бійців забезпечили картами, листівками. Я надрукував командирам посвідчення з штампом нашої військової частини.

Петро Петрович закінчив інструктаж командирів розвідгруп і ще додатково напучував Шумейка і Лазуна, які виходили в район, де здогадно мали бути партизани, коли на Прип'яті, на заставі Горланова ударила сорокап'ятка і забахкали протитанкові рушніці. Ми вискочили на вулицю. Стрілянина у Горланова скоро затихла, а в бік Красносілля над рікою здіймався чорний дим пожежі і глухо били протитанкові рушніці. Ми бігом кинулись до штабу.

..Об 11.30 застава 4-го батальйону біля Хвоцівки обстріляла з протитанкових рушниць та кулеметів броньований двомоторний катер, який плів із Мозиря вниз на Чорнобиль. За півгодини катер на великій швидкості підійшов до застави Горланова. Гармаші встигли

вистрелити кілька разів із сорокап'ятки і протитанкових рушниць. Снарядами пошкодило надпалубні будови, пробило корпус, але машину і рульове управління не зіпсувало, і катер, не стишуючи ходу і не відбиваючись, помчав униз за водою.

У цей час чи, може, на кілька хвилин раніше, до застави 2-го батальйону, що стояла на півкілометра від шосе Довляди—Хойники, підплив броньовий буксир, тягнучи за собою п'ять барж. Глухівчани заздалегідь підготувалися до зустрічі. Вони, як і Горланов, переставили бакени на фарватері, спрямовуючи пароплав на міліну, і, як тільки караван барж наблизився до мілкого, партизани відкрили шквальний вогонь із станкових кулеметів і протитанкових рушниць. Буксир з ходу наскочив на міліну. Він спробував було зійти на глиб, але пострілом з протитанкової рушниці йому пошкодило рульове управління. Німці сиділи в обшитому бронєю буксирі і вели вогонь по берегу, не даючи змоги наблизитися до пароплава і взяти його на бордаж. Бій затягнувся, і Кульбака попросив гармату. Коли до місця бою наблизився згори бронекатер, озброєний зенітною установкою і двома гарматами, здавалося, здобич вислизнула у глухівчан із рук, але катер, не стишуючи ходу, проскочив мимо каравану, і не подумавши надати допомогу буксирові чи взяти його команду.

З Аревичів галопом примчала сорокап'ятка Миколи Москаленка. Гармаші на руках закотили її в лозняки над рікою і відкрили вогонь. Пароплав окутало паром, та Микола стріляв і стріляв, аж поки з ілюмінатора не викинули білу сорочку.

Партизани знищили броньований буксир, п'ять барж по 150 тонн кожна, вантажених обладнанням для річкових суден і до 70 кілометрів тросу. Знищено п'ятнадцять солдатів охорони і чотирнадцять матросів команди полонено. Ковпак був задоволений, проте гримав на Москаленка за випущені, на його думку, марно снаряди. Вернувшись із Красносілля, Москаленко розповів нам про той бій. Незважаючи на добрячий прочухан, Микола Олексійович не втрачав гумору:

— Я вистрелив раз, два, три. Бачу, не розумієш ти, що снаряд, як улупить по пароплаву, аж тріски летять, а він стоїть, не тоне. Що таке, думаю, чорт його знає? Не може бути, щоб не попав! Я ще і ще стріляю, коли вони висовують в ілюмінатор білу сорочку, на багор почепили. Кричить один: «Капітулюю!» — Ну, там уже хлопці поїхали до пароплава, а я йду берегом. Дивлюся, під кущем лежить у воді німець, товстений, пузатий. Я крикнув: «Хенде хох!» Вилазить з води, зводить руки. «Ну, кажу я Рису Ібрагімову, своєму навіднику, — це наш». А він стоїть мокрий, труситься: «Я, я насс». Дивлюсь, на ньому чоботи добренні, а у Риса тільки халяви. Ну, перевзув їх. Вийшов до гармати, коли Ковпак мчить. Подивився, що пароплав не потонув: «Ти скільки снарядів випустив?» — «Двадцять два». — «А чого пароплав цілий? Чому не потонув!» — «Так він же на міліні, товаришу командир». — Глянув Ковпак на німця, а в того устілки крізь діри лізуть. — «А це що таке! Чого він босий?!.. — Ну, думаю, зараз влетить. — Так, товаришу командир. Я його з води витяг. Бачу, чоловік мокрий, так, щоб не застудився, я сказав Рисові дати йому сухі чоботи. Він хлопець кріпкий, не застудиться, а німець, кажу, може й нежить схопити». — Мій полонений, видно, трохи по-російському кумекав, зрозумів, що про нього мовиться. Показує на мене пальцем і ствердно хитає головою: — «Я, я насс, мокрі». Ковпак засміявся: «От чорти! Віддай: німця Кульбаці, а сам поганяй додому в Аревичі».

Отак мене німець виручив. А вже, як Тартаковський його допитував, то я й узнав, що «насс» по-німецькому — «мокрый». Одне слово, зрозуміли один одного.

...Із подій 6 квітня Ковпак зробив свої висновки. На берег, крім 8-ї, перекинуті 2-а, 3-я, 4-а і 5-а роти, взвод протитанкових рушниць, сорокап'ятки 5-ї і 8-ї рот, 76-міліметрова гармата Петра Халупенка. Обгорілі баржі затопили на фарватері, а крім того виставили ще одну заставу 2-го батальйону біля Борщівки.

Борода привіз паспорт буксира. Капітально переплетена книжка. На ній золотом відбито: «Hoffnung» («Надія»). Пароплав збудовано в Німеччині. В судновому журналі є помітки Данціга, Бреста, Пінська.

...Ніч пливла зоряна, прохолодна. На світанку навіть ударив приморозок, зате ранок видався по-весняному ясний, веселий. Ковпак наказав тримати всі підрозділи в бойовій готовності — чекав військової флотилії з Мозиря, яка мала провести караван пароплавів з Чорнобиля на Мозир, Пінськ, Брест. Сидір Артемович навіть обрав собі КП — високий бугор за городами, звідки, як на долоні, видно луг і блакитну смугу повноводої Прип'яті, і зразу по сніданку влаштувався там з Політухою і кількома зв'язковими, спостерігаючи в бінокль за рікою. Семен Васильович під якимось приводом забрав командира до штабу, а на КП поставив Костю Руднєва і Мишка Семенистого.

Забрав він Ковпака вчасно. Тільки вони зайшли до села, як із застави прискакав верхівець з повідомленням: до нас їдуть гості — О. Ф. Федоров зі своїм комісаром В. М. Дружиніним та начальником штабу Д. І. Рвановим. Прославлені партизанські командири, легендарні герої — дід Ковпак та генерал Орленко, міцно обнялися, розцілувались. Зачулися взаємні вітання, жарти.

Перед армією я працював у Комарівському районі Чернігівської області, де В. М. Дружинін був першим секретарем РК КП(б)У, і Володимир Миколайович мене добре знав. Був я двічі на прийомі у першого секретаря обкому О. Ф. Федорова, але відтоді минуло п'ять років, і я не був певний, що вони мене впізнають, і не ліз наперед. Олексій Федорович з того часу змінився мало, хіба що роздався в плечах та замість цивільного костюма сдягнув військову форму. Дружинін зостався таким, як був. Серед товаришів, що приїхали до нас з Олексієм Федоровичем, я побачив О. В. Суворова, з яким кілька років до армії ми працювали в Чернігівській гідромеліоконторі. Зрадів я Олександрові Васильовичу неймовірно. Ми обнялися, розцілувались. Мабуть, наша зустріч привернула увагу Олексія Федоровича. Він якийсь час уважно приглядався, а тоді гукнув:

— А ти як тут опинився? Володимире Миколайовичу, дивися, де наші чернігівські кадри!

— Та ми тут, Олексію Федоровичу, всі колишні чернігівські*.

Як годиться, Сидір Артемович запросив гостей з дороги переснідати. Після сніданку Ковпак, Федоров, Дружинін, Руднєв та Сиромолотний пішли на квартиру до нашого командира обговорити свої справи. Такий обмін думками партизанських командирів, взагалі, був традицією, але тепер він набирав особливого значення: ми тільки-но вернулися з Волині, куди прямує Федоров, а Олексій Федорович і Дружинін лише 5 березня з Москви, де обговорювали з керівниками партії та уряду і УШПР пекучі питання партизанського руху.

Поки командири радилися, ми знайомили начальника штабу Д. І. Рванова з обстановкою. З Рвановим у нас багато спільного. Він теж учився в Ленінграді, тільки в піхотному училищі імені С. М. Кірова, і по закінченні училища у вересні 1940 року був направлений у

* Сумська область була створена в 1939 році. До її складу увійшла частина районів Чернігівської області.

війська Західного ОВО. Ми тільки розговорились, коли з КП прибіг Костя Руднів:

— Де комісар?

— У чому справа, Костю?

— Ідуть пароплави. Шість штук.

За кільканадцять хвилин командири були на КП. Там же й фотокореспондент РАТАУ Яків Борисович Давидзон.

...Події розгортались в швидкому темпі. Попереджені заставою 4-го батальйону про появу ворожої флотилії, наші бійці на засідці проти села Аревичі зайняли заздалегідь підготовлені бойові позиції. Ковпак планував, щоб уся флотилія потрапила під вогонь, і навіть підстрахував, поставивши в кілометрі нижче по течії 2-у роту О. Мазеїна. Першою на правому фланзі стояла рота С. Єфремова. Він мав пропустити всі кораблі до основної групи, де були роти С. Горланова і Ф. Карпенка, підсилені 76-міліметровою гарматою П. Халупенка. Трохи нижче основної групи зупинилася 4-та рота П. С. П'ятишкіна, яка мала бити пароплави «в лоб».

До підходу флотилії замаскувалися, затаїлись. Аж ось з'явилися й кораблі. Перед вів швидкий катерок з кулеметом на турелі, за ним пливли два броньовані двомоторні катери з гарматами і кулеметами, за ними два броньовані пароплави з піхотою, замикали колону катери, трохи менші, уже без гармат, з одними кулеметами.

До бойових порядків 5-ї лишалося ще метрів п'ятсот, коли фашисти зненацька вдарили з гармат, кулеметів та мінометів по штабелях дров на березі, серед яких замаскували свої окопи партизани. Малоймовірно, щоб вони помітили партизанів, скоріше за все, стріляли «для профілактики». Єфремов пропустив караван, і лише коли останній катер минув заставу 5-ї, партизани відкрили вогонь. Майже одночасно гахнули в лоб гармати Сафонова і Халупенка, а М. Москаленко влучив по катерах, які замикали колону.

Першим загорівся одномоторний катер, що йшов позаду каравану. Полум'я спочатку рвалося через ілюмінатори, потім охопило весь катер, і він, кружляючи по річці, горів, як смолоскип, застигаючи воду чорним, густим димом. Згодом запалав і другий. Команда кинулася в каламутні хвилі Прип'яті, але ніхто не доплив до берега, надто вже щільно били партизанські кулемети.

Сорокап'ятка 8-ї роти Івана Сафонова і 76-міліметрова гармата П. Халупенка зосередили вогонь на двомоторних 150-тонних катерах. Снарядом 76-міліметрової гармати одному з них розвернуло борт, пошкодило палубні надбудови і там виникла пожежа. Проте управління катер не втратив, пробоїна була вище води, і він, набираючи швидкість, подався навтьоски. За ним помчав і катерок. Бронебійники 4-ї і 2-ї роти відкрили по ньому вогонь і, видно, пошкодили управління, — безладно кружляючи, він плів униз до Красносілля.

Гармати перенесли вогонь на другий катер. Після кількох попадань він спалахнув і закружляв по річці. Згодом течія прибила його до застави 2-ї роти Олексія Мазеїна. Командир взводу М. Ізбяков зі своїми бійцями кинувся до палаючого судна. Команда відчайдушно оборонялась, але партизанів спинити не змогла. Першим на палубу скочив командир відділення Микола Михайленко, за ним комсорг, високий, кучерявий сибіряк Льоня Прутковський. Одна за одною в люк летять гранати... Фашисти замовкли. З палаючого катера партизани зняли гармату-сорокап'ятку, снаряди, патрони, кулемети.

Тепер лишилися тільки пароплави з піхотою. Горланов таки представив бакени. Перший пароплав «Гамбург» якось збився з курсу і

минув міліну, але другий — «Лейпціг» точно видержував задану лінію і врзався в косу, яку весною намила Прип'ять.

Партизанські кулемети змели фашистів з палуби. Надійно захищені бронєю, вони вели ураганний вогонь з кулеметів, з мінометів, а втім, більше оборонялись і хотіли втекти. Ось «Гамбург» забачив, що другий пароплав у біді. Даючи задній хід, він пришвартувався до «Лейпціга», щоб стягти його з мілини. І тепер сорокап'ятка Сафонова і 76-міліметрова гармата могли бити лише по носовій частині пароплава. Снаряди ковзали по броні, а коли й пробивали її, то до машини не діставали. Аж ось снаряд 76-міліметрової гармати вибухнув у підніжжі труби. Пароплав огорнуло димом і парою. В капітана здали нерви. Він, перерубавши буксир, намагався втекти, але кілька прямих попадань 76-міліметрової гармати розбили машинне відділення, і пароплав загорівся. Палаючи, він кружляв по воді. В ньому вибухали снаряди, міни. З болю й переляку ревіли, кричали гітлерівці. Дехто кинувся у воду. Палаючий пароплав прибило до лівого берега, де стояла четверта рота П. С. П'ятишкіна. Взводний Гриша Юник зі своїми бійцями кинувся на штурм пароплава. Під прикриттям кулемета Максимущіна Вася Алексєєв і Ваня Юдаєв вискочили на палубу. На допомогу сміливцям піднявся взвод Петра Гатського. В ілюмінатори і люки пароплава полетіли гранати. Павло Степанович, незважаючи на те, що всередині вибухали боеприпаси і вирувало полум'я, влаштував розвантаження пароплава. Старшина роти Юхим Дудко з господарським відділенням витяг 165 снарядів до сорокап'ятиміліметрової гармати, багато патронів, гвинтівок. Кулемети й міномети погоріли, були непридатні.

Тепер zostався «Лейпціг», але це був міцний горішок. Кілька кулеметників, маючи необмежений запас патронів, люто били з ілюмінаторів. Наші ж снаряди ковзали по броні. Треба було перетягти гармату вище по течії. Халупенко дав команду. Іван Мулико вискочив з улоговини, підганяючи коней, але куля влучила в голову коневі і вже ослаблена вдарила їздового в стегно. Довелося давати відбій, і гармату перекотили на руках.

Поки вовтузилися з гарматою, Костя Руднєв, посадивши в човен Охріма Биваліна і Максима Костелова, кинувся до пароплава. Вони вже щасливо дісталися в мертвий простір, де їх не досягали кулі. Костя встиг назіть укинути через ілюмінатор в'язку гранат і знищив найактивніший кулемет, але не вберігся сам. З ілюмінатора жбурнули міну з прив'язаною до неї гранатою. Міна упала поруч з човном на міліні. Максима Костелова убило. Охріма поранило, а Костю контузило. Маніпуляцію з човном побачив взводний 5-ї роти Іван Сердюк — відчайдушно сміливий хлопець. Разом з Юхимом Кушніром і Багратом Галстяном вони набрали гранат, перетнули ріку і підпливли за течією до пароплава. Біля носа човен пришвартувався. Кушнір став унизу, Баграт — йому на плечі, а Іван Сердюк по цій живій драбині виліз на пароплав, гукаючи партизанам, щоб не стріляли. Під ногами чулися голоси німців, скавучання собак. Іван зняв автомат, натиснув гашетку... Кулі не пробивали палубу. Німці зчинили стрілянину з трюмів, кают, і під носом у Сердюка полетіли тріски. В цю мить німець із носового ілюмінатора метнув гранату і вціпив у човен. Хлопці сиділи на кормі, граната вибухнула на носі, нікого навіть не подряпало, але човен пішов на дно, і Кушнір з Галстяном опинились у воді.

Оглядаючи палубу, Сердюк помітив біля капітанської рубки ручний кулемет «Дегтярьова», коробку з дисками. Він одразу кинувся

до кулемета, але німці шалено стріляли на шум кроків. Сердюк відскочив, тоді, обдивившись, пробрався над бортом. Кулемет був справний, а в коробці чотири диски з бронебійно-запалювальними кулями. Іван пішов по палубі, прошиваючи її кулеметними чергами. В каютах і трюмах галасували гітлерівці, вили собаки-людодіди, а він методично строчив і строчив, де тільки чув якийсь шум.

Коли Сердюк почав єдиноборство з пароплавом, стрільба вщухла: німцям вистачало мороки з Іваном, а наші припинили вогонь, боячись підстрелити Сердюка. Під час цієї передишки ми вивезли поранених. У нас, крім Костелова, загинув бронебійник 5-ї роти, колишній голова Новозибківського райвиконкому Григорій Данилович Кравець. В п'ятій поранило Ваню Афанашенка і Петра Рукавицина. У восьмій поранені Микола Мелентьєв і два новачки Дмитро Мурашкін та Андрій Дем'янов. Усіх їх вивезли в Аревичі, де наш начальник санслужби І. М. Савченко розгорнув операційну.

А на пароплаві ситуація склалася драматична. У Сердюка в кулеметі кінчились патрони. Він забрав у хлопців усі, які були, гранати і час від часу кидав їх через ілюмінатори. Та ось не стало і гранат. Один з фашистів визирнув із люка на палубі, підняв гранату і впав назад, прошитий автоматною чергою. Граната вибухнула в пароплаві. На виручку Сердюкові поплив М. І. Павловський, але його човен був перевантажений, і забрати з собою Сердюка, Кушніра та Галстяна, щоб відпливати на другий берег, Михайло Іванович не міг. Тоді Сердюк перейшов на ніс і гукнув, щоб Халупенко вдарив по кормі. Після трьох-чотирьох прямих попадань пароплав загорівся. Жодна жива душа з «Лейпціга» не врятувалась, крім двох гітлерівців, яких Павловський знайшов у воді і перевіз на той берег.

Бронекатер, пошкоджений гарматами та бронебійниками 4-ї та 2-ї роти, «ожив». Команда нашвидку полагодила управління, і він у супроводі катерка підплив до застави 2-го батальйону, проти Красносілля. Кількома залпами протитанкових рушниць хлопці одразу потопили катерок, перенесли вогонь на катер. Ось він утратив керування, і його прибило до берега. Команду знищили. Кульбака взяв багаті трофеї: гармату сорокап'ятку, 378 снарядів до неї, зенітний, станковий, три ручні кулемети, патрони, гранати, автомати та гвинтівки, всю документацію і карту-трикілометровку від Києва аж до Балтійського моря.

В той час, як Кульбака вів бій з катерами, від Чорнобиля до застави біля Борщівки підплив цілий караван. Один із бронекатерів застала пропустила, але він не дійшов до місця бою, вернувся назад, і пострілами з протитанкових рушниць його потопила партизанська застava біля Борщівки. Решта кораблів попливла знову на Чорнобиль. В 2-му батальйоні втрат не було, тільки під зв'язковою Ніною Лубенець убило коня, коли вона їхала з донесенням у штаб свого батальйону.

Так закінчилася операція по знищенню ворожої флотилії на Прип'яті. В цьому бою знищено два броньовані пароплави вантажністю по 200 тонн, два двомоторні бронекатери вантажністю по 150 тонн, три одномоторні по 100 тонн, малотоннажний катер з кулеметами. На пароплавах і катерах було майже 300 карателів, з яких врятувалися одиниці, багато зброї, боєприпасів. Усе це або згоріло, або лежить на дні. Партизани захопили в бою дві сорокап'ятки, 750 снарядів до них, вісім кулеметів, багато патронів, гранат, автоматів, гвинтівок.

(Далі буде)

Наш календар

ВКЛАД УКРАЇНСЬКОЇ РСР
У РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ
НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ
СПІВРОБІТНИЦТВО (1944—1974)

(До 30-річчя
радянсько-польського
Договору про дружбу,
взаємодопомогу і післявоєнне
співробітництво)

Початок широкому співробітництву між Радянським Союзом і Польською Народною Республікою поклав Договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво, укладений 21 квітня 1945 р. У статтях 2-й і 7-й Договору зазначалося, що обидві країни будуть зміцнювати співробітництво на основі взаємної поваги і невтручання у внутрішні справи одна одної, з метою зміцнення економічних і культурних зв'язків між ними¹.

Ще в 1946 р. уряд Польщі звернувся до уряду Країни Рад з проханням передати проекти будівництва підприємств важкої промисловості². Обмін науково-технічною інформацією між ПНР і СРСР розпочався після закінчення другої світової війни. Але співробітництво в той час мало однобічний характер, оскільки допомога подавалася лише з боку Радянського Союзу. 5 березня 1947 р. було підписано угоду про взаємний обмін науково-технічною інформацією і досвідом в галузі промислового виробництва³. Для реалізації пунктів цієї угоди було створено спеціальну радянсько-польську комісію.

На першій сесії Ради Економічної Взаємодопомоги, яка проходила 26—28 квітня 1949 р. у Москві, поряд з іншими обговорювалося питання про обмін науково-технічною інформацією. II сесія РЕВ (25—27 серпня 1949 р., Софія) ухвалила, що країни — члени РЕВ будуть взаємно обмінюватися проектно-технічною документацією. Другий етап розвитку радянсько-польського науково-технічного співробітництва, що охоплює 1950—1960 рр., характеризується поступовим переходом від однобічної допомоги до реального науково-технічного співробітництва. Це був період інтенсивного будівництва у Польщі великих промислових підприємств. Саме в цей період виникла більшість польських науково-дослідних інститутів, проектних і конструкторських бюро, відкривалися вузи, створювалися наукові центри Польської академії наук.

До форм науково-технічного співробітництва належать: обмін науково-технічною документацією та літературою, підготовка наукових кадрів і спеціалістів, обмін делегаціями і спеціалістами, подання безпосередньої технічної допомоги, співробітництво наукових закладів, проведення виставок досягнень народного господарства тощо. Керівництво обміном науково-технічною інформацією здійснює Головна технічна організація Польщі (ГТО).

За 15 років існування РЕВ Радянський Союз відправив до соціалістичних країн 20 тис. комплектів науково-технічної документації, зокрема до Польщі — 5300 комплектів, тобто четверту частину. У свою чергу, ПНР надіслала до Радянського Союзу 2550 комплектів⁴.

Треба відзначити, що Українська РСР брала активну участь у поданні допомоги Польщі. ПНР одержала технічну документацію на виготовлення вузлів електронно-обчислювальних машин «Київ», робочі схеми 45 різних типів металорізальних верстатів тощо⁵. Трудящі Радянської України брали активну участь у спорудженні металургійного комбінату ім. В. І. Леніна в Новій Гуті. На цьому комбінаті було введено в дію безперервний тонколистий прокатний стан, сконструйований і виготовлений на Новокраматорському машинобудівному заводі. Костянтинівські хіміки

¹ «Правда», 22 квітня 1945 р.

² Советский Союз — Народная Польша. 1944—1974. Документы и материалы. М., 1974, стор. 114.

³ Там же, стор. 145.

⁴ E. Basiński. Polska w socjalistycznej wspólnocie narodów, Warszawa, 1967, стор. 273.

⁵ И. Ф. Евсеев. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960 гг.), К., 1962, стор. 254.

передали польським друзям 20 схем удосконаленого устаткування, приладів і апаратів. За проектами і схемами, розробленими Київським філіалом інституту «Промбудпроєкт», в Освенцімі було побудовано хімічний комбінат⁶. Підприємства республіки поставляли устаткування для заводу високоякісних сталей у Варшаві, мідеплавильного заводу у Легниці тощо⁷.

З 1958 р. науково-технічні товариства СРСР і ПНР почали видавати спеціальні зошити обміну досвідом. Налагоджувалося співробітництво між редакціями технічних журналів. Прикладом цього можуть бути постійні зв'язки редакції радянського журналу «Станки и инструменты» з польським журналом «Механік». Науково-технічні товариства ПНР і СРСР проводять також обмін науково-технічною літературою. Наприклад, Сакський хімічний завод передплатує польський науково-технічний журнал «Пакування хімічних продуктів»⁸. ГТО Польщі видає також журнал «Огляд польської техніки» російською мовою.

Однією з форм науково-технічного співробітництва є організація музеїв, виставок і експозицій, де відвідувачі знайомляться з науковими і технічними досягненнями обох країн. Музей техніки Головної технічної організації протягом 1959—1967 рр. організував 100 виставок, 29 постійних експозицій; його співробітниками було прочитано 5500 лекцій. Разом з колективом Політехнічного музею Москви його працівники організували виставки «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Вимірювально-контрольні прилади», «Що це за автоматика?». Музеями СРСР, ПНР, ЧССР і НДР була організована виставка «Музей техніки інструментів політехнічного навчання»⁹.

Про значення організації і проведення виставок свідчить такий факт. На польській виставці, що проходила в травні—червні 1967 р. у м. Києві, підприємствами Української РСР було закуплено 10 різних видів машин на суму 149 396 крб.¹⁰.

Третій період науково-технічного співробітництва між СРСР і ПНР охоплює 1961—1965 рр. В ці роки спостерігався поступовий перехід до рівнозначного науково-технічного співробітництва між обома країнами.

Широкий обмін досвідом налагодили Головна технічна організація ПНР і науково-технічні товариства СРСР. Співробітництво між ними розпочалося на міжнародній конференції у Кракові, присвяченій питанням удосконалення підготовки вищих технічних і наукових кадрів. 12—17 лютого 1961 р. у м. Вроцлаві проходив конгрес польських техніків, організований академією наук і Центральною Радою профспілок ПНР. На конгресі розглядалися питання про технічні завдання інтелігенції у світлі виконання п'ятирічного плану розвитку економіки республіки на 1961—1965 рр.¹¹ У роботі конгресу взяла участь і радянська делегація. У травні 1961 р. у м. Катовицях відбулася конференція, присвячена проблемі очищення стічних вод, на якій з доповіддю виступив проф. Інституту фізичної хімії АН УРСР М. М. Кагачовський¹². 10—17 травня 1964 р. в м. Будапешті була проведена нарада генеральних секретарів науково-технічних організацій Болгарії, Німеччини, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини і СРСР, де обговорювалися питання про різнобічні форми співробітництва, поліпшення планування роботи наукових конференцій тощо. Генеральні секретарі обмінялися досвідом організації роботи науково-технічних товариств своїх країн. У 1961—1969 рр. було проведено ряд міжнародних конференцій з питань науково-технічного співробітництва (Дрезден — 1963, Брно — 1965, Белград — 1967), в яких узяли участь також радянські і польські спеціалісти¹³.

Нова угода про науково-технічне співробітництво між СРСР і ПНР (червень 1966 р.) створила планову основу для співробітництва між обома країнами в галузі науки і техніки, зменшила паралелізм і дублювання, допомогла зосередити кадри на найвідповідальніших ділянках роботи. Так, у 1966 р. були проведені консультації по проєкту плану співробітництва в галузі науки і техніки на 1966—1970 рр., які сприяли дальшому зміцненню дружніх зв'язків між обома країнами.

Науково-технічні товариства ПНР і СРСР постійно обмінюються кадрами. Так, з 1966 по 1970 рр. до ПНР було відряджено науково-технічними організаціями тільки УРСР 635 чол., а прийнято з Польщі — 2574¹⁴. На 1969 р. обома товариствами було

⁶ Ю. Е. Егоров. ПНР в братском содружестве социалистических государств, К., 1958, стор. 26.

⁷ Н. Ф. Евсеев. Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960 гг.), К., 1962, стор. 226.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-5000, оп. 1, спр. 660, арк. 101.

⁹ Там же, ф. 3854, оп. 4, спр. 299, арк. 79—80.

¹⁰ Там же, ф. 5000, оп. 1, спр. 660, арк. 87.

¹¹ Там же, ф. 3854, оп. 4, спр. 61, арк. 1.

¹² Там же, спр. 60, арк. 23.

¹³ Там же, спр. 299, арк. 86.

¹⁴ На магістралях дружби і братерства. Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1966—1970 рр.), К., 1974, стор. 233.

затверджено для розробки і впровадження у виробництво 1700 наукових тем, з них 362 розроблялися спільно¹⁵. Практикується також обмін науковими темами. Так, Міністерство хімічної промисловості УРСР у 1968 р. передало польському міністерству хімічної промисловості 5 тем¹⁶.

У березні 1968 р. в Києві проводилися дні польської техніки, у яких з польського боку взяли участь академія наук, Головна технічна організація, Центральна Рада профспілок, Комітет науки і техніки при Раді Міністрів ПНР. Польські вчені прочитали реферати на теми: «Основні напрями розвитку науки і техніки в ПНР у 1968—1975 рр.» та «Розвиток науково-технічної бази в ПНР», було проведено 15 конференцій, організовано виставки польських книг і журналів та виробів фармацевтичної промисловості ПНР¹⁷. У червні 1969 р. у Москві проходила виставка, присвячена 25-річчю утворення ПНР. В зв'язку з цим науково-технічними товариствами ПНР і СРСР було проведено 25 наукових конференцій, учасники яких заслухали 125 технічних повідомлень¹⁸.

Втілюючи в життя рішення XXV сесії РЕВ про розвиток найбільш ефективних форм науково-технічного співробітництва, країни — члени РЕВ у квітні 1971 р. підписали угоду про створення нових міжнародних координаційних центрів по важливих напрямках розвитку науки і техніки. Новим у цій угоді була принципова домовленість про створення спільних інститутів, науково-виробничих об'єднань, що значно розширило б співробітництво і підвищило його ефективність, привело б до того, що результати досліджень скоріше впроваджувалися у виробництво. На цій сесії була також прийнята Комплексна програма розвитку співробітництва й інтеграції соціалістичних країн, у зв'язку з чим створено Комітет по науково-технічному співробітництву РЕВ.

Міністерствами і відомствами братніх країн розробляються перспективні плани співробітництва на 5—10 років. У лютому 1974 р. відбулася зустріч представника Міністерства машинобудівної промисловості ПНР Я. Шотека і заступника міністра металообробної промисловості СРСР М. Чебуракова. Під час переговорів було накреслено план співробітництва обох держав до 1975 р., а також перспективний план на 1976—1980 рр.¹⁹

Нині успішно співробітничать багато промислових і проектно-конструкторських організацій СРСР і Польщі. Так, інститут Діпровуглеавтоматизація, Проектне бюро вугільної промисловості (СРСР) і Головний інститут гірничої справи (ПНР) спільно розробляють проблему застосування обчислювальної техніки у вугільній промисловості. Радянські фахівці з Діпровуглемашу і Новогорлівського машинобудівного заводу разом із співробітниками польського Інституту по конструюванню і механізації у вугільній промисловості та інженерами заводу «Нивка» розробляють універсальні гідропересувники для скребкових конвейєрів. Розвиваються науково-технічні зв'язки міністерств і відомств обох країн. 34 міністерства і відомства СРСР співробітничать нині з 18 польськими.

Науково-технічні організації Радянського Союзу і Польської Народної Республіки взяли участь у розробці плану науково-технічного співробітництва на 1971—1975 рр., в якому було виділено 54 важливі проблеми.

Співробітництво Радянського Союзу з Польською Народною Республікою з кожним роком розширюється і поглиблюється. Всього Польща одержала понад 7,5 тисячі комплектів проектної, технічної і технологічної документації від СРСР, зокрема, понад 280 проектів великих виробничих об'єктів, багато зразків сучасних машин, деталей і частин. За останні 25 років ПНР передала Радянському Союзу понад 4 тис. комплектів документації. У 1971 р. в галузі науки і техніки здійснювали співробітництво 131 польський і 183 радянські науково-дослідні інститути. На 1971—1975 рр. було погоджено 225 тем для спільних наукових розробок і практичного впровадження протягом поточної п'ятирічки²⁰.

У процесі розвитку радянсько-польських відносин народжуються нові, дедалі ефективніші форми співробітництва. Запорукою цьому є новий документ — Договір про дружбу, взаємодопомогу і співробітництво між ПНР і СРСР, підписаний 8 квітня 1965 р. Він «...створив надійну основу для дальшого успішного розвитку плідного співробітництва між Польською Народною Республікою і Союзом Радянських Соціалістичних Республік»²¹ і ще раз підтвердив прагнення соціалістичних країн до єдності і згуртованості, що базуються на творчому поєднанні докорінних потреб як окремих соціалістичних держав, так і соціалістичної співдружності в цілому.

Л. Д. Чекаленко

¹⁵ Братский союз (Сборник статей), М., 1970, стор. 29.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 5000, оп. 1, спр. 663, арк. 70.

¹⁷ Там же, ф. 3854, оп. 4, спр. 299, арк. 3—5.

¹⁸ Там же, арк. 35, 43.

¹⁹ „Trybuna Ludu”, 10 лютого 1974 р.

²⁰ Польща. Страна и люди, Варшава, 1974, стор. 151, 152.

²¹ «Правда», 9 квітня 1965 р.

275-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

ОЛЕКСИ ДОВБУША

Карпатське опришківство було складовою частиною антифеодальної боротьби селянства України проти кріпосницького гніту. Одним з найвидатніших керівників селянського руху в Західній Україні в 30—40-х роках XVIII ст. був Олекс Довбуш. Народився він 1700 р. у сім'ї селянина в с. Печеніжині Коломийського повіту¹. З дитячих років Олекс спостерігав тяжке життя бідних селян, відчував на собі тягар кріпацтва. Не витримавши знущань панів, він разом з братом Іваном пішов в опришки², став народним месником. Сміливість, завзяття, ненависть до гнобителів, організаторські здібності незабаром висунули його в керівника опришків.

Перший період боротьби Довбуша проти поміщиків і багатіїв охоплює 1738—1743 рр. Разом із своїм загonom він громить шляхетські маєтки у Коломийському повіті, Чорних Ославах, Лючках, Уторопах, Товмачику, Вербежі, Воскресенцях, Довгопіллі, Ясеніві, Микуличині та інших населених пунктах Покуття. Опришки діяли також на території Прикарпаття, Поділля і Закарпаття³. Рятуючись від переслідувань, вони переховувалися в лісах та на полонинах Буковини, переходили на територію Молдавії. З джерел відомо, що галицька шляхта просила молдавського господаря видати О. Довбуша⁴.

У 1741—1745 рр. база загону знаходилася поблизу с. Ясені на Рахівщині (Закарпаття). Звідси опришки вирушали у свої далекі походи⁵. Караючи шляхтичів, лихварів, орендарів, корчмарів, сільських дуків та роздаючи селянам захоплене у панів майно, Довбуш здобув заслужену повагу серед народу. Гетьман Й. Потоцький змушений був заявити у своєму універсалі: «Широко відома в цілому Покутському і Підгірському краї злість і зухвалість хлопа Довбушука (так називали О. Довбуша в судових актах. — В. Г.), який від 3-х років з купою зібраних опришків нападає на шляхту»⁶.

Реакційні історики намагалися зобразити Довбуша як «страшного розбійника», «смока» (дракона. — В. Г.) в Запрутських горах». Проте документи спростовують ці тенденційні твердження. Вони свідчать, що Довбуш був сміливою, гуманною і справедливою людиною, яка карала лише глитаїв.

Успіх боротьби опришків з поневолювачами залежав від умілої організації їх дій та тісного зв'язку із селянами. Місцеве населення підтримувало народних месників протягом усього періоду їх боротьби з гнобителями. Потоцький змушений був визнати, що знищити загін Довбуша важко тому, що він «з опришками своїми по різних селах має сховища і притулки»⁷. Загін складався з бідних селян — наймитів, панських слуг, убогих міщан, а також польських, молдавських, угорських селян — утікачів від кріпосницького гніту. Сила загону була не в кількості опришків, а в їх бойовому дусі, в умілому, оперативному керівництві ними⁸. Несподіваність і блискавичність наступів, конспірація, гаряча підтримка селян були запорукою успіху загону. До цього треба додати ще природні умови — гори та близькість кордону, які робили його невлесним і грізним для панів. Раптово з'являючись в різних місцях, опришки наводили на своїх ворогів смертельний жах. В очах народу вони були легендарними і непереможними героями.

Налякані діями опришків, поміщики вдавалися до різноманітних заходів самооборони. Створювалися так звані «смоляки» — каральні загони, набрані з представників місцевої шляхти. Потоцький, наприклад, надіслав на Прикарпаття 2500 чол. королівського війська і особисто керував бойовими діями проти опришків⁹.

Шляхті вдалося схопити кількох побратимів Довбуша. Їх допитували в Станіславській фортеці (масток Потоцького) і жорстоко скарали. На знущання над народом каральних загонів і вбивство своїх побратимів Довбуш відповів ще активнішими

¹ Львівська наукова бібліотека АН УРСР (далі — ЛНБ АН УРСР), відділ рукописів, ф. Осолінських, № 1351/III. Судова книга міста Станіслава за 1738—1751 рр. (далі — Судова книга...), стор. 62—65.

² И. Сосенко. Олекса Довбуш и брат Иван, Львов, 1931, стор. 17; А. Петрушевич. Сводная Галицко-Русская летопись (1700—1772), Львов, 1887, стор. 266.

³ В. Грабовецький. Довбуш на Поділлі. — «Вільне життя», 23 серпня 1970 р.

⁴ В. В. Грабовецький. Олекса Довбуш на Буковині. — Минуле і сучасне Буковини, вип. 2, К., 1973, стор. 32—35; Судова книга..., стор. 184—188.

⁵ В. В. Грабовецький. Олекса Довбуш на Закарпатті. — Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття, Ужгород, 1970, стор. 86—98.

⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 5, т. 277, стор. 1363, 1364.

⁷ Там же, т. 247, стор. 1363, 1364.

⁸ В. В. Грабовецький. Народний герой Олекса Довбуш. Історичний нарис, Львів, 1957, стор. 86.

⁹ F. Turczynski. Straszna družyna, Kraków, 1891, стор. 117; В. В. Грабовецький. Перекази слів Олекси Довбуша (До 225-річчя від дня загибелі народного героя). — «УІЖ», 1970, № 8, стор. 132.

діями проти ворогів. У 1744 р. в м. Борщеві було покарано лютого гнобителя і «утихомирювача» селян полковника Золотницького. Того ж року загін Довбуша оволодів Богородчанською фортецею, знищив ряд поміщицьких маєтків¹⁰.

Підбадьорені успіхами опришків, селяни Прикарпаття дедалі активніше піднімалися на боротьбу проти поневолювачів. Вони відмовлялися виконувати феодальні повинності, сплачувати податки і втікали від своїх панів. Так, яблунівський староста в одному із своїх листів, згадуючи про виступ Довбуша, писав: «Тамтешні піддані, збуджені такими революціями, відмовляються віддавати податки, а що гірше, погрожують утечею і покиненням своїх осілостей»¹¹. Значні виступи селян відбулися в цей час в Обертині, Дубках, Калинках і Репужинцях.

Галицькі поміщики були неспроможні з допомогою військ розправитися з мужнім ватажком селян. Тоді вони змінили тактику, пообіцявши звільнити від феодальних повинностей того, хто видасть героя. І люди такі знайшлися — якийсь Мочернюк з Микуличина і Дзвінчук з Космача. Мочернюка Довбуш зумів покарати. Але Дзвінчук увечері 23 серпня 1745 р., коли Довбуш зайшов до нього в хату, смертельно поранив його. Вранці 24 серпня народний герой помер¹². У пісні, складеній у народі, О. Довбуш просить своїх побратимів:

В Чорногору занесить м'я,
На дрібний мак посічіть м'я,
Хай ся ляхи не збиткують,
Моє тіло не четвертують.

Гетьман Потоцький наказав возити тіло Довбуша по селах, щоб народ повірив у його загибель, виставити в Коломийській ратуші, а потім порубати його на дванадцять частин і розвішати на палях для постраху селян в містах і селах Покуття¹³. Княжна Т. Яблоновська — власниця багатьох маєтків на Покутті, за порадою Потоцького, звільнила вбивцю народного героя від феодальних повинностей з метою «заохочення інших до цих похвальних справ»¹⁴, тобто такої ж розправи і з іншими керівниками опришківських загонів.

В умовах панування польсько-шляхетських поневолювачів на західноукраїнських землях посилюлося соціальне і національно-релігійне гноблення народних мас. Боротьба опришків поряд з яскраво вираженим соціальним характером мала риси й національно-визвольного руху.

Протягом семи років загін О. Довбуша вів боротьбу проти гнобителів. Олекса Довбуш був виразником прагнень народу до волі, щастя і соціальної рівності. Він боровся з існуючою несправедливістю як міг — карав панів, орендарів, багатих купців і селян, нищив і палив їх маєтки, документи, в яких були записані селянські борги. Селяни бачили в його особі свого мужнього захисника.

Довбуш був видатним керівником народно-визвольного руху на Україні доби феодалізму. Про нього складено багато пісень, легенд і переказів. В уста Довбуша народ вкладав такі слова: «...Не для себе я прагну скарбів і слави не для себе. Я йду розбивати ваші кайдани, помстити ваші кривди. Хочу дати бідняцькому народові долю й великий світ відчинити... Ось мій громовий топір, здатний рубати скелі. Отже, хто хоче, кого пориває охота молодецька, хай пристає до мене, буде мені товаришем... Вітайте той день, коли вже не буде бідних, не буде нещасних. Зацвітуть тоді усміхом ваші обличчя і зацвітуть також всі гори, мов ліс яблунь»¹⁵.

Героїчну боротьбу опришків високо оцінювали відомі українські письменники Ю. Федькович, І. Франко, М. Коцюбинський, а також прогресивні діячі Росії, Польщі, Чехословаччини, Австрії. Ім'я славетного народного проводиря Олекси Довбуша вписане золотими літерами в героїчний літопис історії України. Воно стало символом мужності, героїзму й сміливості народу.

В. В. Грабовецький

¹⁰ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 5, т. 250, стор. 1585—1587; ЛНБ АН УРСР, відділ рукописів, архів Бурштинського замку, № 4/III, арк. 12, 13; Д. Вендковський. Зельман Вольфович. — «Прикарпатська Русь», вип. 2, Львів, 1896, стор. 36—40.

¹¹ ЛНБ АН УРСР, відділ рукописів, архів Бурштинського замку, № 1/VI, арк. 10.

¹² Судова книга..., стор. 222—234.

¹³ ЛНБ АН УРСР, відділ рукописів, архів Бурштинського замку, № 5/III, арк. 12, 13.

¹⁴ Там же, № 93, арк. 95.

¹⁵ В. В. Грабовецький. Перекази слів Олекси Довбуша, стор. 132, 133; його ж. Народний герой Олекса Довбуш, стор. 80

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

КПСС И СОВРЕМЕННАЯ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ

Политиздат Украины, К., 1974, 453 с.

В умовах комуністичного будівництва, що характеризується зростаючою складністю соціально-економічних і народногосподарських завдань, дедалі більшого значення набуває науково-технічна революція, яка стає головною підмогою створення матеріально-технічної бази комунізму, вирішальним фактором могутнього зростання продуктивних сил суспільства. Науково-технічна революція є однією з головних ділянок історичного змагання соціалізму й капіталізму. У зв'язку з цим загострилася ідеологічна боротьба з питань, пов'язаних з роллю науково-технічної революції, перспективами її впливу на соціальні процеси.

Важливого значення у цьому напрямі набуває дослідження актуальних проблем організаторської і керівної ролі КПРС у розвитку сучасної науково-технічної революції. В історико-партійній літературі це питання ще не дістало належного висвітлення. Останнім часом в окремих дослідженнях проблема організуючої ролі Комуністичної партії в розвитку науково-технічної революції почала розглядатися в ширшому плані. З цього погляду заслуговує на увагу рецензована монографія.

Спираючись на теоретичну спадщину класиків марксизму-ленінізму, рішення XXIV з'їзду КПРС і наступні документи партії, колектив авторів* сплився на корінних питаннях науково-технічної і соціальної політики партії.

* Книга підготовлена сектором науково-го комунізму Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС за участю кафедри історії КПРС природничих факультетів Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Авторський колектив: В. В. Косолапов (керівник авторського колективу), Б. Б. Жилин, Н. Ю. Костриця, М. М. Матвійчук, В. Ф. Остафійчук, Б. В. Попов. Загальна редакція здійснена професором Г. М. Мультихом.

Книга складається з п'яти розділів. У ній дано аналіз основних тенденцій, характерних ознак і особливостей сучасної науково-технічної революції, висвітлюються протилежні за своїм характером соціальні наслідки розвитку науки при соціалізмі і капіталізмі, а також розробка цих питань у документах КПРС. У монографії критикуються погляди буржуазних фальсифікаторів з питань науково-технічного прогресу, їх намагання представити процес розвитку науки поза зв'язком з соціально-економічними і політичними проблемами сучасності. Вони твердять, ніби сучасна науково-технічна революція (НТР) докорінно змінює капіталістичне суспільство. Насправді ж в умовах сучасного капіталізму НТР не тільки не веде до згасання класових та інших суперечностей, а, навпаки, ще більше загострює їх, створюючи об'єктивну необхідність переходу до соціалізму, який відкриває необмежені можливості для розвитку наукових досліджень і застосування їх результатів в народному господарстві.

Чільне місце в рецензованій праці відведено аналізу передумов розгортання науково-технічної революції в СРСР.

Спираючись на визначення суті науково-технічної революції в документах XXIV з'їзду КПРС та критикуючи не зовсім правильне розуміння її змісту і ролі деякими науковцями, автори дали його більш повним і розгорнутим, ніж раніше.

Значну увагу автори приділяють розкриттю основних напрямів економічної політики КПРС на сучасному етапі, діяльності партії по органічному поєднанню досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, прискоренню впровадження наукових досягнень у виробництво, показують старі й нові напрями та форми зв'язку науки з виробництвом. На відміну від своїх попередників, автори виділяють в історії розвитку взаємозв'язків науки і техніки чотири етапи (стор. 218—219), що цілком відповідає сучасному суспільному розвитку. В основному правильно характеризуючи напрями науково-технічної політики на сучасному етапі, автори упустили питання партійного керівництва добором, підготовкою і вихованням наукових та інженерно-технічних кадрів.

Привертають увагу сторінки, присвячені основним напрямам соціальної політики

КПРС, прогнозуванню соціальних наслідків науково-технічної революції. В монографії наголошується, що в радянському суспільстві робітничий клас — це основна продуктивна сила, найчисленніший і найбільш організований клас, який і сьогодні здійснює в нашому суспільстві керівну роль.

Науково-технічна революція вимагає удосконалення багатьох сторін господарської діяльності, системи управління економікою, дальшого зміцнення Радянської держави, підвищення її ролі в радянському суспільстві. Тому заслуговує на увагу останній розділ рецензованої праці, в якому висвітлюється діяльність партії по удосконаленню господарського механізму країни, управління наукою, розвитком політичної організації радянського суспільства.

В книзі обґрунтовується положення про те, що успіхи розвитку науково-технічної революції перебувають у прямому зв'язку з діяльністю партії, що турбота про розвиток науки та поєднання її з практикою комуністичного будівництва завжди була і залишається головною справою партійних організацій.

Автори розглядають поставлені в монографії питання не остронь, а в органічному зв'язку з аналізом основних напрямів діяльності КПРС. До розв'язання проблем

вони підходять критично, глибоко аналізують вплив сучасної науково-технічної революції на процеси суспільного розвитку, причини недоліків і упущень в її розвитку, вказують шляхи їх подолання, дають відповідні рекомендації та пропозиції.

В цілому змістовна і написана на належному ідейно-теоретичному і науковому рівні рецензована праця не позбавлена окремих недоліків. На наш погляд, слід було б більш ґрунтовно показати роль і місце науково-технічної інтелігенції у здійсненні НТР, а також діяльність партії по підготовці та підвищенню кваліфікації науково-технічних кадрів, всебічно розкрити роботу партійних організацій по перетворенню науки в продуктивну силу в умовах розвинутого соціалістичного суспільства.

Побіжно висвітлено такі питання, як підвищення ефективності роботи науково-дослідних установ, посилення творчої активності вчених, інтенсифікація діяльності та удосконалення організації їх праці.

Вказані недоліки несуть частковий характер і свідчать про багатоплановість і складність проблеми, необхідність і перспективність її дальшого поглибленого дослідження.

А. Г. Слюсаренко, В. П. Шевчук

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР.

Том другий,
вид-во «Наукова думка»,
К., 1974, 382 с.

Проблеми суспільно-політичного життя радянського народу певною мірою привертала увагу радянських істориків. Проте до останнього часу не було спеціальної, узагальнюючої праці, в якій би розкривалася історія суспільно-політичного життя, зокрема, трудящих України. Саме тому заслуговує на увагу вихід у світ двотомника «Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР»*.

Другий том рецензованої праці охоплює 1946—1972 рр. Це надзвичайно важливий період в історії нашої соціалістичної Вітчизни. В першому післявоєнному п'ятиріччі радянський народ під керівництвом партії провів гігантську роботу по відбудові народного господарства. У 1951—1958 рр. рівень економіки, культури та суспільних відносин у країні забезпечив об'єктивні і су-

б'єктивні умови для створення розвинутого соціалізму.

При дослідженні названої проблеми автори неухильно керувалися марксистсько-ленінською методологією, принципами партійності та науковості, широко використали твори В. І. Леніна, документи Комуністичної партії і Радянської держави (насамперед матеріали з'їздів КПРС), доповіді і промови Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва. У науковий обіг вперше введено значний документальний матеріал з партійних і державних архівів, дані періодичної преси, статистики тощо.

Хоч рецензована книга написана в основному на матеріалах Української РСР, у ній знайшли відбиття загальні для всієї країни закономірності суспільно-політичного життя трудящих в умовах соціалізму. В усіх розділах праці глибоко висвітлено питання дружби і співробітництва народів братніх республік.

У книзі розповідається про завдання, що стояли перед нашою країною при переході від війни до мирного будівництва. Коротко викладено зміст «Закону про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр.». Цілком правильно підкреслено, що запорукою успішного виконання його було піднесення рівня організаторської і політичної роботи комуністів у масах та зростання творчої активності трудящих. При цьому добре показана роль ЦК ВКП(б) у роз-

* Авторський колектив: І. Г. Божок, Л. Д. Вітрук, А. М. Гаєвський, В. Ф. Панибудьласка, М. Р. Плющ, Є. П. Талан.

Редколегія: акад. АН УРСР А. Д. Скаба (відповідальний редактор), доктори іст. н. А. В. Лихолат, О. А. Макаренко, В. С. Петренко, к. і. н. Ю. О. Курносів.

гортанні ідеологічної роботи на Україні, подоланні недоліків, які мали місце в цій справі.

Авторам вдалося на конкретному матеріалі показати, як у перші післявоєнні роки була налагоджена робота державного апарату Української РСР. Широкома залученню народних мас до участі в діяльності державних органів, як свідчать наведені дані, сприяли вибори до Рад депутатів трудящих. Поряд з цим у книзі розглянуто форми і методи діяльності Рад, їх постійних комісій. Велике місце в праці відведено ролі громадських організацій у піднесенні суспільно-політичної активності трудящих, у вирішенні соціально-економічних завдань четвертої п'ятирічки. В цьому плані розглянуто питання організації соціалістичного змагання, форми участі трудівників міста і села в управлінні виробництвом.

Заслужовує на увагу матеріал про обмін виробничим досвідом і зв'язки в галузі науки та культури між трудящими Української РСР і країн народної демократії.

У праці вміщено цікаві дані про кількісне і якісне зростання рядів партії, її роль у системі політичної організації радянського суспільства, розповідається про активну участь трудящих у роботі місцевих Рад. Наведений матеріал переконує читача в тому, що у другій половині 50-х років відповідно до рішень XX з'їзду КПРС відбулося дальше зміцнення принципів радянського демократизму. Одним з проявів цього процесу було поєднання діяльності громадських організацій, активізація участі в них робітничого класу, колгоспного селянства та народної інтелігенції. Посилалася роль профспілок у мобілізації радянських людей на виконання завдань соціалістичного і комуністичного будівництва. Це зумовлювалося не тільки їх дальшим зміцненням як найбільш масової організації робітників і службовців, а й створенням профспілкових організацій у колгоспах. Посиленню ролі профспілок значною мірою сприяла перебудова роботи виробничих рад, що згідно з рішенням грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС були перетворені на постійно діючі.

З великим інтересом читається матеріал про участь трудящих у виконанні народногосподарських планів. Глибоко аналізуються патріотичні починання (колективні стахановські вахти, рух за оволодіння суміжними професіями, максимальне використання механізмів та ін.), що виникли і набули поширення в 50-х роках. У книзі глибоко розкрито роль трудових колективів у підвищенні творчої активності трудящих, їх залученні до управління виробництвом, розповідається про велике значення зборів у трудових колективах.

Значне місце в рецензованій праці відведено характеристиці рішень останніх з'їздів КПРС, документів і матеріалів, присвячених відзначенню знаменних дат в історії

радянського суспільства. Наводиться великий фактичний матеріал, який свідчить про високу суспільно-політичну активність трудящих, їх участь в управлінні державою, зокрема, в роботі найбільш масових державних організацій — Рад депутатів трудящих. Різноманітність їх функцій, різноманітність форм діяльності — типова риса організації роботи Рад. Автори рецензованого видання на цікавих конкретних даних показали, наскільки ці останні уособлюють демократизм радянського ладу, дають широкий простір суспільно-політичній активності мас й водночас організують і спрямовують її.

Автори переконливо доводять, що Комуністична партія, спираючись на масові організації (профспілки, комсомол, кооперативні, творчі, оборонні громадські організації, самодіяльні об'єднання трудящих України тощо), розвиваючи їх творчу ініціативу, зміцнює свої зв'язки з народом. Цікавим є, зокрема, аналіз кількісного і якісного складу профспілок. Розповідається про різні форми прояву суспільно-політичної активності їх членів, особливо в галузі виробництва. Профспілки характеризуються не лише як органи виробничого самоуправління, а й як органи, що допомагають партії виховувати нову людину, формують комуністичне ставлення до праці у широких трудящих мас.

Значне місце у книзі відведено розгляду суспільно-політичної активності трудящих, які беруть участь у роботі самодіяльних громадських організацій. Автори наголошують, що всі ці організації не лише вчать маси мистецтву управління, а й спрямовують їх зусилля на виконання важливих народногосподарських завдань.

Цікавим є підрозділ книги про суспільно-політичну активність трудящих у системі соціалістичної виробничої демократії. Автори приділяють значну увагу таким формам їх участі в розвитку соціалістичного виробництва та управлінні ним, як рух за комуністичне ставлення до праці, соціалістичне змагання, боротьба за прискорення технічного прогресу, за виконання державних планів, школи комуністичної праці, передового досвіду, постійно діючі виробничі наради, громадські бюро економічного аналізу, нормування, конструкторські бюро, народний контроль, громадські відділи кадрів, ради колгоспів тощо.

На нашу думку, автори правильно наголошують, що в умовах комуністичного будівництва відбувається бурхливий процес дальшої демократизації управління виробництвом, всієї системи державного управління, розвивається самоврядування трудящих. Дедалі зростаюча участь мас в управлінні державними і суспільними справами — закономірність розвитку соціалістичного суспільства.

Суспільно-політична активність трудящих України, як і всього радянського народу, яскраво виявляє себе в галузі розвитку і зміцнення дружби народів СРСР,

в інтернаціональних зв'язках з трудящими інших країн соціалізму.

Рецензована книга добре ілюстрована.

Проте слід вказати й на окремі недоліки праці. Авторам доцільно було б дати ширшу характеристику розвинутого соціалістичного суспільства.

У ряді місць книга перевантажена цифровим матеріалом.

Незважаючи на це, рецензоване видання є цінним дослідженням, що, безумовно, викличе інтерес широких кіл читачів.

Л. Ю. Беренштейн, Б. А. Гаєвський

Ю. В. БАБКО.
У БОРОТБІ ЗА СОЦІАЛІЗМ.
З ДОСВІДУ РОБОТИ
КОМПАРТИІ УКРАЇНИ
В РОКИ ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ
(1933—1937 рр.).

вид-во «Вища школа»,
К., 1974, 224 с.

Історичний досвід будівництва соціалізму і комунізму в СРСР незаперечно свідчить, що джерело всіх перемог радянського народу — в керівництві Комуністичної партії. Одним з найважливіших етапів боротьби Комуністичної партії за побудову соціалізму були 1933—1937 рр. — роки другої п'ятирічки, коли в усіх галузях народного господарства нашої країни утвердились соціалістичні виробничі відносини. Ленінська національна політика забезпечила вирівнювання рівнів економіки всіх радянських республік.

Борючись під керівництвом Комуністичної партії за здійснення ленінського плану побудови соціалізму, трудящі Радянської України добились визначних успіхів у здійсненні соціалістичної індустріалізації республіки, зміцненні колгоспного ладу і розвитку соціалістичної культури. Тим самим вони, як і інші радянські народи, внесли вагомий вклад у справу будівництва соціалізму, в посилення економічної могутності й обороноздатності Союзу РСР.

В історико-партійній літературі останніх років, по суті, не було узагальнюючих праць про діяльність Комуністичної партії України в роки другої п'ятирічки. Тому, поява нової монографії Ю. В. Бабка «У боротьбі за соціалізм» викликає значний інтерес.

Рецензована праця має важливе науково-теоретичне і практичне значення. Автор увів до наукового обігу багато нового архівного матеріалу, на основі якого всебічно висвітлив боротьбу партійних організацій республіки за виконання завдань другої п'ятирічки.

Монографія складається з вступу, чотирьох розділів та висновків.

В першому розділі книги розкрито заходи ЦК КП(б)У по зміцненню її лав, піднесенню рівня організаторської та політичної діяльності, творчої активності робітничого класу, трудящого селянства і радянської інтелігенції. Партія провела значну роботу по підготовці, розстановці та вихованню кадрів для всіх галузей народного

господарства, культурних, наукових і навчальних закладів. Партійні організації республіки, втілюючи в життя ленінську політику мирного співіснування, вживали заходів для зміцнення оборонної могутності Радянської держави, що створювало сприятливі умови для творчої праці радянських людей, боролися за відвернення війни, зміцнювали братерські зв'язки з трудящими капіталістичних та колоніальних країн, подавали допомогу іспанському народу в його боротьбі з фашизмом.

У другому розділі показано роль комуністів — організаторів боротьби трудящих республіки за дальше піднесення і технічне переозброєння соціалістичної промисловості і сільського господарства.

Автор розповідає про організаційну і масово-політичну роботу партійних організацій промисловості і транспорту, політичне й організаційно-господарське зміцнення колгоспів і радгоспів. Багато уваги приділяється організації та розвитку соціалістичного змагання, історії виникнення і поширення стахановського руху в промисловості, на транспорті, будівництві і в сільському господарстві, підбито основні підсумки виконання п'ятирічного плану розвитку народного господарства.

В роки другої п'ятирічки сталися значні зрушення в піднесенні рівня матеріального добробуту трудящих республіки, розквітла соціалістична змістом і національна формою культура українського народу, розвинулася наука. Про це йдеться в третьому розділі монографії.

В заключному розділі книги автор показав корінні зміни, які сталися в економіці та класовій структурі радянського суспільства. До середини 30-х років, підкреслює Ю. В. Бабко, в основному сформувалася нова історична спільність людей — радянський народ.

На сторінках монографії названо імена багатьох керівних і рядових членів Комуністичної партії, передових трудівників промисловості і сільського господарства, діячів культури республіки, які були прикладом у боротьбі за виконання завдань п'ятирічки.

Боротьбу за побудову соціалізму автор показує як процес, що проходив в складних умовах, у запеклій боротьбі з класово-ворожими елементами в місті і, особливо, на селі, зокрема з українськими буржуазними націоналістами.

Слід відзначити, що рецензована праця перевантажена загальносоюзними даними. Варто було б показати вплив соціалістично-

го будівництва в СРСР і, особливо, в Українській РСР на розвиток революційного руху і боротьбу трудящих Західної України, які в той час перебували під гнітом чужоземних загарбників, за соціальне і на-

ціональне визволення і возз'єднання в єдиній Українській Радянській державі.

В цілому монографія Ю. В. Бабка читається з інтересом і безумовно заслуговує позитивної оцінки.

М. К. Івасюта

**Б. К. МИГАЛЬ. ЗДІЙСНЕННЯ
АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ НА УКРАЇНІ
У ВІДБУДОВНИЙ ПЕРІОД
(1921—1925 рр.).**

*Видавниче об'єднання «Вища школа».
Видавництво при Харківському
державному університеті,
Харків, 1974, 167 с.*

Аграрна політика Комуністичної партії і Радянської держави була важливою складовою частиною ленінського плану побудови соціалістичного суспільства. Вивчення її багатогранних аспектів завжди привертало увагу дослідників. Це свідчить про важливе політичне і наукове значення теми. Проте до цього часу не всі питання її однаковою мірою досліджувалися в соціально-економічній літературі. Автор рецензованої монографії зосередив основну увагу на висвітленні тих практичних заходів партії, які були спрямовані на піднесення дрібного селянського господарства і «з допомогою яких партія і уряд готували трудяще селянство до колективізації» (стор. 6).

При написанні книжки Б. К. Мигаль використав велику кількість джерел та архівних матеріалів, переважна більшість яких вперше вводиться до наукового обігу, а також спеціальну літературу, зокрема книжки, видані ще в 20-х роках, що вже стали бібліографічною рідкістю.

Рецензована монографія складається з шести розділів. У першому і другому розділах автор докладно обґрунтовує аграрну політику Комуністичної партії і Радянської держави у відбудовний період, показує, що вона була обумовлена конкретним станом сільського господарства та наслідками революційної перебудови аграрних відносин, а також аналізує стан сільського господарства після закінчення громадянської війни та завдання по його відбудові.

У третьому розділі досліджується питання землеустрою селянських земель. Землепорядження проводилося з метою поліпшення економічного становища селянських одноосібних господарств. Автор показує, як у ході землепорядження створювалися такі форми землекористування, які сприяли переходу трудячого селянства до соціалістичного землеробства. На конкретному матеріалі висвітлюється роль держави і її місцевих органів у проведенні землепорядження, зокрема подання організації і фінансової допомоги. Особливо детально розповідає автор про впровадження в землеробство громадських багатопіль-

них сівозмін, які давали змогу раціональніше використовувати земельні угіддя.

У четвертому й п'ятому розділах монографії йдеться про відродження тваринництва, постачання селу машин і знарядь праці. Автор наголошує на тому, що господарські заходи Комуністичної партії і Радянської держави мали класову спрямованість і були розраховані на задоволення потреб бідноти і середняків. Принципово важливим є розкриття питання про організацію колективного користування сільськогосподарськими машинами і знаряддями як для окремих господарств, так і для усуспільнення засобів виробництва взагалі.

Шостий розділ присвячено висвітленню ролі і значення різних форм агрономічної пропаганди для піднесення сільськогосподарського виробництва і спрямування його по соціалістичному шляху розвитку.

Діяльність Комуністичної партії і Радянської держави в досліджуваний період висвітлюється Б. К. Мигалем у нерозривному зв'язку з завданнями нової економічної політики, насамперед, по зміцненню союзу робітничого класу і трудового селянства на економічній основі. Автор по суті вперше докладно розкриває керівну роль партійних організацій по втіленню в життя аграрної політики.

Однак рецензована книжка не позбавлена окремих недоліків. Дослідження процесу аграрних перетворень автор доводить до 1920 р., не розкриваючи достатньою мірою його особливостей на завершальній стадії. Висвітлюючи питання експропріації земельних надлишків у куркулів, автор використовує дані вибіркового обстеження селянських господарств, проведеного навесні 1926 р. (згідно з цими даними у куркулів було відібрано близько 4,5 млн. дес. землі — стор. 46). Слід відзначити, що в 20-х роках у статистичних збірниках публікувалися дещо інші відомості про відібрану у куркулів землю: 2,6 млн. дес. («Соціалістичне будівництво в сільському господарстві», Харків, 1928, стор. 3 — цифрові матеріали взяті тут з доповідей В. Я. Чубаря та О. Г. Шліхтера на IV сесії ВУЦВК Х скликання) та 4 млн. га («Розвиток сільського господарства України», Харків, 1929, стор. 9). Бажано було б, щоб автор достовірність наведених ним цифр підкріпив власним аналізом статистичних матеріалів.

Досліджувана в рецензованій монографії тема дещо втратила свою повноту внаслідок того, що автор свідомо не виділив в окремий розділ питання про відродження рільництва. Мало вплинув Б. К. Мигаль і на питання про чорнопереліський тенден-

ції і боротьбу з ними у доколгоспному селі (стор. 71). В книжці трапляються і неваді назви окремих підрозділів. Так, заголовок «Передача націоналізованих земельних фондів трудящому селянству» (стор. 26) може навести на думку, що націоналізованими були тільки землі позаселянського нетрудового землеволодіння. Заголовок першого підрозділу шостого розділу книги чомусь має назву «Усне поширен-

ня агрономічних знань», хоча в тексті йдеться і про друковану пропаганду сільськогосподарських знань. Проте окремі недоліки не знижують загалом позитивної оцінки книжки Б. К. Мигалья, яка буде, безсумнівно, з увагою прочитана всіма, хто цікавиться історією соціалістичного будівництва в СРСР.

М. І. Ксьонзенко, П. Д. Оробінський

**ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ
ПО ИСТОРИИ СОВЕТСКО-ПОЛЬСКИХ
ОТНОШЕНИЙ, т. VIII,**

январь 1944 г.—декабрь 1945 г.,
изд-во «Наука», М., 1974, 679 с.*

У минулому номері «Українського історичного журналу» було вміщено рецензію на попередній, сьомий том цього спільного радянсько-польського видання. Нині ми маємо намір познайомити нашого читача з наступним, VIII томом, що охоплює винятково важливий період в історії народної Польщі та радянсько-польських відносин.

Це був час, коли Радянська Армія розпочала й завершила визволення всіх польських земель від німецько-фашистських загарбників і коли в післявоєнній Польщі було здійснено ряд корінних соціально-економічних перетворень, притаманних першому етапові народно-демократичної революції. Саме ця обставина привертає увагу дослідників до названого тому, вирізняє його з решти томів даного документального корпусу, присвяченого радянсько-польським відносинам від Великої Жовтневої соціалістичної революції до наших днів.

Є ще одна риса, завдяки якій восьмий том відрізняється від своїх попередників. Відомо, що всі вони, незважаючи на спільну роботу упорядників, виходили спочатку у Варшаві польською мовою, а вже потім, через деякий час, — у Москві російською мовою. В даному ж разі сталося навпаки. Спочатку (минулого року) з'яви-

лося радянське видання в нашій країні, а польське видання незабаром лише має вийти.

Всього у рецензованому томі вміщено 351 документ, наприкінці його — хроніку найважливіших подій, перелік документів, а також чотири показники: імен, географічних назв, найважливіших партій, організацій та установ і періодичної преси.

Наведені документи стосуються, як це й повинно бути, судячи з його назви, радянсько-польських відносин 1944—1945 рр. Йдеться, зокрема, про найголовніші з них — Угоду між урядом СРСР і Польським комітетом національного визволення від 26 липня 1944 р. про відносини між Радянським Головнокомандуючим і польською адміністрацією після вступу радянських військ на територію Польщі (док. № 75), Договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між СРСР і Польською Республікою від 21 квітня 1945 р. (док. № 249), Торговий договір між СРСР і Польською Республікою від 7 липня 1944 р. (док. № 292), Договір між СРСР і Польською Республікою про радянсько-польський державний кордон від 16 серпня 1945 р. (док. № 314) та ін.

Певна кількість документів характеризує відносини Польщі з двома сусідніми радянськими республіками — Україною і Білорусією, які є складовими і невід'ємними частинами Союзу РСР. Це — угода між урядом БРСР і ПКНВ від 9 вересня 1944 р. про евакуацію білоруського населення з території Польщі і польських громадян — з території БРСР (док. № 122) та подібна угода між урядом УРСР і ПКНВ, підписана того ж самого дня, постановою ЦК КП(б)У від 8 квітня 1944 р. про передачу польських партизанських загонів і з'єднань Польському штабові партизанського руху (док. № 40), постанови Ради Народних Комісарів УРСР від 27 березня 1945 р. і 3 липня того ж року про надання кредитів на оплату залізничних перевезень, пов'язаних з евакуацією польського населення УРСР в Польщу і українського населення Польщі — в УРСР (док. №№ 230 і 288), а також постанова РНК нашої республіки від 18 жовтня 1945 р. про передачу з музеїв України історичних і культурних цінностей польського народу Тимчасовому уряду національної єдності Польської Республіки (док. № 337).

Якщо спробувати виділити з такої теми, як радянсько-польські відносини, якісь, так

* Редакційна колегія: радянська частина — І. О. Хренов (відповід. редактор), К. С. Кузнецова, П. М. Ольшанський (заст. відповід. редактора), П. П. Севостьянов, А. А. Соловйов, відповід. секретар редакції С. М. Фалькович; польська частина — В. Т. Ковальський (відповід. редактор), Т. Валіхновський (заст. відповід. редактора), С. Вронський, І. Кобердова, М. Маліновський, відповід. секретар редакції Е. Басінський.

Том підготували: Е. Басінський, К. В. Большакова, Т. Валіхновський, С. Вронський, А. Загорський, П. М. Ольшанський, В. С. Парсіданова, Т. Цесляк, І. О. Хренов; за участю Г. Адалінської, В. В. Дехтяренка, Л. Д. Знаменської, А. В. Іванцова, В. С. Неволіної, К. Питлярчик.

би мовити, підтеми, то слід назвати, передусім, допомогу Радянського Союзу польському народові, молодій народно-демократичній державі. Цій підтемі присвячено велику кількість наведених у томі матеріалів (див. документи №№ 25, 29, 39, 43, 46, 47, 60, 119, 134, 214, 315, 338 і 351). Особливу цінність для дослідника становлять уперше опубліковані постанови Раднаркому СРСР від 5 квітня 1944 р. про подання додаткової матеріальної допомоги колишнім польським громадянам, евакуйованим із західних областей України і Білорусії в тиллові райони Країни Рад (док. № 39), інформація представників Червоної Армії про допомогу, подану населенню Польщі військами 1-го Білоруського фронту з серпня 1944 р. по грудень 1945 р. (док. № 351) тощо.

Широко відображено в томі боротьбу Радянського уряду за встановлення справедливого західного кордону Польщі. Ціла група документів розповідає про хід Потсдамської конференції глав трьох великих держав, на якій радянська делегація наполягала на тому, щоб західний кордон Польщі проходив по Одрі та Нісі Лужицькій (документи №№ 302, 303, 306, 307, 309—313). Як відомо, ця боротьба дипломатії могутньої країни перемігшого соціалізму завершилась її блискучим успіхом.

Інша група документів (№№ 12, 13, 15, 28, 92 і 252), запозичених з листування Н. В. Сталіна з У. Черчіллем і Ф. Рузвельтом, показує, як керівник нашої держави крок за кроком відхиляв безпідставні претензії так званого польського емігрантського уряду на західноукраїнські та західнобілоруські землі. Матеріали тому також відтворюють хід Ялтинської конференції глав урядів СРСР, США і Великобританії, де розгорнулася боротьба за польський східний кордон й за створення в країні Польського Тимчасового уряду національ-

ної єдності (документи № 201, 205—207 і 209). Зрештою, в результаті твердої позиції делегації СРСР було вирішено, що східний кордон Польщі має проходити вздовж лінії Керзона, тобто по природній етнографічній лінії.

Крім зазначених вище тем, у восьмому томі висвітлені й інші питання, які безпосередньо й істотно впливали на радянсько-польські відносини. Маються на увазі виступи польського народу проти гітлерівських окупантів, зокрема варшавське збройне повстання, а також діяльність польської прогресивної еміграції в СРСР і створення з її ініціативи 1-ї Польської армії в нашій країні, антирадянські дії польського лондонського уряду, формування армії Андерса, виведеної влітку 1942 р., у розпал жорстоких боїв на радянсько-німецькому фронті, на Близький Схід, створення в грудні 1944 р. Товариства польсько-радянської дружби тощо.

На закінчення вважаємо за потрібне висловити одне зауваження. В двох випадках упорядники дають тільки назви документів (№№ 158 і 274), не наводячи їх тексту. Як можна здогадатися з попередніх томів, редколегія керувалася такою засадою: якщо документ публікувався раніше, обмежуватися лише його заголовком. Однак у восьмому томі вміщено ряд документів, які раніше не раз друкувалися. Це, на нашу думку, прояв певної непослідовності з боку упорядників і членів редколегії.

В цілому ж слід сказати, що рецензоване видання відзначається високим ідейним і науковим рівнем, ретельністю колективу вчених і архівістів щодо археографічної обробки документів. Воно з великим інтересом буде зустрінуте істориками-полоністами, особливо якщо зважити на наступне 30-річчя нашої великої перемоги у минулій війні.

П. М. Калениченко

**Б. М. ЗАБАРКО.
КЛАССОВАЯ БОРЬБА
И МЕЖДУНАРОДНАЯ
РАБОЧАЯ ПОМОЩЬ,**

изд-во «Наукова думка», К., 1974, 223 с.

Пролетарський інтернаціоналізм — один з вирішальних факторів успішного розвитку світового революційного руху. В наші дні інтернаціональна солідарність трудящих забезпечує об'єднання всіх прогресивних сил в єдиний антиімперіалістичний фронт, а тому вивчення її традицій, досвіду здійснення в попередні роки, особливо в період між двома світовими війнами, має надзвичайно велике значення. Міжнародні масові робітничі організації, що діяли в той час під ідейним керівництвом Комінтерну, внесли істотний вклад у втілення ідей пролетарського інтернаціоналі-

зму в життя. До цих організацій належала й Міжнародна робітничая допомога, створення якої було виявом солідарності світового пролетаріату з молодістю Республікою Рад у подоланні наслідків господарської розрухи і голоду після закінчення іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни.

Останнім часом серед науковців Радянського Союзу, Болгарії, НДР, ЧССР та ряду інших країн значно посилюється інтерес до вивчення історії цієї організації. Перша спроба дати огляд всієї діяльності Міжнародної робітничої допомоги належить болгарському вченому Д. Мічеву, монографія якого «Межрабпом — организация пролетарской солидарности» вийшла в світ російською мовою в 1971 р. у Москві.

Рецензована книга Б. М. Забарка — новий серйозний внесок у дослідження її історії.

Автор обмежив своє дослідження роками тимчасової стабілізації капіталізму. Це був час, коли Міжнародна робітничка допомога з окремих комітетів, створюваних для проведення кампаній, перетворилася на масову пролетарську організацію з постійним членством, регулярними внесками, великим діапазоном діяльності. Привертає увагу багата документальна основа дослідження, насамперед широке використання в ньому матеріалів ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС та ЦПА ІМЛ при ЦК СЕПН, чимало з яких уперше введено до наукового обігу. Солідна джерелознавча база дає змогу Б. М. Забарку переконливо спростовувати фальсифікації буржуазних авторів, які свідомо спотворюють історію міжнародного революційного руху та роль у ньому масових пролетарських організацій.

На великому фактичному матеріалі в книзі простежуються взаємовідносини Комінтерну і Міжнародної робітничої допомоги в досліджуваній автором період, показано підтримку Комуністичним Інтернаціоналом та компартіями заходів, що їх проводила ця організація. Її діяльність була предметом обговорення IV, V та VI конгресів Комінтерну, на яких, зокрема, визначалися завдання комуністичних партій щодо створення і розвитку секцій Міжнародної робітничої допомоги в окремих країнах. Виконком Комінтерну, постійно контролюючи виконання резолюцій конгресів, сприяв подоланню незгод, що виникали між деякими компартіями та секціями Міжнародної робітничої допомоги.

Велике місце в монографії приділено ролі Міжнародної робітничої допомоги у здійсненні тактики єдиного фронту. У всіх 4-х розділах рецензованої книги показано, як секції цієї організації, залучаючи до своїх лав соціал-демократів, комуністів, безпартійних робітників, представників прогресивної інтелігенції, подавали допомогу мільйонам трудящих, що страждали від гніту капіталу та колоніалізму. У другому та четвертому розділах Б. М. Забарко детально розповідає про боротьбу Міжнародної робітничої допомоги за залучення до своїх кампаній II та Амстердамського інтернаціоналів і викриває їх лідерів, які всіляко гальмували справу пролетарської солідарності. Цікавими є приклади, що свідчать про те, як зникалися у боротьбі проти Міжнародної робітничої допомоги реформістські та ультраліві елементи (стор. 83—84).

У період тимчасової стабілізації капіталізму, як це переконливо показано в дослідженні, Міжнародна робітничка допомога сприяла розв'язанню поставленого В. І. Леніним завдання злиття в єдиний антиімперіалістичний потік робітничого руху країн Заходу та національно-визвольного руху народів Сходу. Так, у третьому розділі йдеться про підтримку членами цієї організації китайської революції, про роботу скликаного ними в Берліні міжнародного конгресу «Руки геть від Китаю», про ство-

рення китайської секції Міжнародної робітничої допомоги, висвітлюється роль Комінтерну і Міжнародної робітничої допомоги у створенні та діяльності Антиімперіалістичної ліги тощо. Наведені Б. М. Забарком факти переконливо викривають спроби антикомуністів і маоїстів применшити значення допомоги світового пролетаріату для розвитку революційної боротьби народів Китаю.

Уперше в історичній літературі автор так докладно висвітлив найважливіші кампанії, проведені Міжнародною робітничою допомогою в досліджуваній період, зокрема солідарність з пролетаріатом Німеччини в 1923—1924 рр. (1 розділ) та робітничим класом Англії під час загального страйку 1926 р. (4 розділ). Аналізуючи їх, дослідник показав значення цієї підтримки, її масштаби, труднощі та недоліки в роботі секцій організації.

Наприкінці 20-х років діяльність Міжнародної робітничої допомоги вже не обмежувалася поданням матеріальної підтримки. Її члени брали дедалі активнішу участь у політичних кампаніях, що їх проводили інші організації, виступали проти активізації фашистських елементів тощо. Цей аспект дістав належне висвітлення у четвертому розділі книги.

Хоч у Радянському Союзі й не було спеціального апарату Міжнародної робітничої допомоги, але через профспілки робітничий клас нашої країни брав активну участь у її заходах. Наведений автором фактичний матеріал яскраво свідчить про великий вклад радянських людей у справу пролетарської солідарності. У свою чергу, секції організації сприяли поширенню правди про Республіку Рад, про її успіхи в соціалістичному будівництві, були ініціаторами створення у багатьох країнах товариств дружби з СРСР (див. четвертий розділ).

Монографія Б. М. Забарка переконливо доводить, що вірність принципам пролетарського інтернаціоналізму є запорукою успіхів світового революційного руху, що досвід, нагромаджений ним у 20-ті роки, може бути творчо застосований і в сучасних умовах.

На наш погляд, авторів варто було б підбити підсумки організаційного розвитку Міжнародної робітничої допомоги на кінець досліджуваного ним періоду. Функції Міжнародної робітничої допомоги та спорідненої з нею МОДР не були чітко окресленими, що викликало певні труднощі в діяльності обох організацій. На жаль, це не знайшло повного висвітлення в книзі. Слід було б краще продумати структуру монографії, оскільки в ній не завжди витриманий хронологічний принцип (розділ 2, 4). Окремі сторінки (105—112 та ін.) перевантажені фактичним матеріалом.

Та все це, зрештою, не знижує високої оцінки рецензованої праці, присвяченої актуальним проблемам міжнародного революційного руху.

А. І. Аврус

PAUL YUZYK.
FOR A BETTER CANADA,
Toronto, 1973, 352 p.

ПОЛЬ ЮЗИК.
ЗА КРАЩУ КАНАДУ,

Торонто, 1973, 352 с.

Верховоди українських буржуазно-націоналістичних емігрантських організацій завжди плазували перед міжнародним імперіалізмом і служили йому. І нині вони вештаються в колі затятих реакціонерів — представників военно-промислового комплексу, натівської волячини, міжнародних сіоністів та інших ретроградів, котрі не бажано рахуватися з інтересами переважної більшості людей на землі, не залишають окопів «холодної війни», вперто протидіють позитивним змінам на міжнародній арені. Одним з них є Поль Юзик — активіст таких реакційних об'єднань, як Комітет українців Канади (КУК) та т. зв. Світовий конгрес вільних українців (СКВУ). У 1963 р. тодішній прем'єр-міністр Джон Діфенбейкер, відомий своєю прихильністю до українських націоналістичних груп, призначив П. Юзика пожиттєвим сенатором федерального парламенту Канади.

Рецензована книга видана до 10-річного ювілею сенаторської діяльності П. Юзика і є збірником його вибраних промов у сенаті, виступів по радіо та на різних конференціях і банкетах. Вона складається з трьох частин, що мають назви «Канадська особистість і культурні права», «Відносини з Радянським Союзом і Україною» та «Якість життя». Однак основний зміст книги далекий від цих благозвучних назв. Її автор — людина з гучними науковими титулами, професор історії — пропагує ідеї, що суперечать нинішній загальній тенденції до розширення діалогу між Сходом і Заходом, до глибшого взаєморозуміння і взаємовигідного співробітництва між країнами з різними соціально-економічним ладом в інтересах миру. Шори антикомунізму й антирадянщини заважають йому тверезо оцінити суть мирного співіснування. Цей войовничий націоналіст не минає щонайменшої нагоди для пропагування своїх реакційних поглядів, демонструючи при цьому запеклу ворожість до СРСР, до соціалістичного ладу на Україні.

Як і інші буржуазні ідеологи, П. Юзик всіляко вихваляє капіталістичний лад у Канаді, суспільство, яке, на його думку, йде у напрямку втілення універсальних принципів «свободи» і «демократії». Ці категорії в його розумінні позбавлені класового змісту. Він говорить про них у загальному плані, абстрактно, хоча істина завжди конкретна і добре відома для кого існують «свобода» і «демократія» в експлуататорському суспільстві, де панує капітал.

Демагогічно напнувши на себе тогу боротьби за права малих етнічних груп Канади, П. Юзик спрямовує свої амбіційні виступи

на штучну гіперболізацію «українського елементу» при обстоюванні принципу «багатокультурності». Звідси випливає ідея про існування в Канаді «третьої сили» (чисто уявного, аморфного поєднання етнічних груп неанглійського і нефранцузького походження), що має бути визнана як рівноправний партнер англоканадців і франкоканадців. Для П. Юзика взагалі є характерним перебільшення своєї особистої ролі у прийнятті в 1971 р. канадським урядом принципу «багатокультурності». Цим сенатор намагається привернути увагу громадськості до галасливої діяльності українських буржуазно-націоналістичних організацій.

Говорячи про вклад українських канадців у розбудову економіки і культури країни, П. Юзик наголошує в основному на активність політичних діячів з націоналістичного середовища, багатіїв тощо і переходить на скоромовку, коли йдеться про найважливіше в цьому питанні — результати праці українських іммігрантів — робітників і фермерів, їх внесок у розбудову економіки Канади. У книжці годі шукати приклади важкої боротьби трудящих за існування в капіталістичній Канаді. «Об'єктивний» сенатор не наважився визнати великі здобутки культурно-освітньої діяльності прогресивного Товариства об'єднаних українських канадців (ТОУК), хоч би згадати талановиті виступи його мистецьких колективів. Тут він обходиться загальним висловом про те, що українці в Канаді мають досягнення в культурному житті.

У виступах з питань діяльності ООН, відносин Канади з СРСР, вміщених у розділі під наклепницькою назвою «Радянський підрив Об'єднаних Націй», П. Юзик бере на себе місію сіяча ворожнечі й недовіря до Радянського Союзу. Відомо, наскільки це непопулярне заняття в сучасних умовах, коли більшість канадського населення відкидає догми «холодної війни» і поновому, реалістично оцінює конструктивну політику СРСР, у тому числі в ООН. Канадський уряд визнає тепер необхідність мирного співіснування і розвитку взаємовигідного співробітництва з СРСР, що відповідає національним інтересам Канади. Проте П. Юзик наполегливо гребе проти течії, проти поступального розвитку історії. Його інсинуації ґрунтуються на великому наборі заялужених штампів з арсеналу реакційної буржуазної пропаганди. Вони розраховані на спроби підірвати позиції світового соціалізму злісним очорнюванням миролюбної політики СРСР, дискредитувати рух демократичної світової громадськості за мир, торпедувати політику мирного співіснування й розрядки міжнародної напруженості (мовляв, мирне співіснування — це радянський «тактичний маневр для досягнення кінцевої мети» (стор. 187). П. Юзик облудно заявляє, що СРСР нібито використовує трибуну ООН «для поширення комунізму на весь світ» (стор. 194), закликає не йти на будь-які компро-

міси з Москвою, мобілізувати зусилля «вільних народів» разом з «поневоленими націями», застерігаючи, що «сила — єдина мова, яку розуміють комуністи» (стор. 206).

Канадський сенатор вдається до поширення різних вигадок щодо політики КНР, національних взаємовідносин в СРСР, бере на озброєння розраховану на повне невігластво тезу про те, що Україна в 1922 р. нібито втратила право мати свою конституцію (стор. 184).

Особливо войовничу позицію зайняв П. Юзик у питанні про нормалізацію відносин і розвитку співробітництва між Канадою та СРСР. Під час обговорення в сенаті канадсько-радянського протоколу про консультації в червні 1971 р. він висловив гостре невдоволення цим важливим документом, піддавши сумніву вигоди для Канади від розвитку торгівлі та культурного обміну з Радянським Союзом. Невідомо, з якого сумнівного джерела оратор почерпнув інформацію про те, що канадські туристські групи нібито відвідують СРСР, а радянські мистецькі колективи часто бувають на гастролях у Канаді. «Я ніколи не чув, — всупереч очевидним фактам безсоромно заявляє він, — щоб комуністичний режим у Москві поділився з капіталістичними країнами своїми науковими і технологічними досягненнями, досвідом і розробками» (стор. 242). Сенатор вбачав у підписанні канадсько-радянського протоколу про консультації «катастрофічні наслідки», бо це, мовляв, могло послабити союз Канади із США та іншими «вільними державами світу» (стор. 248). Недалекоглядний «оракул», очевидно, відчув себе у незручному становищі, коли незабаром і уряд США прийняв рішення нор-

малізувати відносини з Радянським Союзом. Марними стали також зусилля діячів ККК'у, які наполягали на використанні візиту прем'єр-міністра Канади П. Трюдо до СРСР для розширення сфери ідеологічних антирадянських акцій.

Будучи неспроможними перешкодити переважній тенденції сучасності до розрядки міжнародної напруженості, зупинити процес позитивних змін у світі, реакціонери різного гатунку виношують намір поставити собі на службу дедалі зростаючі контакти між капіталістичними і соціалістичними країнами для підризу соціалістичного суспільства зсередини. П. Юзик, наприклад, відверто закликає використати обміни для «демократизації» соціалізму» в СРСР (стор. 278). Фактично тут йдеться про організацію експорту «тихої» або «мирної» контрреволюції.

В останньому розділі книги П. Юзика привертає увагу його виступ по радіо з приводу ювілею Т. Г. Шевченка. Творчість великого поета, революціонера-демократа також стала об'єктом політичних спекуляцій. Роблячи певну підтасовку, отожденою царя з російським народом, сенатор вишукує можливості для того, щоб сіяти чвари і розбрат між російським і українським народами на історичному ґрунті.

В цілому автор книги силкується кинути тінь на політику СРСР, спалювати величні здобутки українського народу під світлою зорею соціалізму, підірвати непорушну дружбу радянських народів. Книга П. Юзика є переконливим прикладом ідеологічних підступів міжнародного імперіалізму, яким необхідно давати постійну відсіч.

Л. О. Овдіенко

* * *

УКРАЇНЬСЬКА РСР У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ. ПОКАЖЧИК ЛІТЕРАТУРИ ЗА 1970—1974 рр.

У травні цього року радянський народ і все прогресивне людство світу відзначатимуть славу історичну дату — 30-річчя перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні.

Ця перемога мала всесвітньо-історичне значення. Вона показала міцність радянського суспільного і державного ладу, єдність партії і народу, непереможність Радянських Збройних Сил.

Воїнам, народним месникам, підпільникам, робітникам і селянам, які спільно кували перемогу в тилу, присвячено сотні книжок, документальних публікацій, наукових статей. У них висвітлено героїчну боротьбу радянських людей проти фашизму, показано велич славних бойових традицій нашої партії і народу.

На допомогу науковцям, викладачам вузів, вчителям, лекторам і студентам журнал продовжує публікацію покажчика історичної літератури, документальних збір-

ників і наукових статей, надрукованих у 1970—1974 рр.*

Бібліографічний покажчик складається з таких розділів: I. Загальні праці. II. Керівна роль Комуністичної партії і діяльність комсомолу в роки Великої Вітчизняної війни. III. Бойові подвиги радянських військ у визволенні України. IV. Комуністичне підпілля і партизанський рух. V. Трудовий героїзм робітників, колгоспників та інтелігенції. VI. Інтернаціональні зв'язки та дружба народів у роки Великої Вітчизняної війни. VII. Німецько-фашистський окупаційний режим. Злочини українських буржуазних націоналістів.

Складач В. М. Солонинко

* Покажчик літератури з історії Великої Вітчизняної війни за попередні роки (1942—1969) надруковано в «Українському історичному журналі», 1970, №№ 6—10.

Загальні праці

Брежнев Л. І. Промова на урочистому засіданні, присвяченому врученню містунгерою Києву медалі «Золота Зірка», у Жовтневому Паладі культури в Києві 23 жовтня 1965 р. — **Брежнев Л. І.** Ленінським курсом. Промови і статті, т. І, К., Політвидав України, 1971, с. 225—241.

Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Паладі з'їздів 21 грудня 1972 р., К., Політвидав України, 1972, 63 с.

Брежнев Л. І. За справедливий, демократичний мир, за безпеку народів і міжнародне співробітництво. Промова на Всесвітньому конгресі миролюбних сил, К., Політвидав України, 1973, 32 с.

Щербіцький В. В. Виступ на урочистих зборах, присвячених 30-річчю визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників, 18 жовтня 1974 р. — «Комуніст України», 1974, № 11, с. 10—24.

Акопов М. Торжество соціалістичного суспільного і державного ладу. — «Під прапором ленінізму», 1974, № 18, с. 7—11.

Алексеева Л. И. Украина — освободителям (Ілюстрований проспект), Донецк, изд-во «Донецк», 1974, 15 с.

Буланый І. Т. Навічно в пам'яті народній. — «Народна творчість та етнографія», 1974, № 5, с. 7—13.

Буцько М. О., Кравчук М. І., Погребінський М. Б. Літопис народного подвигу. Книжковий огляд. — «Вісник Академії наук Української РСР», 1970, № 2, с. 105—111.

Буцько М. О., Морозов М. Б. Правда історії і вигадки фальсифікаторів, К., 1970, 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Великий подвиг партії і народу (В помощь лектору), Житомир, 1974, 27 с. (Житомир. обл. об-во «Знання»).

Вербилло А. Н. Величие победы советского народа в Великой Отечественной войне и бессилие фальсификаторов истории, К., 1970, 39 с. (Об-во «Знание» УССР).

Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.). Збірник документів і матеріалів, Одеса, вид-во «Маяк», 1971, 308 с.

Воронько П. В пам'яті назавжди. — «Під прапором ленінізму», 1974, № 18, с. 22—24.

Гацко У. А. Немеркнучий подвиг советского народа, К., 1970, 43 с. (Киевский обл. ком. ДОСААФ, Киевск. обл. организация об-ва «Знание»).

Греков В. О. Безсмертний подвиг в ім'я соціалізму (До 30-річчя розгрому німецько-фашистських військ під Сталінградом). — «Комуніст України», 1973, № 2, с. 50—59.

Денисенко П. І. Вклад українського народу в перемогу над фашистською Німеччиною. — «УІЖ», 1970, № 5, с. 24—32.

Дерев'янін Т. Велика перемога радянської економіки. (1940—1944 рр.). (До 25-річчя перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні. 1941—1945 рр.). — «Економіка Радянської України», 1970, № 5, с. 1—9.

Довженко Р. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. — «Архіви України», 1970, № 3, с. 3—8.

Замлинський В. О. Проти буржуазної фальсифікації перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. — «Комуніст України», 1974, № 8, с. 46—55.

Західні області Української РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр. Бібліографічний покажчик, Львів, 1972, 251 с.

Збанацький Ю. Радість і надії. Нариси і статті, К., вид-во «Молодь», 1970, 230 с.

Колов В. І., Коваль М. В. Велична перемога. До 30-річчя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників. — «Вісник Академії наук Української РСР», 1974, № 10, с. 3—10.

Коваль В. С. Питання про західний кордон України на конференціях глав урядів СРСР, США і Англії в роки Великої Вітчизняної війни. — «УІЖ», 1970, № 5, с. 33—42.

Коваль М. В. Безсмертний подвиг в ім'я соціалізму. До 25-річчя перемоги над фашистською Німеччиною. — «Вісник Академії наук Української РСР», 1970, № 5, с. 3—17.

Костриба П. Безсмертний подвиг радянського народу. (До 25-річчя з дня перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною). — «Трибуна лектора», 1970, № 3, с. 30—39.

Кравчук М. І. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.), К., 1972, 20 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Крым в период Великой Отечественной войны 1941—1945. Сборник документов и материалов, Симферополь, изд-во «Таврия», 1973, 494 с.

Кузьменко Є., Гаврилов В. Проти фальсифікації історії. — «Під прапором ленінізму», 1970, № 5, с. 46—49.

Кургак М. М., Лозовий В. Д. Безсмертя народного подвигу. Бібліографічний покажчик рекомендованої літератури про Велику Вітчизняну війну та сьогодення Радянської Армії, К., вид-во «Молодь», 1972, 93 с. (М-во культури УРСР. Держ. респ. б-ка УРСР ім. КПРС).

Лебедева І. Не померкне ніколи. — «Під прапором ленінізму», 1974, № 8, с. 28—30.

Макаренко Д. Пам'ять героїв — безсмертна. (Про увічнення імен героїв на Харківщині). — «Пам'ятники України», 1970, № 3, с. 16—18.

Мойсєєв О. Безприкладний подвиг народу. — «Під прапором ленінізму», 1970, № 6, с. 32—35.

Мойсєєв О. В. Немеркнучий подвиг народу. (До 25-річчя перемоги над фашистською Німеччиною), К., 1970, 36 с. (Т-во «Знання», УРСР).

Мойсеев О. В. Триумф могутності Радянської соціалістичної держави. (До 25-річчя перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні). — «УІЖ», 1970, № 5, с. 15—23.

Москаленко К. С. Всенародний подвиг у битві за Київ. — «Комуніст України», 1973, № 10, с. 75—84.

Мрига В. Українська Радянська держава у Великій Вітчизняній війні. — «Радянське право», 1970, № 5, с. 7—12.

Мултих Г. Безсмертний подвиг. — «Під прапором ленінізму», 1970, № 8, с. 16—22.

Одесская область в Великой Отечественной войне (1941—1945 гг.). Документы и материалы, Одесса, изд-во «Маяк», 1970, 388 с.

Подвиг житиме у віках. Збірник матеріалів про святкування 25-річчя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників, К., Політвидав України, 1970, 78 с.

Салманов Г. І. Великому подвигу — чверть віку. — «УІЖ», 1970, № 5, с. 3—14.

Чернігівщина у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.). (Добірка документів). До 25-річчя перемоги над фашистською Німеччиною, Чернівці, 1970, 185 с.

Керівна роль Комуністичної партії і діяльність комсомолу в роки Великої Вітчизняної війни

Бовсунівський М. С. Масово-політична робота партійних організацій серед трудящих визволених районів України (1943—1945 рр.). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 53, К., 1972, с. 18—29.

Бурченко Д. ЦК КП України в тылу врага (Воспоминания секретаря бывш. Винниц. подпольного обкома, комиссара партизанского соединения). — «Радуга», 1970, № 4, с. 110—117.

Буцько М. О., Мартишевський М. А. Проти буржуазної фальсифікації керівної ролі КПРС в Радянських Збройних Силах у роки Великої Вітчизняної війни. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 40, К., 1970, с. 3—15.

Вербило А. Н. Компартия — организатор коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны, К., 1973, 27 с. (Об-во «Знание» УССР).

Врублевський В. Г., Киричок Р. І. Комуністична партія України — організатор і керівник відродження та зміцнення комсомольської організації республік (1943—1946 рр.). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 60, К., 1973, с. 91—100.

Гайбонюк В. Д. Діяльність комсомольців і молоді Ровенщини на початку Великої Вітчизняної війни. — «УІЖ», 1970, № 9, с. 74—76.

Гайбонюк В. Д., Степанов Л. С. Партійне керівництво взаємодіями партизанських загонів і комуністичного підпілля з Радянською Армією під час визволення західних областей УРСР. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 40, К., 1970, с. 63—74.

Гордеев А. Ф. Партійне керівництво ідей-

но-патріотичною роботою комсомольських організацій Донбасу в період відбудови народного господарства (1943—1945 рр.). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 54, К., 1972, с. 86—92.

Григорович Д. П., Нем'ятий В. М. Комуністична партія — організатор боротьби проти фашистських загарбників на тимчасово окупованій території Радянської України. — «УІЖ», 1974, № 9, с. 11—19.

Гриценко Т. Т. Допомога сім'ям фронтовиків у 1943—1945 рр. — «УІЖ», 1972, № 5, с. 78—85.

Гриценко Т. Т. Піклування партії та уряду про інвалідів Вітчизняної війни та сім'ї фронтовиків у 1943—1945 рр. — «УІЖ», 1973, № 3, с. 72—79.

Грушовий К. С. Тоді в сорок першому... К., Політвидав України, 1973, 272 с.

Данилюк М. З., Панчук М. І. Комуністична партія України на чолі боротьби залізничників за відбудову транспорту і забезпечення потреб фронту і тилу. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 40, К., 1970, с. 175—184.

Данилюк М. З., Сікорський В. Б. Комуністична партія України на чолі боротьби працівників сільського господарства за мобілізацію продовольчих ресурсів для фронту і тилу. — «УІЖ», 1971, № 6, с. 27—35.

Данилюк М. З. Натхненна праця в ім'я перемоги. (Комуністична партія України — натхненник і організатор трудових подвигов українського народу в роки Великої Вітчизняної війни), К., Видавництво Київського університету, 1970, 167 с.

Дрожжин В. П. Комуністична партія на чолі патріотичного піднесення залізничників України в період Великої Вітчизняної війни. — «Вісник Київського університету», К., 1972, № 6, с. 69—79.

Єзикян Г. М. Діяльність Комуністичної партії по дальшому зміцненню дружби й співробітництва між народами Української та Грузинської РСР в роки Великої Вітчизняної війни. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 47, К., 1971, с. 68—76.

Єзикян Г. М. З історії діяльності КПРС по організації взаємодопомоги і співробітництва УРСР і республік Закавказзя в роки Великої Вітчизняної війни. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 62, К., 1974, с. 87—93.

Ємченко Г. Я. За наше правое дело. Деятельность партийных организаций Ворошиловградской области в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., Донецк, изд-во «Донбас», 1972, 119 с.

Замлинський В. Подвиг політичних бійців. — «Під прапором ленінізму», 1974, № 17, с. 41—43.

Ірлін А. О. Комуністична партія України — організатор відновлення періодичної преси та поліграфічної промисловості на визволеній території республік в роки Великої Вітчизняної війни. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 40, К., 1970, с. 142—153.

Кизя Л. Є. Ідеологічна робота в тилу ворога. — «УІЖ», 1974, № 9, с. 20—28.

Киричок Р. І. Партиїне керівництво відновленням та організаційно-політичним зміцненням комсомольських організацій України в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.). — «Вісник Харківського університету», вип. 9, 1972, № 78, с. 10—17.

Киричок Р. І. Основні форми масово-виховної роботи комсомольських організацій серед молоді у визволених районах України (1943—1945 рр.). — Питання історії народів СРСР, вип. 14, Харків, 1972, с. 111—119.

Кисельов В. І. Діяльність партійних організацій по посиленню масово-політичної роботи серед робітників Донбасу в 1943—1945 рр. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 51, К., 1972, с. 51—58.

Клюєнко Д. М. Гартовані партією. (Про героїчну боротьбу під керівництвом підпільних партійних організацій трудящих Кіровоградщини проти німецьких окупантів у роки Великої Вітчизняної війни), К., Політвидав України, 1973, 103 с.

Клюєнко Д. М. Діяльність партійного підпілля і партизанських формувань на Кіровоградщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944 рр.). — «УІЖ», 1970, № 11, с. 81—87.

Клюєнко Д. М. Партійно-політична робота на території тимчасово окупованої Кіровоградської області в 1941—1944 рр. — «УІЖ», 1972, № 1, с. 40—45.

Коваль М. В., Панібудьласка В. Ф. КПРС — організатор боротьби народів СРСР за визволення Радянської України від фашистських загарбників. — «Комуніст України», 1974, № 10, с. 42—52.

Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор победы советского народа в Великой Отечественной войне (июнь 1941—1945 гг.). (Метод. разработка), Харьков, 1970, 23 с.

Красюк О. І. Діяльність комсомольських організацій промислових підприємств Одеси в період героїчної оборони міста (серпень—жовтень 1941 р.). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 37, К., 1970, с. 107—113.

Кузьмін О. В. Комуністи на чолі бойової співдружності радянських і югославських авіаторів у 1944—1945 рр. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 65, К., 1973, с. 83—90.

Кучер В. І., Чумак В. А. Виховання населення окупованої території України в дусі ленінської дружби народів партійними організаціями партизанських формувань і підпілля (1941—1944 рр.). — «УІЖ», 1974, № 2, с. 50—60.

Лях Л. О. Масово-політична робота партійних організацій серед робітників радгоспів і МТС Сталінської області (1943—1945 рр.). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 51, К., 1972, с. 59—68.

Мазило В. М. Партійні організації України в боротьбі за зміцнення партизанських

загонів і розгортання партизанського руху восени — зимою 1941 — першій половині 1942 року. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 40, К., 1970, с. 50—62.

Матвієнко І. А., Котелевський П. М. Діяльність парторганізацій України по зміцненню єдності народу й армії в 1933—1941 рр. — «УІЖ», 1970, № 9, с. 50—57.

Мінгазутдінов А. Ф. Комуністична партія — натхненник і організатор героїчних подвигів радянських воїнів під час форсування Дніпра і визволення Києва (осінь 1943 р.). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 40, К., 1970, с. 39—49.

Мирошников І. Я. З історії партійної організації Харківщини в роки Великої Вітчизняної війни. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 40, К., 1970, с. 91—100.

Мищенко Г. П. Бойова слава комсомолу України — «Радянська школа», 1970, № 5, с. 7—12.

Мищенко Г. П. Діяльність Комуністичної партії по перетворенню в життя ідей марксизму-ленінізму про партизанську боротьбу та оволодіння військовими знаннями. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 40, К., 1970, с. 75—90.

Мищенко Г. П., Мінгазутдінов А. Ф. Комуністична партія в боротьбі за зміцнення єдності фронту і тилу в роки Великої Вітчизняної війни (на матеріалах українських фронтів). — «УІЖ», 1970, № 11, с. 28—34.

Мусатова Л. Я. Комуністична партія — організатор відбудови залізниць Донбасу (1943—1944 рр.). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 40, К., 1970, с. 164—174.

Мусатова Л. Я. Комуністична партія — натхненник і організатор трудових і ратних подвигів залізничників України в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. (Історіографічний огляд). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 59, К., 1973, с. 42—48.

Мусатова Л. Я. Комуністична партія — організатор братерської допомоги народів СРСР у відбудові залізничного транспорту України в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 47, К., 1971, с. 77—86.

Нем'ятий В. М. Посилення партійного керівництва народною боротьбою на Україні (літо—осінь 1942 р.). — «УІЖ», 1972, № 10, с. 93—97.

Нечитайло В. В. Про агітаційно-масову роботу Кам'янець-Подільського підпільного обкому КП(б)У (травень 1943 — березень 1944 рр.). — «УІЖ», 1974, № 9, с. 39—41.

Нікітов Є. Н. Боротьба комсомольців Харківщини в ворожому тилу (1941—1943 рр.). — «Вісник Харківського університету», 1973, № 97, с. 42—49.

Поляков О. В. З історії діяльності армійських партійних організацій в період Великої Вітчизняної війни. — «УІЖ», 1971, № 11, с. 75—79.

Пушкарєнко М. Г. Ленінський комсомол — активний помічник Комуністичної партії в поданні всебічної допомоги фронту (1943—1945 рр.). — Наукові праці з

історії КПРС, вип. 40, К., 1970, с. 116—130.

Савчук П. О. Партійні конференції в партизанських формуваннях у роки Великої Вітчизняної війни. — «УІЖ», 1973, № 6, с. 64—69.

Сафонова Є. В. Ідейно-виховна робота Комуністичної партії серед трудящих визволених районів України у роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.). Видавництво Київського університету, 1971, 211 с.

Сафонова Є. В. Партійно-радянська преса України в 1943—1945 рр. — «Вісник Київського університету», 1970, № 3, с. 64—72.

Скорський В. Т. Парторганізації України в боротьбі за виконання державних планів поставок сільськогосподарської продукції на початку Великої Вітчизняної війни. — «Вісник Київського університету», 1972, № 6, с. 80—87.

Скопець М. С. Партійне керівництво діяльністю місцевих Рад Української РСР по відбудові міського господарства і житлового фонду в роки Великої Вітчизняної війни. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 40, К., 1970, с. 192—200.

Скопець М. С. Партійне керівництво добром і підготовкою кадрів радянських працівників УРСР в 1943—1945 рр. — «УІЖ», 1970, № 2, с. 88—92.

Сміян П., Сміян М. У боях за свободу Закарпаття. (Діяльність закарпатських комуністів під час другої світової війни). — «Жовтень», 1972, № 10, с. 111—114.

Столяр П. С. Діяльність Комуністичної партії по вихованню радянських воїнів в дусі дружби народів в роки Великої Вітчизняної війни. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 40, К., 1970, с. 17—25.

Столяр П. С. Діяльність Комуністичної партії по створенню національних військових формувань у роки Великої Вітчизняної війни. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 47, К., 1971, с. 57—67.

Тесленко М. Б. Перші заходи партійних та радянських органів по ліквідації наслідків німецько-фашистської окупації (за документами партархіву Львівського обкому Компартії України). — «Архіви України», 1974, № 5, с. 51—54.

У боях за Радянську Вітчизну (червень 1941 року — 1945 рік). (Про бойовий шлях комсомолу у роки Великої Вітчизняної війни). — Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. Видання друге, доповнене, К., вид-во «Молодь», 1971, с. 359—446.

Хорошайлов Н. Ф. Деятельность Коммунистической партии по возрождению Донбасса 1943—1945 гг., К., вид-во «Вища школа», 1973, 242 с.

Хорошайлов М. Ф. Діяльність партійних організацій Донбасу на початку Великої Вітчизняної війни (червень—жовтень 1941 р.). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 39, К., 1970, с. 106—113.

Цимбал Є. І., Штернштейн Я. М. До питання про діяльність партійних організацій морського транспорту в період героїчної оборони Одеси (серпень — жовтень 1941 р.). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 40, К., 1970, с. 154—163.

Цимбал Є. І. Комуністи водного транспорту України у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.), К., Видавництво Київського університету, 1971, 173 с.

Чугуєнко А. Б. Навчання і виховання кадрів комсомольських агітаторів у партизанських з'єднаннях України (1941—1944 рр.). — «Вісник Харківського університету», вип. 8, 1971, № 59, с. 71—77.

Чугуєнко А. Б. Про деякі форми роботи комсомольських організацій по підвищенню боєздатності партизанських рейдових з'єднань у 1942—1943 рр. — «Вісник Харківського університету», вип. 7, 1970, № 57, с. 103—107.

Чумак В. А. Комуністи на чолі інтернаціонального згуртування радянських людей і зарубіжних антифашистів у підпільній і партизанській боротьбі на Україні в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 65, К., 1973, с. 91—98.

Юрчук В. І. Комуністична партія — організатор і натхненник перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. — «Комуніст України», 1974, № 12, с. 46—56.

Яценко В. Д. Участь комсомольських організацій в обороні Одеси та Севастополя (1941—1942 рр.). — Наукові праці з історії КПРС, вип. 40, К., 1970, с. 101—115.

(Далі буде)

Хроніка та інформація

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ РАДЯНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ УЧЕНИХ У ЛУЦЬКУ

Широкий обмін досвідом в галузі політичного, господарського і культурного життя палагодили між собою Волинська область Української РСР, Брестська область Білоруської РСР і Люблінське воєводство Польської Народної Республіки. В практиці дружнього спілкування прикордонних областей склалося чимало традиційних форм, які дістали загальне схвалення і набули значного поширення. Однією з них є науково-теоретичні конференції, у роботі яких беруть участь діячі науки і культури, представники громадських організацій, молодь, передовики виробництва, активісти Товариства радянсько-польської дружби. Такі конференції були проведені на честь 50-річчя Великого Жовтня¹, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна², 50-річчя утворення Союзу РСР³.

Тематика конференцій погоджується заздалегідь на консультативних зустрічах-нарадах. На обговорення виносяться найбільш актуальні питання соціалістичного й комуністичного будівництва. Поряд з теоретичним матеріалом доповідачі у своїх виступах використовують широку інформацію з питань господарського і культурного будівництва, а також діляться досвідом роботи партійних, радянських і господарських органів по втіленню в життя накреслень КПРС і ПОРП. Конференції, як правило, проводяться на трьохсторонній основі — в Луцьку, Любліні і Бресті. Крім наукових сесій, практикуються зустрічі учасників конференцій з трудовими колективами, студентами, викладачами, організовуються їх виступи у пресі, по радіо і телебаченню.

¹ Na wspólnej drodze, Lublin, 1968; О. Г. Михайлюк. Конференція в Любліні, Бресті та Луцьку. — «УІЖ», 1968, № 4, стор. 155.

² Идея Ленина торжествует. Материалы научно-теоретической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения В. И. Ленина, проведенной в городах Бресте (БССР), Луцке (УССР) и Люблине (ПНР), Минск, 1971; В. П. Колесник. Науково-теоретична конференція в Любліні. — «УІЖ», 1970, № 5, стор. 157—158.

³ 50 лет Союза Советских Социалистических Республик, Люблин, 1973.

Нещодавно партійні комітети Волинської і Брестської областей та Люблінського воєводства провели в Луцьку чергову науково-теоретичну конференцію на тему «Керівна роль марксистсько-ленінських партій у будівництві нового суспільства», присвячену двом знаменним датам — 30-річчю визволення Української і Білоруської республік від німецько-фашистських загарбників та 30-річчю Польської Народної Республіки.

Конференцію відкрив перший секретар Волинського обкому Компартії України М. П. Корж. З доповіддю на тему «Польська об'єднана робітничка партія — керівна сила народу в боротьбі за будівництво соціалізму» виступив секретар Люблінського воєводського комітету ПОРП Т. Мізера. Доповідач, зокрема, підкреслив, що визволення Польщі від фашистської окупації з допомогою Радянського Союзу, встановлення народної влади, будівництво соціалістичного ладу привели до корінного перелому в багатовіковій історії країни. Сьогодні ПНР — це індустріально розвинута держава. Всіма перетвореннями в ній керує Польська об'єднана робітничка партія, вірна ідеям марксизму-ленізму. Прикладом для неї була, є і буде діяльність Комуністичної партії Радянського Союзу.

«КПРС у боротьбі за виконання соціально-економічної програми дев'ятої п'ятирічки» — така тема доповіді секретаря Брестського обкому Компартії Білорусії В. Л. Верховця. Центральний Комітет КПРС, відзначив доповідач, усі зусилля спрямовує на успішне виконання накресленої ХХІV з'їздом партії соціально-економічної програми розвитку нашої країни. Реалізація цих завдань залежить від морально-політичної єдності трудящих, умілого використання найновіших досягнень науково-технічної революції, поєднаних з перевагами соціалістичного способу виробництва.

З доповіддю «Формування нової людини — одне з головних завдань партії в комуністичному будівництві» виступила секретар Волинського обкому Компартії України Н. Л. Алексеева. У процесі формування світогляду радянської людини, підкреслила доповідач, беруть активну участь усі суспільні осередки: школа, вуз, тру-

довий колектив. Ось чому ідеологічний роботі слід приділяти велику увагу. Виконуючи завдання XXIV з'їзду КПРС, партійні організації Волинської області проводять велику роботу по формуванню в трудящих марксистсько-ленінського світогляду, вихованню в душі пролетарського інтернаціоналізму, радянського патріотизму і дружби народів. Велике значення у вихованні нової людини, підкреслила Н. Л. Алексєєва, належить засобам масової інформації і пропаганди, а також літературі і мистецтву, які небачено розквітли в Країні Рад.

Проблемам дальшого розвитку народної освіти присвятила свій виступ зав. відділом науки і освіти Люблінського воеводського комітету ПОРП М. Бежинська. Тема її співдоповіді — «Ідейно-політичні аспекти реформи освіти ПНР».

«Проблеми марксистсько-ленінського загартовування кадрів у світлі сучасних вимог КПРС» — тема виступу зав. відділом пропаганди і агітації Брестського обкому Компартії Білорусії Л. А. Лісової. Доповідач розповіла про ті різноманітні заходи, яких вживають партійні організації області для поліпшення ідеологічної роботи з кадрами.

На питаннях виховання молоді спинився у своєму виступі проректор Люблінського університету ім. М. Кюрі-Скłodовської, д. філос. н. А. Колпруківняк. Тема його доповіді — «Завдання партії у соціалістичному вихованні молоді».

Із співдоповіддю «З досвіду роботи партійних організацій Волинської області по інтернаціональному і патріотичному вихованню молоді» виступив зав. відділом пропаганди і агітації Волинського обкому Компартії України М. М. Андрющенко.

«Бойова співдружність народів Радянського Союзу і Польщі в роки Великої Вітчизняної війни» — такою була тема співдоповіді начальника Люблінського військкомату Я. Піруги.

Із співдоповіддю «Підвищення трудової і політичної активності робітничого класу в умовах науково-технічної революції» виступив другий секретар Луцького міськкому Компартії України, к. і. н. Б. И. Заброварний.

Зав. сільськогосподарським відділом Брестського обкому Компартії Білорусії П. А. Каліхович поінформував учасників конференції про роботу партійних організацій Брестської області в галузі спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва.

З цікавістю сприйняли учасники конференції виступ ректора Луцького педагогічного інституту ім. Лесі Українки, доц. Д. М. Цимбалюка, присвячений найважливішим проблемам марксизму-ленізму і пролетарського інтернаціоналізму як невід'ємної умови єдності країн соціалістичної співдружності.

На конференції відбувся широкий обмін думками про бойову співдружність народів Радянського Союзу і Польщі в роки Великої Вітчизняної війни, а також досвід роботи партійних організацій по інтернаціональному і патріотичному вихованню трудящих. Як показує досвід, науково-теоретичні конференції стали важливим засобом утвердження ідей пролетарського інтернаціоналізму, зміцнення дружби між народами.

Матеріали конференції будуть видані окремою збіркою.

В. П. Колесник

ВІДЗНАЧЕННЯ 70-РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА С. М. КОРОЛІВСЬКОГО

15 листопада 1974 р. на засіданні вченої ради історичного факультету Харківського державного університету відбулося вшанування доктора історичних наук, професора, завідуючого кафедрою історії СРСР, лауреата Державної премії Української РСР Степана Мефодійовича Королівського в зв'язку з 70-річчям з дня його народження та 45-річчям трудової діяльності.

На ім'я ювіляра надійшли вітальні телеграми від міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР Г. Г. Єфіменка, Секції суспільних наук АН УРСР, Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР, університетів Москви, Києва, Донецька, Одеси, Львова, колективу Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ректорату Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, Головної

редакції Української Радянської Енциклопедії, редакції «Українського історичного журналу», педагогічних інститутів України.

Наукова та педагогічна діяльність Степана Мефодійовича багатогранна. Він — автор більше 100 наукових і 70 науково-популярних праць з різноманітних питань історії СРСР та УРСР, у тому числі монографій, статей, брошур, нарисів, рецензій. Крім того, під редакцією С. М. Королівського були опубліковані монографічні дослідження, учбові посібники, збірники наукових статей і археографічні збірники загальним обсягом понад 700 друкованих аркушів.

С. М. Королівський — дослідник широкого діапазону. Його перу належать цікаві праці, присвячені історії Української РСР, зокрема, Великій Жовтневій соціалістичній революції на Україні, історії Харків-

ського держуніверситету, питанням культурного будівництва та ін. З проблеми боротьби за перемогу Радянської влади в республіці Степан Мефодійович опублікував більше 50 наукових праць. У 1969 р. за участь у написанні двотомної праці «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (К., 1967) йому було присуджено Державну премію Української РСР.

С. М. Королівський поряд з дослідницькою веде й велику археографічну роботу. Під його керівництвом були видані тритомний збірник документів і матеріалів з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні і тритомне видання документів з історії громадянської війни на Україні.

Протягом довгих років Степан Мефодійович був членом редколегій «Українського історичного журналу», «Научных докладов высшей школы, серия: исторические науки», входив до складу вченої ради архівів Харкова. Нині він входить до складу наукових рад з проблеми «Велика Жовтнева соціалістична революція» при Президії АН СРСР і Президії АН УРСР. Крім того, є членом редакційних колегій «Історії

міст і сіл Української РСР», «Радянської енциклопедії історії України», 5-го тому багатотомної «Історії Української РСР», з 1965 р. очолює редколегію республіканського міжвідомчого наукового збірника «Питання історії народів СРСР».

С. М. Королівський широко відомий як майстерний педагог. Його лекції — яскраві за формою й глибоко наукові за змістом — завжди користуються у студентів великою популярністю. Сотні випускників істафу, які з гордістю називають себе учнями і вихованцями професора С. М. Королівського, працюють у різних кінцях нашої країни вчителями, викладачами вузів, партійними і радянськими працівниками. Степан Мефодійович підготував близько 20 кандидатів наук, з яких 4 стали докторами наук.

С. М. Королівський бере активну участь у громадсько-політичному житті. Неодноразово трудящі міста вибирали його депутатом міськради, а комуністи — членом міського комітету партії.

За підготовку спеціалістів і розвиток науки його було нагороджено орденами Леніна, «Знак пошани» та медалями.

В. П. Литвинова

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

27 грудня 1974 р. на засіданні Об'єднаної вченої ради з спеціальності «Історія КПРС» при Київському державному університеті відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка В. П. Шевчуком на тему: «Діяльність Комуністичної партії по розвитку творчої активності робітничого класу в умовах будівництва комунізму (З досвіду партійних організацій України 1959—1970 рр.)».

Офіційними опонентами виступили завідувач кафедри наукового комунізму Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова, д. і. н., проф. В. С. Александров, д. і. н., проф. Інституту суспільних наук (Москва) Г. Г. Егорова, директор Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР, д. і. н., проф. А. Г. Шевелев. В обговоренні взяв участь д. економ. н., проф. І. С. Стулицький.

Вони відзначили наукову і політичну актуальність дисертації В. П. Шевчука, її високий теоретичний рівень і практичну цінність.

Висока оцінка дисертації міститься також в офіційному відзиві Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Автор дисертації на основі широкої джерельної бази вперше в радянській історико-партійній літературі висвітлив найважливіші напрями діяльності Комуністичної партії по розвитку творчої активності робітничого класу в умовах будівництва комунізму. Дисертант є автором багатьох наукових праць з даної проблеми.

На автореферат В. П. Шевчука надійшли позитивні відзиви від кафедр історії КПРС Ленінградського, Донецького, Дніпропетровського, Львівського, Чернівецького держуніверситетів, Московського державного педагогічного інституту ім. В. І. Леніна, Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, відділу історії комуністичного будівництва Інституту історії АН УРСР, кафедри наукового комунізму Київського політехнічного інституту.

Об'єднана вчена рада ухвалила присудити В. П. Шевчуку вчений ступінь доктора історичних наук.

В. І. Гусєв, Ю. О. Калінцев

ЛУКА ЄГОРОВИЧ КИЗЯ

29 грудня 1974 р. на 63 році життя після тривалої тяжкої хвороби помер активний учасник партизанського руху на Україні у роки Великої Вітчизняної війни, член КПРС, доктор історичних наук, персональний пенсіонер союзного значення Лука Єгорович Кизя.

Л. Є. Кизя народився в 1912 р. у с. Жиховому Середино-Будського району Сумської області в сім'ї селянина-бідняка. В 1940 р. закінчив учительський інститут у Чернігові, 1948 р. — Київський педагогічний інститут. Перебував на керівній комсомольській роботі в Чернігівській області, в 1940—1941 рр. працював директором середньої школи на Сумщині.

Під час Великої Вітчизняної війни Л. Є. Кизя брав активну участь в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. В 1942—1944 рр. він був комісаром партизанського загону і секретарем Середино-Будського підпільного райкому партії, комісаром партизанського з'єднання Ровенської області й секретарем Ровенського підпільного обкому Компартії України.

Будучи партійно-політичним працівником, Л. Є. Кизя вніс значний вклад у розгортання всенародної боротьби на території Сумської і Ровенської областей.

У повоєнні роки Лука Єгорович працював директором Республіканської виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», в 1951—1956 рр. — головою правління Українського товариства культурного зв'язку з закордоном і водночас доцентом історичного факультету КДУ, а з 1956 р. — заступником міністра вищої освіти Української РСР.

В 1960 р. Л. Є. Кизя — на роботі у

Міністерстві закордонних справ УРСР, а з 1961 по 1964 рр. він — постійний представник Української РСР в Організації Об'єднаних Націй. 1964 р. його було призначено заступником міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. З 1967 р. він — старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР.

Своєю активною громадською та науково-дослідницькою діяльністю Л. Є. Кизя багато зробив у справі військово-патріотичного виховання трудящих і особливо підростаючого покоління. На основі власних спостережень та архівних матеріалів він у своїх працях «Народні месники. З історії партизанського руху на Ровенщині», «Україна в полум'ї нагородної війни» (у співавторстві), «Шляхи нескорених» (у співавторстві), «Вирушали в похід партизани», «Ковпак» та ін. яскраво висвітлює історію партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни. Л. Є. Кизя опублікував також монографію «Вікова боротьба українського народу проти Ватікану» (в співавторстві).

Все своє життя Л. Є. Кизя віддав служінню Комуністичній партії і радянському народові.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили заслуги Л. Є. Кизи перед Батьківщиною. Його нагороджено орденом Червоного Прапора і Трудового Червоного Прапора, Богдана Хмельницького I-го ступеня, багатьма медалями, а також орденами Польської Народної Республіки та Чехословацької Соціалістичної Республіки.

Світла пам'ять про вченого, педагога, громадського діяча завжди залишиться в серцях тих, хто знав його і разом з ним працював.

ВАСИЛЬ СЕРГІЙОВИЧ ПЕТРЕНКО

18 січня 1975 р. раптово, у розквіті творчих сил помер відомий український радянський історик, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук Василь Сергійович Петренко.

В. С. Петренко народився 14 січня 1925 р. на хуторі Палагівка (нині — с. Петренки) Диканського району на Полтавщині в бідній селянській родині. Навчався в Шишацькій середній школі Полтавської області. З вересня 1943 р. до кінця 1945 р. служив у лавах Радянської Армії, брав участь у боях проти німецько-фашистських загарбників.

У 1946—1948 рр. Василь Сергійович працював вихователем і викладачем політдисциплін у школі ФЗН № 1 м. Мурому Владимирської області. Одночасно нав-

чався заочно в учительському інституті. Протягом 1949—1954 рр. він — учитель історії та директор ряду шкіл на Полтавщині, в 1954—1959 рр. — директор Ординівської середньої школи (Полтавська область). У 1953 р. В. С. Петренко заочно закінчив історичний факультет Полтавського державного педінституту.

У серпні 1950 р. Василь Сергійович став членом КПРС.

У 1959—1962 рр. — В. С. Петренко аспірант Інституту історії АН УРСР, у 1963 р. захистив кандидатську дисертацію. З 1962 р. Василь Сергійович працював молодшим, а з 1965 р. до останніх днів життя — старшим науковим співробітником Інституту історії Академії наук УРСР. У грудні 1970 р. йому присвоєно вчене звання старшого наукового співробітника. 1972 р.

В. С. Петренко захистив докторську дисертацію на тему «Колгоспне селянство Української РСР в 1951—1970 рр. (Зміни в складі, умовах праці і житті)».

В. С. Петренко був відомим дослідником сучасної історії колгоспного селянства. Його перу належать грунтовні монографії «Зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства України (1953—1961 рр.)» (К., 1964), «Село на шляхах піднесення. Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР (1951—1969 рр.)» (К., 1970), ряд брошур та наукових статей. У співавторстві з І. О. Гуржієм Василь Сергійович підготував унікальну книгу нарисів «Видатні радянські історики» (К., 1969).

В. С. Петренко проводив значну наукову і науково-методичну роботу в галузі краєзнавства, зокрема, взяв участь у створенні багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Він написав (у співавторстві з В. О. Степанченком) нарис «Київские самолестроители» (К., 1970), присвячені історії Київського авіаційного заводу. Історик також брав активну участь у написанні таких фундаментальних колективних праць, як «Історія Української РСР (Науково-популярний нарис)» (К., 1967) та «Історія селянства Української РСР» (т. 2, К., 1967).

КИРИЛО КАРПОВИЧ ШИЯН

30 грудня 1974 р. після тривалої хвороби на 73 році життя помер відомий український радянський учений, доктор історичних наук, професор, член КПРС з 1947 р. Кирило Карпович Шиян.

К. К. Шиян народився 21 червня 1902 р. в селі Березова Лука (нині Гадяцького району Північно-західної області) у селянській родині. Десятирічним хлопцем почав наймитувати у місцевого поміщика. Великий Жовтень відкрив перед ним широкий шлях до освіти. В 1921 р., екстерном склавши екзамени за семирічку, комсомолець Шиян вступив до Гадяцького педагогічного технікуму. З 1924 по 1926 р. він перебував у лавах Червоної Армії. Після демобілізації навчався у Ніжинському інституті народної освіти та в аспірантурі. Науково-дослідного інституту історії української культури у Харкові, яку закінчив у 1932 р. Потім — роки самовідданої праці в середній школі, Харківській педагогічній школі та Харківському педагогічному інституті на посаді завідувачого кафедрою історії СРСР та декана історичного факультету. З 1956 р. К. К. Шиян працював на кафедрі історії СРСР Харківського державного університету, де за сумісництвом викладав історію СРСР ще з 1945 р.

Як професор історичного факультету Харківського університету він користувався великою популярністю й любов'ю студентів. Його лекції з основного курсу та

Після переходу на науково-дослідну роботу В. С. Петренко продовжував підтримувати тісні зв'язки з школою, видав змістовні методичні посібники для вчителів «Історико-краєзнавча робота в школі» (К., 1962), «Позакласна робота з історії» (К., 1966), «Методика позакласної роботи з історії» (К., 1973), опублікував ряд методичних статей в журналах і газетах. Загалом він — автор 140 наукових і науково-популярних праць, у тому числі 7 монографій і 3 брошур.

Василь Сергійович сумлінно ставився до виконання своїх обов'язків, за що неодноразово одержував подяки. За участь у Великій Вітчизняній війні та трудові досягнення був нагороджений чотирма медалями.

В. С. Петренко брав активну участь у громадському житті, часто виступав з лекціями перед трудящими. Він був членом Вченої ради Інституту історії АН УРСР, підтримував дружні творчі зв'язки з істориками Москви.

Від нас пішов здібний учений, відомий вчителям республіки методист, сумлінний комуніст, добрий, сердечний товариш, чуйна людина. В. С. Петренко вніс значний вклад в українську радянську історіографію. Світлу пам'ять про нього збережемо назавжди.

спецкурсів відзначалися високим ідейно-теоретичним рівнем і блискучою формою викладу.

В 1947 р. Кирило Карпович захистив кандидатську, а в 1962 р. — докторську дисертації. Його наукова діяльність була багатогранною. К. К. Шиян — автор близько 100 наукових праць, які є значним внеском у радянську історичну науку. Серед них особливо відомі монографії, присвячені історії робітничого класу та промисловості Української РСР 20-х років, історії селянства в дореволюційний період, а також дослідження про рушійні сили визвольної війни 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького, про розвиток пролетарської культури на Україні тощо. Він — один з авторів колективних праць «Історія робітничого класу Української РСР» (т. 2, К., 1967) та «Розвиток народного господарства Української РСР. 1917—1969» (т. 1, К., 1967), редактор 12 монографій та ряду збірок документів. Як дослідник К. К. Шиян відзначався невичерпною енергією і великою працездатністю. Він постійно піклувався про наукову молодь, щедро ділився з нею своїми знаннями і багатим досвідом.

Світла пам'ять про Кирила Карповича Шияна — талановитого вченого, прекрасного педагога, чудову людину — назавжди збережеться в серцях усіх, хто його знав і працював разом з ним.

РЕЗЮМЕ

А. Г. Шевелев, Ф. Е. Лось. Первая русская революция и ее историческое значение. — В статье, написанной к 70-летию первой русской революции, на основании работ В. И. Ленина, партийных документов, значительного фактического материала освещаются причины революции 1905—1907 гг., основные этапы ее развития, движущие силы, формы борьбы масс, историческое и международное значение.

Г. А. Рубцов. Борьба большевиков Украины за солдатские массы в ходе революции. — Используя большой фактический материал, автор статьи показывает, как большевики Украины вместе со всей партией вели борьбу за завоевание армии и флота на сторону революции, рассматривает недостатки и успехи в их сложной работе.

Н. М. Якупов. Партия большевиков в борьбе за формирование политической армии революции (1905—1907 гг.). — В статье освещается процесс формирования движущих сил революции, организующая и руководящая роль в нем партии большевиков во главе с В. И. Лениным.

С. Г. Матвиенко. Третий съезд РСДРП. — В статье рассказывается о том, что начавшаяся в январе 1905 года первая русская революция поставила перед большевистской партией задачу выработки правильной тактики в борьбе против самодержавия. Ввиду расколынической деятельности меньшевиков В. И. Ленин выдвинул идею о необходимости созыва съезда партии. III съезд РСДРП на основе ленинских идей выработал большевистскую стратегию и тактику революционной борьбы трудящихся масс, рассчитанные на победу буржуазно-демократической революции в России.

SUMMARIES

A. G. Shevelev, F. E. Los. The First Russian Revolution and Its Historic Significance.— The article is devoted to the 70th anniversary of the first Russian revolution. The causes of the revolution of 1905—1907, main stages of its development, motive forces, forms of struggle of the masses, historic and international significance are dealt with on the basis of V. I. Lenin's works, Party documents and considerable amount of facts.

G. A. Rubtsov. Struggle of Bolsheviks of the Ukraine for the Soldiers' Masses in the Process of Revolution.— Using numerous facts, the author shows the struggle of the Ukrainian Bolsheviks together with the whole Party for gaining over the Army and Navy to the side of revolution, considers shortcomings and successes in this complex work.

N. M. Yakupov. The Party of Bolsheviks in Struggle for Formation of Political Army of Revolution (1905—1907).— The article deals with the process of formation of motive forces of the revolution, with organizing and leading role of the Party of Bolsheviks headed by V. I. Lenin in this process.

S. G. Matvienko. The 3d Congress of the RSDWP.— The article shows that the first Russian revolution which began in January 1905 put the task before the Bolshevik Party to develop the correct tactics in the struggle against the autocracy. In view of the splitting activity of the mensheviks V. I. Lenin advanced the idea of the necessity to convince the Party Congress. The 3d Congress of the RSDWP, basing on V. I. Lenin's ideas, elaborated the Bolshevik strategy and tactics of the revolutionary struggle of the working masses directed to the victory of the bourgeois-democratic revolution in Russia.

Технічний редактор *О. Г. Вегер*.

Коректор *О. М. Медведєва*

БФ 00154. Здано до складання 27.1 1975 р. Підписано до друку 21.11 1975 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 15,17. Тираж 6480. Зам. К-19. Ціна 40 коп.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСЬКИЙ ЖУРНАЛ» № 3 (на українському мові). Ежемесячный общественно-политический журнал. Адрес редакции: Киев-5, ул. Горького, 3. Издательство «Наукова думка», Киев, Речина, 3. Типография издательства «Київська правда», Киев, ул. Ленина, 19. Пов. фол. листов 10,0. Условно-печ. листов 14,0. Учетно-изд. листов 15,17. Тираж 6480. Зак. К-19. Цена 40 коп.